

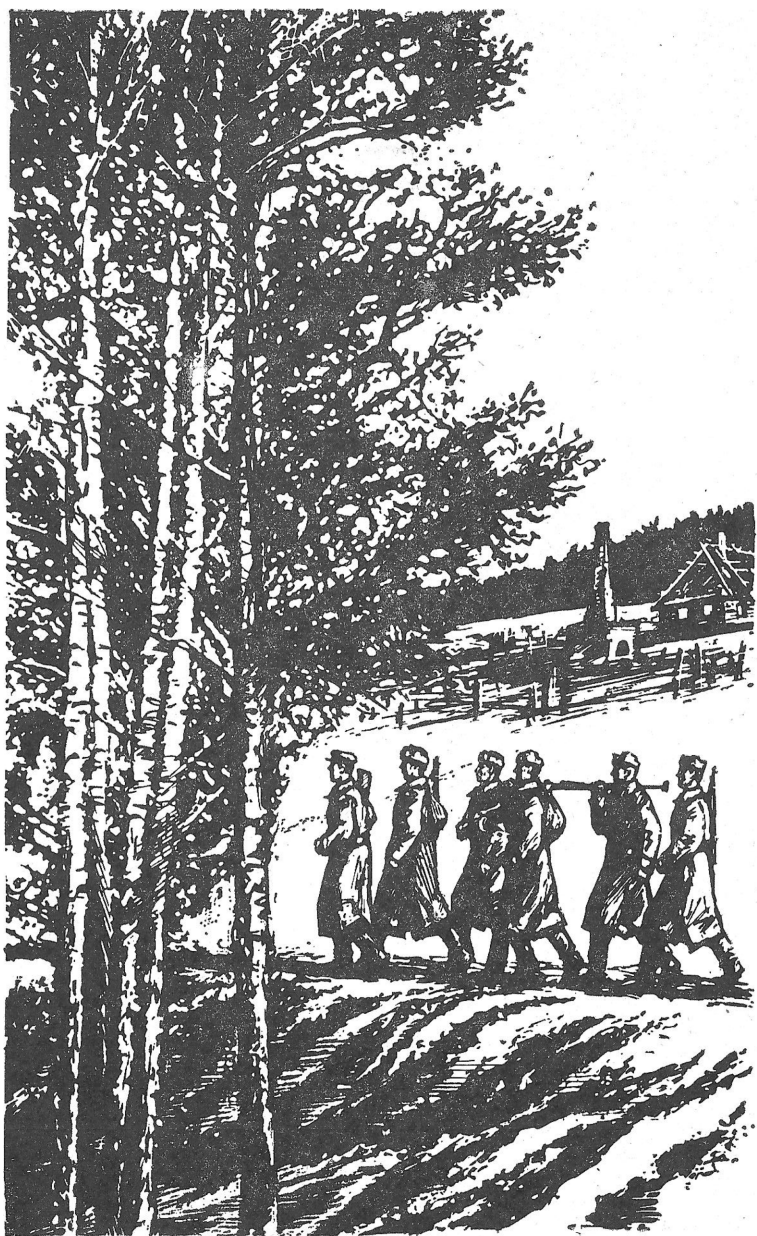

— АЗІЛЬХАН
НУРШАЇХОВ

ІСТИНА
І ЛЕГЕНДА

АЗІЛЬХАН НУРШАЇХОВ

ІСТИНА І ЛЕГЕНДА

РОМАН-ДІАЛОГ

З казахської

0

а-34460

КРИВОРІЗЬКА 6
МІСЬКА ЦЕНТРАЛІЗОВАНА
БІБЛІОТЕЧНА СИСТЕМА

Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1984

С (Каз)2
Н90

Роман казахского советского писателя,
отмеченный Государственной премией
Казахской ССР имени Абая,
написанный в форме диалога,
привлекает интересными размышлениями,
наблюдениями,
раскрытием духовного мира человека.
Его герой —
легендарный участник битвы под Москвой,
панфиловец, писатель Баурджан Момыш-улы.
Автор рассказывает о его жизненном пути,
мужестве и смелости в боях
и вместе с тем о боевых
и трудовых подвигах казахского народа
в годы Великой Отечественной войны.

Переклад Валентина Речмедіна

Передмова Мирзабека Дуйсенова

Ілюстрації Миколи Богданця

Перекладено за виданням:
А з и л ь х а н Н у р ш а х о в.
Сочинения в двух томах. Том второй.
Алма-Ата, «Жазушы», 1982.

Н $\frac{4702230200-145}{M205(04)-84}$ 145.84

© Український переклад, передмова, ілюстрації.
Видавництво «Дніпро», 1984 р.

ПРО АЗІЛЬХАНА НУРШАЙХОВА

Біля секретарки деканату сидів невисокий на зріст смуглявий юнак у виляючій військовій формі. Фронтовики, що з призовом до армії перервали навчання, після перемоги над ворогом поверталися до рідних осель, щоб продовжити навчання. Великими групами збиралися вони в коридорах Казахського університету. Неважко було здогадатися, що і цей сержант — з їхнього гурту. Виявилось, що він приїхав безпосередньо з фронту, навіть не завітавши додому. Сержанта звали Азілхан Нуршаїхов. Так відбулося наше знайомство. Я провів свого нового знайомого до аудиторії, де мала відбутися наступна лекція.

Це було 15 листопада 1945 року...

З Азілханом ми навчалися на одному курсі. У гуртожитку також мешкали в одній кімнаті. Закінчивши університет, він захопився журналістикою. Згодом був призначений завідуючим відділом у газеті «Соціалістик Казахстан», потім — редактором павлодарської обласної газети «Қизилту», а в 1961 році знову повернувся до Алма-Ати. Працював заступником редактора газети «Соціалістик Казахстан», головним редактором газети «Қазак адебіети», завідуючим однією з редакцій Казахської Радянської Енциклопедії, науковим співробітником Інституту літератури і мистецтва Академії наук Казахської РСР.

А. Нуршаїхов ще юнаком мріяв стати поетом. Перші творчі спроби належать поезії. Молодий командир гарматної обслуги знаходив у роки війни час займатися журналістською діяльністю, писати вірші. Відомо, що вірш-роздум «Акину Джамбулу» був написаний А. Нуршаїховим. Старий Джамбул навіть відповів на нього віршами.

На фронті Азілхан не розлучався з улюбленим записником, якого зберігав у планшеті. До нього він занотовував свої враження від пережитого, спогади про зустрічі на полях битв, героїчні вчинки солдат і офіцерів. Він самовіддано вірив у перемогу, в те, що повернеться до мирної праці, візьметься до літературної творчості, і сподівався, що чорнові записи колись стануть у пригоді. Дійсно, скоро нотатки з фронтового записника дуже знадобилися письменникові А. Нуршаїхову.

Самокритичний за своєю натурою, він об'єктивно оцінює можливості, досить скоро відмовляється від юнацької мрії і займається лише журналістською практикою. «Стати хорошим поетом не вдалося, а бути поганим не хотілося», — скаже він про це пізніше в книзі «Автопортрет».

Журналістська праця спонукала його до перебування у вирі життя, глибшого аналізу дійсності, до нового осмислення набутого досвіду. Він пише не лише статті, але й художні нариси. Перший збірник нарисів А. Нуршаїхова «У далекому районі» вийшов у світ окремою книжкою в 1956 році. Одну з перших рецензій написав я. Втішало, що мій товариш, хороший журналіст, виявився до того ж і здібним письменником. У ті роки, коли нарис, на відміну від інших літературних жанрів, не користувався популярністю серед майстрів художнього слова, А. Нуршаїхов виніс на суд читачів справжні літературні зразки цього жанру в казахській літературі.

Читаючи нариси «Обговорення», де розповідається про комсомольську конференцію, «У далекому районі» — про будні одного з районів республіки, чи «Комбайнер», ми ніби присутні серед його героїв, переживаємо разом з ними їхні невдачі і радіємо з їхніх успіхів. Кожен нарис відразу привертає увагу читача і до кінця тримає у чіпких обіймах захоплюючої фабули, захоплює самобутніми характеристиками і розвитком подій.

Прекрасні людські якості відкриває автор у чабанів, які живуть на загублених серед степових просторів пасовищах далекого району. Повсякденний побут, гостинність, привітність господарів — ніщо не сховалося від уважного погляду письменника, все сприяє розкриттю внутрішнього світу персонажів, їхніх думок і почуттів.

За першою книжкою один за одним вийшли в світ три збірники художніх нарисів А. Нуршаїхова — «Цілинний хліб» (1958), «На березі Иртіша» (1959) і «Щедрий край» (1960). У них змальовані образи, що надовго запам'ятовуються, людей праці, відповідальних працівників. Автор показує не лише досвідчених організаторів виробництва і красномовних ораторів, але й спеціалістів, які досконально знають свою справу, розуміють психологію людей.

Здобувши визнання досвідченого журналіста, А. Нуршаїхов тим самим довів, що він художник один за великим майбутнім. Недарма літературна громадськість Казахстану уже на той час оцінила його як письменника, який «знайшов свій жанр». Журналістика — теж мистецтво слова. А Нуршаїхов донині не залишає свого високого покликання, поєднуючи його з письменницькою працею.

А. Нуршаїхов — автор повістей «Пісня кохання», «Ботагоз», «Старий зошит», «Асем» (1966), романів «Роки радості й кохання» (1970), «Істина і легенда» (1976), які ввійшли до двотомника (1982) його творів. Ним опубліковані також ще кілька збірок повістей і оповідань: «Золота стежка» (1967), «Життя героя» (1969), «Автопортрет» (1977), «Дев'ять струдів»¹ (1977). Ці твори не лише сприяли визнанню А. Нуршаїхова в Казахстані, але й визначили його як одного з улюблених казахських письменників.

У 1977 році відомий поет Абдильда Тажибаєв і Азільхан Нуршаїхов здійснили поїздку по південних областях республіки, де зустрічалися з читачами. Повернувшись, А. Тажибаєв розповідав: «Мені ще не доводилося зустрічати людину, таку популярну в народі, як Азільхан».

Постає питання: в чому причина такої популярності? Безумовно, для справжнього письменника існує лише один шлях, що веде до визнання, — високе розуміння громадянського обов'язку, невтомна праця і, безперечно, талант. Чим багатшим ставав життєвий досвід А. Нуршаїхова, тим різноманітнішою ставала тематика, сюжети його творів і долі діючих у них персонажів, бо особистість автора, пережите і відчуте ним так чи інакше вплітається в тканину його творів. У творчості письменника визначилася своя тема — це тема праці, любові, військово-патріотична тема. Журналістська діяльність дала змогу А. Нуршаїхову досить часто виїжджати в області і райони республіки, зустрічатися з багатьма людьми, спостерігати безліч різноманітних характерів і доль. Подібно до бджоли, яка невтомно збирає з кожної квітки по дешиці нектару, письменник вибирає важливе для себе з розмови з кожною людиною. З подорожі він повертався, списавши кілька блоктотів. Таких записників різного формату у нього було, мабуть, більше сотні. Сюди занотовується все: незначні події і факти, окремі влучні слова й вислови, прислів'я і приказки,

¹ Ця повість ввійшла до двотомника під назвою «Незакінчена розмова».

вірші й поеми. Зміст записів просіюється в думках письменника, проходить через його серце, звільняється від усього зайвого і в такому вигляді постає перед читачем.

Етапи цього процесу спільні для всіх майстрів слова, але характер і якість переробки матеріалу, а також форма, в яку він втілюється, у кожного письменника самотутні, суто індивідуальні. Стиль роботи А. Нуршаїхова досить своєрідний.

...Сімейна вечера, на яку запрошені лише близькі друзі. Невимушена розмова, жарти, пісні. Ллються звуки домбри, яка передається від одного гостя до іншого. Такими звичайно бувають лише дружні гостини. Якщо серед присутніх був А. Нуршаїхов, до всього цього додаються ще й захоплюючі розповіді. Оповідач багато бачив у житті, багато знає і будує свою розповідь на конкретному сюжеті, вміло додаючи до тексту жарти, дотепи. Враження від почутого не поступається враженню від хорошої пісні або квя. Поступово у нього склався свій репертуар усних оповідань. Так виникли повісті «Ботагоз» і «Червона ковдра». В основу сюжетів обох творів покладені випадки з життя самого письменника, але під час усного виконання автор, певна річ, прикрашав їх для поживлення новими подробицями.

Свого часу повісті «Пісня кохання», «Ботагоз», «Асем» і оповідання А. Нуршаїхова були прихильно зустрінуті читачами. Герой повісті «Пісня кохання» — сліпий Адільжан — бореться за своє місце в житті, за право бути корисним суспільству. Люди відгукнулися на ці поривання допомогою, підтримкою у важку хвилину. Висока за своїми художніми якостями, повість стала сходиною до створення роману «Роки радості й кохання». Цей роман здобув широку популярність. В республіці не було жодної газети чи журналу, які не публікували б рецензії на цей твір. Багато читачьких конференцій за цією книжкою відбулося в школах, училищах, вузах. Постає питання: чим викликана популярність цього автора? По-перше, приваблює тематика творів письменника, зокрема роману. Любов, дружба, чесність, благородство — теми, що вічно хвилюють людство, особливо в період становлення особистості, і хвилюватимуть завжди. Письменник проникає в глибини морально-етичного і соціального буття суспільства. По-друге, А. Нуршаїхов зумів захоплююче побудувати сюжет роману: Ербол побачив і покохав розумну, розсудливу й гарну Ментай, але сталося так, що вони розлучились, а згодом знову знайшли одне одного. Проте майже одразу герой знову втратив — і вже навіки — свою кохану. Дія роману розвивається в руслі цієї фабули і тримає увагу читача у фокусі основного змісту. По-третє, автор зумів глибоко розкрити психологічні риси персонажів, створив виразно індивідуалізовані образи. Безперечною заслугою письменника є вміле й гармонійне поєднання реалістичної манери письма з романтичним пафосом. Слід відзначити і поетичність мови роману.

Творча психологія письменників надзвичайно різноманітна. Одні схильні до драматизму, інші — до ліризму чи гумору. Деякі намагаються зберегти все це у відносній рівновазі. Для А. Нуршаїхова характерна перевага ліризму й психологізму. На відміну від попередніх творів у романі домінує гумор, а діалоги позначені змістовністю й експресією. Все це в поєднанні з багатьма іншими факторами сприяло тому, що твір ввійшов до кращих надбань у сучасній казахській літературі, став настільною книгою молоді.

Великий успіх випав і на долю роману «Істина і легенда». Невдовзі після першої публікації він, за численними проханнями читачів, був перевиданий. Написанню «Істини і легенди», як про це говорить автор, сприяли досвід і роки його журналістської практики.

Ім'я ушавленого героя, учасника Великої Вітчизняної війни, відважного командира Баурджана Момиш-ули ще в роки битв з фашизмом стало легендарним. Недарма і російський письменник Олександр Бек зробив його головним героєм роману «Волоколамське шосе». Роман був перекладений іноземними мовами, і ім'я Б. Момиш-ули стало відомим за межами нашої країни. Після війни відкрилася ще одна грань легендарного батиря: він виявився талановитим письменником. Визнання читачів здобули його автобіографічна повість і роман «За нами Москва», за який письменника відзначено Державною премією Казахської РСР. Легенди про нього ще й досі живуть у народі. Ця обставина зацікавила А. Нуршаїхова. Зібраний матеріал виявився таким об'ємним, що згодом він втілювався в роман. Працювати над новим твором А. Нуршаїхова водночас було і легко і важко. По-перше, Баурджан Момиш-ули — людина своєрідного характеру і неповторної індивідуальності, такий прототип знахідка для письменника; по-друге, А. Нуршаїхов — колишній фронтовик — чудово обізнаний з військовим побутом, зазнав усіх злигоднів фронтового життя, він воював на Калінінському, 1-му і 2-му Прибалтійських, 1-му і 2-му Білоруських фронтах. У складі 1-ї стрілецької Брестської Червонопрапорної дивізії 70-ї армії брав участь у визволенні Старовижівського району Волинської області від фашистських окупантів у 1944 році. Нагороджений медалями: «За бойові заслуги», «За відвагу», «За визволення Варшави», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» і орденом Слави ІІІ ступеня — під час війни. По війні нагороджений медалями «За трудову відзнаку», «За освоєння цілинних земель», «За доблесну працю на ознаменування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна» і орденом «Знак Пошани».

Важко було працювати над твором з тієї причини, що неповторність характеру Баурджана Момиш-ули вимагала підібрати до нього ключ, щоб змусити розкритися. Крім того, читачеві вже були добре відомі «Волоколамське шосе» О. Бека і автобіографічний роман самого Б. Момиш-ули. А. Нуршаїхову треба було сказати щось нове про цю людину.

У зв'язку з шістдесятиріччям Б. Момиш-ули редакція журналу «Жульдуз» вирішила дати про нього статтю і доручила написати її А. Нуршаїхову. Письменник почав знайомитись із статтями й нарисами, опублікованими на сторінках преси, маючи намір написати невеликий нарис. Намагаючись не повторювати своїх попередників, він шукав нові деталі, хотів бути самобутнім. І це йому вдалося. Поки писав нарис, Нуршаїхов часто зустрічався з Момиш-ули. Так почалася їхня дружба. Минуло небагато часу — і робота була завершена. Проте у письменника виникла ідея написати роман на основі нарису.

Наскільки швидко був створений роман «Роки радості й кохання», настільки важко йшла робота над «Істиною і легендою» — цілих п'ять років. Звичайно, це була нелегка праця. Автор не міг обмежитися лише зусією інформацією. Письмовий стіл А. Нуршаїхова завалили книжки з історії Великої Вітчизняної війни, багато часу затрачено було на пошук документальних матеріалів, що підтвердили й доповнили почуте від Б. Момиш-ули. Письменникові довелося стати істориком. Це сприяло документальній точності зображених у романі подій. Під час переробки документальної повісті письменник у першу чергу обрав нову композицію. Роман-діалог. Бесіда автора з героєм. Авторські ремарки зведені до мінімуму. А. Нуршаїхов зумів за допомогою запитань і відповідей розкрити характер не тільки головного персонажа, показати перетворення молодого офіцера на талановитого полководця, але й ліричного героя, в особі якого виступає він сам. В образі Баурджана Момиш-ули письменник намагався втілити риси казахського народу, розкрити ідеї інтернаціоналізму

й дружби народів. Вперше образи радянських командармів у казахській літературі зображені саме в цьому творі.

Майстерне використання засобу діалогу допомогло авторові розкрити типові обставини змалюваної ним дійсності. Плідні пошуки в галузі художньої форми дали можливість виявити велике багатство засобів зображення, цим самим зробити значний внесок у розвиток жанру роману в казахській літературі. «Істина і легенда» становить у ній нове явище. Про це свідчать глибина думки, виразна образність і простота мови твору.

За роман-діалог «Істина і легенда» А. Нуршаїхов відзначений Державною премією Казахської РСР імені Абая 1980 року. Всі персонажі твору історично достовірні. На дійсних фактах створені і повісті «Пісня кохання», «Дев'ять роздумів», роман «Роки радості й кохання», багато з персонажів яких мають своїх прототипів. Звичайно, художній витвір — не зліпок з дійсності. Остання, проходячи через призму авторського світо-відчуття, письменницьких роздумів і відбору, перетворюється на художню дійсність, якій відповідає логіка вчинків і характерів персонажів. Саме з цієї причини навіть ті дійові особи, які виступають під іменами своїх реальних прототипів, інколи схожі, а інколи здаються не схожими на них.

А. Нуршаїхов — гуманіст, людина великої скромності і високої партійної принциповості. Його люблять і поважають ті, хто з ним спілкується. Цими ж якостями наділені персонажі А. Нуршаїхова. Письменник виступає людиною чистого серця, розповідаючи про найсокровенніше, тому його твори зворушують найглибші струни в душі читача, знаходячи в ній живий і доброзичливий відгук.

Мирзабек ДУЙСЕНОВ

Цю працю присвячую організаторам колгоспу «Акбузау», братам-комуністам Нуршаїху і Нігану Амальгедінім.

Мій батько Нуршаїх загинув восени 1943 року на українській землі. А навесні того самого року, обороняючи Ленінград, поліг мій дядько Ніган. Воюючи на іншому фронті, я не зміг тоді кинути жменьку землі на їхні могили. Але я впевнений, що обидва вони полягли смертю хоробрих у боротьбі з гітлерівськими загарбниками, що їхні останки лежать у братських могилах, мовби охороняючи спокій нашої рідної багатонаціональної Батьківщини.

Нехай ця книга стане синівською жменькою землі на могилу рядових воїнів Великої Вітчизняної.

А в т о р

ІСТИНА І ЛЕГЕНДА

Діалог перший

Жити — Вітчизні служити
Російська приказка

I

Алма-Ата чудова будь-якої пори року. Ось і зараз: уже кінець вересня, а наша столиця осяяна яскравим сонцем. На термометрі плюс двадцять п'ять. І хоча ще досить спекотно, пожовкле листя могутніх карагачів говорять про початок осені.

Я йду вгору вулицею Фурманова. Кілька померхлих листків плавно опускаються до моїх ніг. Щемкий жаль до них раптом запліскує мене, і я намагаюся обережно обійти їх. Мимоволі думаю: «Ось воно, життя! На яку б висоту не піднісся колись, а прийде старість — тягнутиме до землі».

Перейшовши Комсомольську вулицю, я уважно приглядаюся до номерів будинків, часто зовсім затаєних у густій зелені. Десь тут повинен бути будинок, який я шукаю. І ось нарешті триповерхова споруда. На її розі білою фарбою крупно виведено: № 117. Серце чомусь злякано тенькає, як колись на фронті перед атакою. Нерішуче піднімаюся на третій поверх. Потрібна мені шоста квартира — ліворуч. Довго у півморозі шукаю кнопку дзвінка. Обережно натискаю на неї. І тут-таки дивлюся на годинник: чи не запізнився? Годинник показує рівно дванадцятю. Як прийме мене славетний і суворий господар дому?

...Влітку 1943 року 100-у окрему стрілецьку бригаду перекинули з однієї ділянки Калінінського фронту на іншу. Під час маршу до моїх рук потрапив свіжий номер журналу «Знамя», в якому було опубліковано початок повісті Олександра Бека «Панфіловці на першому рубежі». Я багато чув про легендарну Панфіловську дивізію, про її двадцять вісім героїв і особисто знав двох — казахів Маліка Габдулліна і Тулегена Токтарова. Тому я пожадливо накинувся на повість. Читав і вдень, коли ми зупинялися на короткий спочинок, і вночі. Про прочитані розділи розповідав по дорозі товаришам. Потім, уже на передовій, до нас прийшов наступний номер журналу. Закінчення повісті про

панфіловців я дочитував біля гармати при тьмяному світлі крихтної лампочки, потрібної для освітлення прицільного пристрою. Коли була перегорнута остання сторінка, акумулятор сів. Що й казати, на передовій — це злочин. На ранок поспішив сам признатися в тому, що я накоїв, командирові взводу лейтенантові Полянцеву.

Полянецв був запальною людиною. Він розлютився, коли дізнався, чому зіпсувався акумулятор. Я винувато мовчав, виструнчившись перед командиром. Викричавшись, лейтенант затих і, відбравши погони, наган і ремінь, відправив мене на три доби на гауптвахту. Присоромлено опустивши голову, я, як мокра курка, з безвільно розкриленими полами непідперезаної шинелі поплетався під конвоєм на «губу», яка містилася біля штабу дивізіону.

Ледве відійшовши від позиції кілька метрів, я побачив командира дивізіону майора Сахоня, що саме під'їздив на коні до нашої батареї. Ми дуже любили і поважали Сахоня, стриманого, розумного і справедливого. Він знав усіх своїх підлеглих артилеристів — від офіцера до рядового.

Я, хоч і йшов у супроводі озброєного солдата, побачивши командира, підтягнувся і, тримаючи руки по швах, пройшов повз, твердо карбуючи крок. Майор, упізнавши мене, притримав коня.

— Ану стійте! — скомандував він моему конвоюру.

Під'їхавши ближче, майор Сахонь насмішкувато спитав мене:

— Куди простуєш, товаришу старший сержант?

— На гауптвахту, товаришу майор, — цокнув я каблуками.

— За що?

— За те, що посадив акумулятор при читанні книжки.

— По-ган-но, — похитав головою Сахонь.

— Винен, товаришу майор.

— А що за книжка?

— Про панфіловців.

— Сподобалася?

— Дуже, товаришу майор! — з ентузіазмом вигукнув я.

— Захоплювався мужністю Момиш-ули та інших своїх земляків?

— Ще й як захоплювався, товаришу майор!

— І я захоплююсь. А товаришам розповів зміст цієї книжки?

— Так точно. Всій батареї.

— Тоді ти справжній джигіт, — схвально сказав Сахонь. — Хто тебе відправив на гауптвахту?

— Командир взводу лейтенант Полянецв, товаришу майор.

— Так, так, лейтенант Полянецв... Повертайся до взводу і ставай до своїх обов'язків. Лейтенантові передай моє розпорядження. І скажи, що він мені потрібен.

— Єсть, товаришу майор!

Я, мов на крилах, полетів до нашої батареї, забрав у старшини свої погони, ремінь, наган і, не поспішаючи, попрямував до узлісся, де командир взводу проводив заняття з бійцями.

Побачивши мене, лейтенант Полянцев здивувався:

— Чому досі ходиш тут перевальцем?

— Не перевальцем, а рівно, товаришу лейтенант.

— Я тобі наказав іти на гауптвахту.

— З півдороги повернувся, товаришу лейтенант.

— Як це «повернувся»?! За яким правом?!— ніздрі Полянцева люто роздулися й побіліли.— Ти мені за це відповиси! Омарбаєв!— наказав він сержанту, що стояв поруч.— Зараз же відведіть його на дивізіонну гауптвахту.

Омарбаєв неохоче попрямував до мене. Я зробив йому знак не дуже поспішати і, виструнчившись, звернувся до Полянцева:

— Дозвольте доповісти, товаришу лейтенант!

— Не дозволяю!

— Якщо не дозволяєте, то я так буду доповідати. Ваше розпорядження, товаришу лейтенант, відмінив командир дивізіону майор Сахонь,— з насолодою випалив я.— І ще майор наказав, щоб ви негайно з'явилися до нього.

— Чому досі не доповів, що він викликає до себе?— сполошився Полянцев.

— Хотів доповісти, але ж ви мені не дозволяли, товаришу лейтенант.

Полянцев, кидаючи гнівні погляди в мій бік, квапливо поправив кашкет на голові, підтягнувся, розгладив зморшки гімнастерики під ременем.

— Де майор?

— На позиції. Бачите, он його жеребець стоїть.

Полянцев поспіхом побіг до гармат. Мені було чути, і як він голосно відрепортував Сахоню, і всю їхню подальшу розмову.

— За що покарали командира гармати, товаришу лейтенант?— запитав спокійним голосом майор Сахонь.

— За те, що він, читаючи книжку при світлі лампочки, вивів з ладу акумулятор, товаришу майор. Згідно із статутом за порушення дисципліни я маю право покарати бійця.

— Право, звичайно, у вас є. Проте треба вміти користуватися ним, товаришу лейтенант. Так, старший сержант вивів з ладу акумулятор. А чому? Та тому, що читав запоем чудову книгу. Потрібну нам зараз книжку. І переказував її зміст бійцям батареї, запалював вогонь у їхніх серцях. А ви не врахували цього, товаришу лейтенант. До речі, ви читали книгу про Момиш-ули?

— Ні, товаришу майор.

— А що б ви сказали, якби я наклав на вас домашній арешт на три доби за те, що ви не спромоглися її прочитати?

— Єсть, товаришу майор, три доби домашнього арешту. Але де ж мені взяти цю книжку?

— Попросіть у свого старшого сержанта. Арешт я вам не оголошую, товаришу лейтенант. Проте запам'ятайте цей випадок.

Два моїх номери журналу «Знамя» пішли по батареї з рук у руки. Бійці-казахи, призвичаєні з дитячих років напам'ять завчати цілі поеми про батирів, швидко запам'ятали цю повість. Так ми заочно познайомилися на фронті з «людиною, у якої немає прізвища»— героєм повісті Олександра Бека, мужнім командиром батальйону Баурджаном Момиш-ули. Буквально заворожені цим образом, ми у всьому хотіли бути подібними до нього— такими самими рішучими, твердими, відважними батирями, як він. Мріяли на власні очі побачити цього славетного героя.

На фронті, на жаль, мені не судилося з ним зустрітись.

Тільки через вісімнадцять років по війні мені пощастило поговорити з Момиш-ули. Та й то по телефону. За ці роки вийшли у світ одна по одній його власні книжки «Наша сім'я», «Обличчя бійця», «За нами Москва». Вони ще більше закріпили моє шанобливе ставлення до Момиш-ули. Якщо раніше я поважав його як героїчного командира, то тепер став поважати ще й як талановитого письменника.

У 1961 році я працював в алма-атинській газеті. Влітку виповнювалося сорок років Казахській РСР, і ми готували спеціальний святковий додаток до газети. До ювілейного номера була запланована також стаття Момиш-ули. Проте працівники редакції чомусь один по одному відмовлялися вести переговори з Баурджаном. Тоді я ще не розумів— з якої причини.

— З ним дуже важко контактувати,— пояснили нарешті мені.— Якщо він не в гуморі, то й розмовляти не буде. Найбільш надійно буде, якщо ви самі звернетесь до нього.

Я тут-таки подзвонив Момиш-ули.

— Добридень, Бауке. З вами говорить замредактора газети «Соціалістик Казахстан»...— покvapливо відрекомендувався я, гадаючи, що військова людина, напевно, поважає тих, хто говорить бадьоро, чітко й коротко.— До ювілейного номера ми запланували вашу статтю, Бауке, і хотіли б...

— Стій! Як твоє прізвище?— перебив мене Момиш-ули.

Я повторив.

— Такої людини не знаю,— відрізав він.— І тому розмовляти не бажаю!

У трубці почулися уривчасті гудки.

Я розгубився. Зі мною як із журналістом вперше обійшлися так відверто зневажливо. До того ж, ставши зовсім недавно заступником редактора республіканської газети, я досить самовпевнено зараховував себе до числа іменитих літераторів. І ось тепер Момиш-ули, як немовляті, дав щигля по носі цьому «іменитому» — повісив трубку, не бажаючи навіть розмовляти з ним. Образа захлиснула мене.

Потім Момиш-ули все-таки написав для газети статтю і навіть вибачився за те, що нечемно повівся зі мною. Але відтоді я все-таки намагався оминати його...

І ось тепер стою біля порога квартири цієї людини і, завмираючи, натискую кнопку дзвінка.

Двері відчиняє ставна висока жінка в квітчастому довгому халаті. Чемно вклонившись їй, я попросив дозволу увійти.

Прямо навпроти вхідних дверей — кухня. За столом, з піалюю в руках, велично сидів високий чоловік у накинутому на плечі старому військовому кітелі. Мене вразив його гордий вигляд. Все в ньому було окреслено чітко й скульптурно, немовби вмільний майстер висік це мужнє, гарне обличчя з граніту: круті вилиці, різкі провалини щік, високе чоло, розсічене зморшками, примружені очі, які прямо дивляться на тебе, густі обвислі вуса.

Переступивши поріг, я приклав праву руку до грудей і шанобливо мовив:

— Здорові були, Бауке!

Баурджан підвів голову і мовчки пильно подивився на мене.

«Ось тобі й маеш! Зразу все зіпсував. Напевно, потрібно було сказати по-казахськи «ассаломалейкум?»» — гарячково пронеслося у мене в голові.

Мені одразу пригадався випадок з одним радіожурналістом. Прийшов він якось брати інтерв'ю у Баурджана. Хлопець молодий, модний, з довгим волоссям.

«Хто ти?» — запитує його з подивом Баурджан.

«Я кореспондент радіо, агай. Хотів з вами поговорити».

«Я питаю, хто ти: чоловік чи жінка?»

«Чоловік, агай».

«Кру-гом!» — скомандував йому Баурджан.

Сторопілий радіожурналіст, скоряючись владному наказу, покірно повернувся обличчям до дверей.

«Якщо ти чоловік, то підстрижись по-чоловічому. А тепер — кроком руш!»

Бідному хлопцю і волосся стригти шкода, і завдання редакції не виконати не можна. А тут ще головний редактор вимагає:

«Не тільки волосся, хоч голову знімай, але щоб матеріал сьогодні був!»

Що залишалося джигітові: пішов до перукарні. А вже потім — до Баурджана.

Після цього випадку інший журналіст, якому доручили взяти інтерв'ю у Момиш-ули, що повернувся з Куби, злякано відмовився:

«Та краще накажіть, щоб я погладив гриву лева, ніж послати мене до Баурджана!»

Згадавши все це, я не на жарт злякався.

— Підійди сюди!— суворо звелів Баурджан, продовжуючи пильно роздивлятися мене.

З думкою: вижене чи ні, я боязко підійшов до нього. Баурджан простяг руку:

— Живий-здоровий?

— Нічого, Бауке,— полегшено видихнув я.— Дякую!

— Сідай,— майже наказав він, вказуючи на стілець позаду мене.

— Як ваше здоров'я, Бауке?

— Я — лицар,— усміхнувся Баурджан.— Ти що-небудь тямиш у хворобах лицарів?

Я про всяк випадок похитав головою.

— З шлунком, серцем, легенями, печінкою, горлом — усе гаразд.— Баурджан погладив груди й живіт, потім перевів руки на поперек.— Проте собака заритий тут, у спинному мозку. Не можу ходити. Даються взнаки старі рани.

— Я чув, вас поранило у хребет,— співчутливо сказав я.

— Так... У сорок другому.— Баурджан задумливо потер підборіддя.— Пам'ятаю, отямився в медпункті, лежу обличчям до низу на тапчані, а фельдшер у цей час говорить комусь: «Негайно відправити в госпіталь!»

Я на той час полком командував, і становище у нас було безнадійне.

«Куди мене?»— запитую фельдшера, хоч почуваю — пече нестерпним вогнем спина.

«Біля самого хребта куля застрягла,— відповідає той заклопотано.— Змушені негайно відправити вас у госпіталь. Необхідна операція».

«А в тебе що, скальпеля немає?»— запитую, а сам зубами скрегочу від болю.

«Немає».

«Ну хоча б лезо яке-небудь є?!»

«Є. Але...»

«Обробляй його спиртом і ріж, де застрягла куля. Ріж зараз же!»

«Це неможливо, товаришу капітан...»

«Можливо! Наказую! Не виконаєш — застрелю!»— закричав я.

Що фельдшеру залишалося робити? Приступив до виконання мого наказу. І почав він, голубчик, без усякої анестезії полосувати мені спину. А я стиснув рукоятку пістолета з такою силою, що здавалося, вона ось-ось трісне.

«Все, товаришу капітан»,— вимовив нарешті з полегшенням фельдшер, кладучи переді мною видобуту кулю.

Після перев'язки я, хитаючись від слабості, сяк-так добрався до передової, а вже там, у гарячці бою, і про біль забув. Рана потроху сама собою так і загоїлась.

— У якому вона місці?— простодушно запитав я, згадавши рядки з епосу про батирів: «Десять ран на хребті, сорок ран на ребрах».

Баурджан сердито поглянув на мене, встав і повернувся спиною. Різно задер кітель разом з сорочкою.

— На, дивися!

Я розгубився: адже в мене і гадки не було перевіряти його.

— Дивись, я тобі кажу!— підвищив голос Баурджан.

Я почав погладжувати його смагляву спину, відшукуючи рану.

— Оця, чи що?— спитав, натрапивши на шрам біля попереку.

— Трохи вище. Підніми сорочку.

На самій середині спини білів довгастий рубець.

— Знайшов,— зрадів я.

Баурджан опустил сорочку і повернувся до мене.

— Що б ти ще хотів подивитися?

Я зашарівся. Ну ось, тепер, звичайно, зіпсував усе. Баурджан подумає, що я навмисне прийшов перевіряти, чи був він поранений. І як тільки могла вирватись із моїх вуст така дурниця? Ні! Тепер перш ніж поставити яке-небудь питання, я спочатку гарненько його обмізкую.

Я мовчав, як дитина, що наробила шкоди. Баурджан дивився на мене впритул, вуса його дрібно тремтіли. Та ось він важко опутився на стілець і знову заговорив:

— Друге поранення я дістав уже в сорок п'ятому, коли був комдивом. Упав крижами прямо на вбитий у землю металевий кіл.

— З коня, чи що?— випалив я, радіий, що Баурджан за попереднє питання не вигнав мене з дому, і зовсім забувши про свій зарік: не ставити більше необдуманих питань.

— Ні, не з коня,— відповів Баурджан, аніскільки не образившись.— Але приклався сильно, мало душу богів не віддав. Довго тоді лежав, ніяк не міг підвестися. І після того ще кілька днів— ні на коня вилізти, ні на спину лягти. Проте фронт є фронт, і знову обійшовся без госпіталю.— Баурджан потер тильним боком долоні спину, скривився.— Ось ці рани і подіяли на мої нерви. Як бомби уповільненої дії. В молодості не звертав на них уваги, а те-

а 34960

пер, коли під шістдесят і сили вже не ті, хапають старі рани за ноги. Отакі наші справи, мій милий.

В останніх словах Баурджана відчувалися нотки суму. А в несподіваному для нього слові «милий» було стільки тепла! Ні, подумав я, не озлобилося серце цієї людини!

— У таких хворих, як я, залишаються тільки шкіра та кістки. Ось дивись,— Баурджан підняв правицю, розчепірів висхлі кістляві пальці. Шкіра, наче складки порожнього мішка, провисла між великим і вказівним пальцями.— Коли командував дивізією, важив дев'яносто кілограмів. Тоді ці пальці були налиті, один в один. Сила в них була!— Баурджан, примружившись, подивився на мене.— Тільки ти не думай, якщо я важив дев'яносто кілограмів, то отже, був подібний до лантуха з гноєм.— Я квапливо замотав головою.— У мене ніколи не було ні живота, ні брезклого обличчя. Якби ту мою комплекцію дати деяким сучасним джигітам, то вони б важили не дев'яносто, а всі сто п'ятдесят кілограмів і не могли б уміститися на одному стільці. Зрозуміло?

— А зараз скільки ви важите, Бауке?

— Зараз трохи більше шістдесяти,— байдуже махнув він рукою. Я співчутливо похитав головою.

— Ет, не люблю, коли жаліють!— спинив мене Бауке.— Ти знаєш, чому я одного разу раніше строку пішов з лікарні?

— Ні, не знаю.

— То послухай. Як тільки потрапиш до лікарні, всі, хто тебе відвідує, тільки і зітхають: «Як ви почуваетесь?», «Як здоров'я?», «Щось ви маєте вигляд не дуже». Ось цього я і не люблю. І, щоб не чути цих жалібних «ахів» та «охів», взяв і махнув з лікарні.

Поки ми розмовляли, нам приготували чай. Баурджан підсунув мені піалу, печиво, цукор.

— То, значить, у якій справі ти до мене?

— За завданням журналу «Жулдуз» у зв'язку з вашим шістдесятиріччям.

І я розповів йому за чаєм про редакційний задум.

— Та-ак...— невизначено протяг Баурджан і раптом швидко запитав:— Що ти вважаєш найкращою рисою у себе?

— Невтомно слухати розповідь свого співрозмовника, Бауке,— не задумуючись, відповів я.

— Ну що ж! Тоді ходімо в ту кімнату, поговоримо,— запропонував він.

«Та» кімната виявилась поряд з кухнею. Ліворуч — вкрита витертим килимком тахта, поряд — завалений газетами журнальний столик і два крісла. Праворуч — забита книжками етажерка. Поліці з книжками в шаховому порядку розташовані на всіх стінах.

Баурджан, кривлячись від болю, опустився на тахту, зіперся плечима об стіну. Я сів навпроти і вийняв блокнот.

— Ну, то що ж ти збираєшся писати для «Жулдуза»?— суворо запитав Бауке.

— Не знаю,— чесно зізнався я.— Звичайну ювілейну статтю про вас, Бауке, писати дуже важко. Бо читачам відомо про ваш бойовий шлях з «Волоколамського шосе» Бека і з ваших власних творів. Що можна після цих цікавих книжок розповісти на десяти сторінках нарису? Звичайно, завдання не з легких! Я просто не знаю, як до вас підступитися. Що нового розповісти про вас масовому читачеві. Хотілося б все погодити з вами.

Баурджан довго мовчав, явно незадоволений чимось, супив брови.

— Це добре, що ти без моєї згоди нічого не почав писати про мене. Проте ображайся не ображайся, милий, але я про себе нікому статтю диктувати не буду!

Останні слова його були вимовлені твердо, очі дивилися на мене суворо, немов я прийшов до нього з благанням написати про самого себе статтю за моїм підписом. Але пояснювати, що він мене невірно зрозумів, я не наважився.

Перечекавши, поки Баурджан заспокоїться, я навмисне розгублено запитав:

— То як же мені бути, Бауке? Можна хоча б поставити вам кілька запитань?

— Це інша справа! Запитуй,— ласкаво дозволив він.— На запитання можу відповісти.

Запитуй! Ще б пак! Запитаю, звичайно. Я кілька днів сидів над книгами Момиш-ули, розмірковував, що і як написати про цю людину, про яку в народі складено безліч легенд. Нарешті вирішив, що писатиму про Баурджана не статтю, не нарис, а просто візьму у нього інтерв'ю. Обміркував і склав питальник, хоч, відверто кажучи, не дуже сподівався, що такий діалог відбудеться. Але, всупереч моїм побоюванням, ми все-таки сидимо ось навпроти один одного: я, автор майбутнього матеріалу, і мій герой — Момиш-ули.

II

А в т о р. Якою мовою ви пишете свої книжки, Бауке?

М о м и ш - у л и. Двома: російською і казахською. Тільки коли я пишу російською мовою — переді мною Іван, а коли казахською — Ільяс. Я розмовляю зі своїми читачами їхньою мовою.

А в т о р. Книжка «Наша сім'я» — дуже популярна серед читачів — написана російською. Чи не думаєте ви видати її казахською мовою?

М о м и ш - у л и. Цю книжку я написав, як кажуть, одним подихом. Написав спеціально для російського читача. І тому перекладати казахською не збираюся¹.

А в т о р. Чи не буде продовження цієї книги?

М о м и ш - у л и. Буде. Воно вже є. Знову-таки російською мовою. Але поки що у видавництва не пропонував.

А в т о р. Скільки разів перевидавалися ваші книги? На які мови перекладені?

М о м и ш - у л и. Загальний тираж моїх книжок перевищує мільйон примірників. Багато перекладено узбецькою мовою. Окремі розділи перекладались чеською, польською, іспанською, французькою і англійською мовами.

А в т о р. Що ви пишете зараз?

М о м и ш - у л и. Про це я розповідати не буду. Робота йде туго. Пишу вже четвертий рік, книжка виходить чимала. Ковалі після того, як надають на ковадлі певної форми розпеченому до білого залізу, опускають його у воду. Так і я: даю написаному охолонути. З великою темою не можна виходити на люди, поки вона не визріє остаточно. Так що вона зв'язала мені руки й ноги, як дитині, що народилася передчасно. Кинути не можна, і за іншу роботу не візьмешся — ця кличе.

А в т о р. Розкажіть, Бауке, будь ласка, як складалась доля вашої першої книжки?

М о м и ш - у л и. Перша книга, яку я теж написав російською мовою, була «Історія однієї ночі». Я тоді жив у Калініні. Послав спочатку рукопис до Алма-Ати. Звідти повернули її з лаконічним висновком: «Рукопис непридатний для опублікування». Тоді я відніс його у Калінінське видавництво. Директор без ентузіазму обіцяв прочитати. А в наступний мій прихід зневажливо заявив, що рукопис не придатний. Розгніваний його неповажним тоном, я сказав: «Це тільки ваша особиста думка. До того ж ви не письменник. Віддайте рукопис якому-небудь літератору на рецензування».

Директор сердито насупився і пообіцяв виконати моє прохання. Приходжу за пару тижнів, впевнений, що рукопис ніхто, звичайно, поки що не читав. Проте директор, посміхаючись, подає мені рецензію місцевого письменника. Рецензія вбивча. В ній говориться, що я нещадно калічу російську мову і мене на гарматний постріл не можна підпускати до літератури.

Тоді я взяв та й відправив рукопис до Москви, Всеволоду Вишневському. Незабаром від Вишневського прийшла позитивна ре-

¹ Потім ця книжка була перекладена казахською мовою, і за неї Б. Момиш-ули одержав у 1977 році Державну премію Казахської РСР імені Абая.

цензія. «Це цілком готова річ, її потрібно видати окремою книжкою»,— написав він.

За цей час директора видавництва перевели на іншу роботу і замість нього поставили Парфенова, колишнього фронтовика, який закінчив Літературний інститут імені Горького. Прийшов я до нього і поклав на стіл рукопис «Історії однієї ночі» і рецензії на нього.

За кілька днів Парфенов подзвонив до мене і сказав, що повість йому сподобалась і вони будуть її видавати. У п'ятдесят другому році Калінінське видавництво випустило цю мою першу книжку. А в п'ятдесят сьомому вона була перевидана в Алма-Аті.

А в т о р. А де вийшла ваша друга книжка?

М о м и ш - у л и. Друга книга — «Наша сім'я» — також вийшла в Калініні, у п'ятдесят шостому році. Я написав її в Москві, коли навчався в Академії Генерального штабу. Якщо хочеш, розповім про одну кумедну деталь, пов'язану з цією книгою?

А в т о р. Звичайно, хочу. Про що мова?

М о м и ш - у л и. Тоді слухай. Закінчивши «Нашу сім'ю», я приїхав до Алма-Ати і показав рукопис одному своєму старому товаришеві. Той прочитав, похвалив і каже:

«Ти, Баурджане, чоловік військовий. Видатний. Прославлений. Тобі й цієї слави цілком вистачить на все життя. Нащо тобі ще бути письменником? Робота ця великотрудна, тяжка. А ти на фронті настраждався достатньо. Що ж тепер, знову вимотуєш себе? Якщо станеш на такий важкий шлях, то будеш страждати не чотири роки, як на війні, а все життя. По-дружньому раджу: кинь цю думку — стати письменником. Пожертвуй книжку мені. Я видам її під своїм ім'ям».

Мене так і покоробило.

«Знаєш,— кажу,— нехай твоя голова не болить за мене. Не хочеш допомогти з публікацією, давай рукопис назад».

«Гаразд, гаразд,— сказав він, насупившись.— Нехай залишиться в мене. Запропоную видавництву».

Я виїхав до Москви. Проїшов не один місяць — ніяких звісток від товариша немає. Можливо, видавництво забракувало повість, а він тепер не знає, як про це сказати? Заберу-но я рукопис і здам у військовий архів, вирішив я і попросив про це майора з Московського військового архіву, що їхав у своїх справах до Алма-Ати. Про всяк випадок дав йому доручення. Майор, звичайно, виконав моє прохання. А товариш потім довго ображався на мене і всім розповідав безглузду вигадку, буцім я забрав у нього рукопис через міліціонера.

А в т о р. Бауке, про вас у народі ходить безліч різних легенд. У наш вік писемності в Казахстані є лише дві людини, які все

ще мовби є героями фольклору. Це — ви і Сабіт Муканов. Що ви скажете з приводу легенд особисто про вас?

М о м и ш - у л и. Я за своє життя пережив два різновиди легенд. Одні підносили мене до неба, інші — пізніше — зображували мене ще гірше, ніж я є насправді. Проте ні ті, ні інші мене не зачіпали: від хвалебних я не записався, від поганих — не сумував. Того, хто чесний і справедливий, завжди і хвалять, і ганять, любий мій!

А в т о р. Розкажіть про свій робочий графік. Коли ви починаєте роботу, коли закінчуєте? В який час вам пишеться особливо плідно? Чи складаєте план майбутнього твору? Пишете твір від руки чи зразу друкуєте на машинці? Скільки разів правите чорновий рукопис?

М о м и ш - у л и (*усміхнувшись*). Оце запитання! Довге, як кишка. І багато чого в ньому мене не стосується. Бо я не професійний письменник. Я пишу тільки військові мемуари. У казахів ніколи раніше не було літератури такого типу. Через те й мене називають письменником.

Так ось, оскільки я не професійний письменник, то ніякого графіка і режиму у мене немає. Не можу сказати, що пишу з якого-то часу і по який. Часом я місяцями не беруся за ручку. Однак ходжу і постійно щось обмірковую. А вже коли відчую, що мої думки остаточно визріли, то тут, не рахуючись з часом — чи це ніч, чи це день, — починаю, як дятел, стукотіти на машинці. І поки не викладу все, що переповнює мене, на папері, не знатиму спокою. Потім місяців зо два, зо три не підходжу до рукопису, охолоджую себе. І лише охолонувши, перечитую його. Правлю скороспішні, написані в гарячці думки, покращую стиль, шліфую. Ось тобі і весь мій творчий процес.

А в т о р. Як ви ставитесь до казахської літератури на військовий тему?

М о м и ш - у л и. Якщо я скажу відверто, то багато хто образиться на мене. Звичайно, можна написати військовий твір, і не побувавши на війні, не відчувши на собі гнилого окопного життя, не чувши жодного разу моторошного, зростаючого, що крає душу, виття бомби, яка, здається, летить прямо на тебе, не бачивши зраненої землі і не чувши болючих стогонів поранених, не нюхавши пороху і нудотного запаху крові. Можна... Але я такого письменника, нехай у нього буде надвища освіта, назву безграмотним. А якщо письменник неписьменний, то і герої у нього будуть мати вигляд дурних, нереальних. Такі герої в штиковій атаці легко розкидають ворогів наліво й направо, ну просто, як Кобиланди-батир¹.

¹ К о б и л а н д и - б а т и р — герой казахського епосу.

Не тільки письменник, який перебував за тисячі кілометрів від місця воєнних дій, але навіть офіцер на відстані якихось десяти кілометрів від фронту не може знати психологію командира дивізії на передовій. І тому вони не можуть правдиво й переконливо показати картини героїзму і мужності, жаху і страху, оскільки самі ніколи не відчували цього. Вони користуються тим, що вчитали в чужих книжках або чули від когось, розбавляючи це власними вигадками.

Адже ти знаєш, що таке коспа. Її готують із ірімшику, сушеного сиру — курту і пшоняної смаженої крупи. Все це змішують у маслі. Але коли їси, все одно неважко відчутти смак ірімшику, курту, пшона. І однак це не пшоно, не ірімшик і не курт, а просто коспа — суміш.

Книжки, написані на запозичених, поверхових уявах про війну, мають точнісінько такий вигляд.

Ось ти був командиром гармати, посилав із закритої позиції снаряди в бік ворога. Поміркуй сам: ти можеш уявити собі психологію молодшого командира піхоти, що готується підняти в атаку своїх бійців, над головами яких з виттям пролітають твої снаряди, а навколо окопу свистять кулі ворога? (Я замотав головою). Не уявляєш. І якщо почнеш писати, то це буде марнослів'я. Навіть у тебе, фронтовика. А що вже казати про тих, хто зовсім не був на війні? Ображайся не ображайся, але я сказав те, що думаю, любий мій.

А в т о р. Розкажіть, будь ласка, Бауке, як ви познайомилися з Олександром Беком?

М о м и ш - у л и. Про це краще було б запитати у самого Бека! Але...

Відповідь Баурджана трохи спантеличила мене. Чому б і не розповісти? У Бека про їхнє знайомство написано скупо. В «Поштовій прозі», яка вийшла в 1968 році, є чотири невеликі абзаци, в яких Бек коротко описує, як на початку сорок другого року їздив у Панфіловську дивізію, що стояла на той час під Старою Русою, для збору матеріалу про легендарного генерала Панфілова. Там він познайомився і з своїм майбутнім героєм Баурджаном Момиш-ули, близько місяця жив у полку. Перед від'їздом комісар полку Логвиненко, проводжаючи Бека, напучував його: «Ви були в гнізді сокола. Дивіться ж, не будьте жовтхотим пташеням».

«Це напучення зарубкою лягло в душу,— пише Бек.— Ще п'ять чи шість разів я навідувався до панфіловців, перш ніж взятися за повість».

Оце і все, що написано ним з цього приводу. Більш докладно розповідає про першу зустріч Бека і Момиш-ули Олександр Кри-

вицький — автор нарису про славетних двадцять вісім героїв-панфіловців — у книзі «Не забуду повік».

«Після появи в «Красной звезде» нарису про героїв-панфіловців Бек — військовий кореспондент журналу «Знамя» — приходиться в редакцію газети, щоб зустрітися з автором і попросити його дозволу взятися за цю тему. Перевантажений щоденною текучкою, Кривицький відверто зізнається, що у нього немає часу поглиблювати і поширювати матеріал про панфіловців, але навіть якби і знайшовся час, то він навряд чи зумів би написати складну, об'ємну річ.

Після цієї розмови, в лютому сорок другого року, Олександр Бек вирушає в Панфіловську дивізію, у полк Капрова, звідки вийшли двадцять вісім героїв. У день приїзду Бека в Капрова відбувалася нарада офіцерів, на якій дозволяють бути присутнім і Беку. Розбирається план майбутньої атаки. Увага молодого літератора прикута до високого капітана-казаха, який говорить чітко, лаконічно, розумно і образно. Він ушент розбиває план, який обговорюється, і вносить свої конкретні пропозиції. Присутні повністю приймають їх. Бек вирішує: «Я повинен познайомитися з цим казахом». Він виходить слідом за ним в передпокій і чує, як той розмовляє по телефону.

— Так, бачив. Мені чомусь не подобаються його очі! — мимоволі чує він сердиту репліку капітана.

Бек бере це на свій рахунок. Він бентежиться: «Чому капітану не сподобались мої очі?» Спантеличений цим, він рушає за ним навздогін і так вперше знайомиться із своїм майбутнім героєм Баурджаном Момиш-ули.

Відрекомендувавшись, він тут-таки на ходу запитує:

— Скажіть, капітане, чому вам не подобаються мої очі?

— Про які очі ви говорите? — запитанням на запитання відповідає Момиш-ули.

— Про ці, — показує на себе Бек.

— Мені немає ніякого діла до ваших очей, — здивовано знизує плечима Момиш-ули. — Адже ви не дівчина!

— Але я щойно на свої власні вуха чув ваші слова про мене: «Мені не подобаються його очі».

Різко зупинившись, Баурджан просто в очі дивиться на Бека.

— Товаришу письменник, не втручайтесь ви у справи, які вас не стосуються. Я зараз говорив з начальником штабу. Доповів йому про стан спостережних пунктів артилерійського дивізіону. Спостережний пункт артилерії називають «очима». Мені не сподобалось обладнання цих пунктів. Тепер вам зрозуміло?

Бек, який почав знайомство з такого курйозу, близько місяця перебував поряд з командиром полку Момиш-ули. Кривицький

пише, що спочатку Баурджан геть ігнорував Бека, не розмовляв з ним, не ділився своїми думками. Проте Бек стійко переніс усе це і нарешті вийшов переможцем — Момиш-ули почав розповідати йому про все.

Потім Кривицький пише, що Бек удруге приїздив у дивізію, поповнювати матеріали, а потім, загубивши блокноти із своїми записами, втретє. І Баурджан тричі розповідав йому все від початку до кінця. У сорок третьому році була опублікована перша повість «Волоколамського шосе», а за рік — друга.

А в т о р. Свого часу народилася фраза: «Люди підняли цілину, а цілина підняла людей». Можна сказати, що і Бек підніс вас, а ви — Бека. Чи не так?

М о м и ш - у л и. Олександр Бек прославив моє ім'я. Крім того, безперечно, що саме він підштовхнув мене на шлях письменника. За це я завжди був і буду йому вдячний.

А в т о р. Коли ви почали з Беком роботу над майбутньою книжкою «Волоколамського шосе», у вас була якась домовленість?

М о м и ш - у л и. Не те що домовленість, а справжній договір. Спочатку ми домовились усно, що після завершення роботи над рукописом автор обов'язково покаже його мені. Наприкінці першого розділу книжки Бека написано, що я збирався зробити, якщо він напише хоч слово неправди. Відрубати йому спочатку ліву руку, а потім — праву. Це, звичайно, жарт, але моя вимога була справді категоричною; ніякого домислу, одна лише правда. Потім свою угоду ми підтвердили на папері. Можу показати, якщо хочеш.

Я закивав головою, висловлюючи явне бажання ознайомитись.

— Гей, Камаш, знайди мій сап'яновий зошит! — гукнув Баурджан і постукав у стінку.

Через деякий час дружина принесла великий розшарпаний зошит в обкладинці із червоного сап'яну. Баурджан розгорнув його прямо на середині і показав вклеєні машинописні листки.

— На, почитай. Якщо треба, можеш навіть переписати. А я поки що трохи походжу.

Залишившись один, я почав уважно читати цей цікавий документ. Ось він:

«НАШ ДОГОВІР

Керовані спільним бажанням звести літературний пам'ятник бійцям і офіцерам Талгарського полку Панфіловської дивізії, ще на фронті на початку 1942 року ми, О. Бек і Б. Момиш-ули, укла-

ли написаний договір, який вважаємо необхідним повторити на папері:

1. Олександр Бек пише книжку «Волоколамське шосе» (з 3-х або 4-х повістей) про бойовий шлях батальйону і Талгарського полку панфіловців, яким у боях під Москвою командував старший лейтенант Баурджан Момиш-ули.

Олександр Бек є автором книжки, а Б. Момиш-ули (його спогади, його усні розповіді, його думки, його воєнні записи) — матеріалом книжки. Це не виключає, певна річ, всіляких інших матеріалів із взаємної згоди, якщо вони мають пряме або непряме відношення до теми.

Олександр Бек зобов'язується всі матеріали, думки, розповіді, записи Баурджана Момиш-ули, дані в його розпорядження як робочий документ, оберігати від третіх осіб на правах особистого інтиму і таємної особистої переписки.

2. Оскільки книжка «Волоколамське шосе» не буде художнім твором звичайного типу (тобто побудованим на художній вигадці), а воєнно-документальним твором, у якому зберігаються справжні імена панфіловців і подається опис справжніх боїв, то відповідальність за книжку несе не лише О. Бек, але й Б. Момиш-ули — перед пам'яттю панфіловців, перед історією і перед сучасниками за правдивість книжки. Тому Б. Момиш-ули зобов'язаний вимагати від О. Бека, щоб художня правда твору гранично відповідала дійсності, узагальнювала її у світлі великої правди, без педантичної точності, дрібного документалізму, але усякий необхідний відхід від фактів в ім'я літературного засобу, стилю, викладу допускається при взаємному зважуванні, якщо такий своїм наслідком не зможе скомпрометувати кров'ю пережитий і вистражданий документ дійсності бойового життя.

3. Б. Момиш-ули несе відповідальність за трактування в книжці всіх військових і воєнно-психологічних питань, і при розбіжностях з О. Беком вирішальне слово належить Б. Момиш-ули. При розбіжностях у літературних питаннях вирішальне слово належить О. Беку.

4. Момиш-ули належить право першого редактора і першого цензора рукопису книжки.

Тільки після остаточного узгодження книжки з Б. Момиш-ули О. Бек здає рукопис до друку.

Наступні редакційні і цензурні зміни теж по можливості узгоджуються з Б. Момиш-ули, причому основним примірником для майбутнього ми обидва вважатимемо спільно узгоджений рукопис (тобто без наступних змін і поправок), один примірник якого повинен зберігатися в КазФАНі (Казахський філіал Академії наук) у сейфі разом з іншими матеріалами Б. Момиш-ули на

правах оригіналу, до якого О. Бек має вільний доступ, за умови дотримання правил заповіту, залишених Баурджаном Момиш-ули.

5. Для видання книжки казахською мовою рукопис О. Бека казахськими письменниками може зазнавати змін, доповнень і різної переробки та використовуватись як одне з першоджерел нарівні з іншими матеріалами Баурджана Момиш-ули казахською і російською мовами (нарис, оповідання, статті, вірші, бойові записи та ін.) під керівництвом Баурджана Момиш-ули.

У випадку якщо подібна переробка зачепить більш як 50 відсотків тексту книжки, на обкладинці ставиться ім'я нового автора (або авторів, письменників-казахів) із вказівкою після імені автора «за книжкою Олександра Бека і за матеріалами Баурджана Момиш-ули».

У випадку якщо переробка зачепить менш як 50 відсотків тексту книжки, автором книжки залишається О. Бек, із вказівкою «для видання казахською мовою, перероблена таким-то».

Вирішення цього питання О. Бек надає Баурджану Момиш-ули, який зобов'язується бути керівником перекладу і переробки.

В свою чергу О. Бек має право для подальших видань книжки російською мовою запозичати те, що йому знадобиться з казахського видання із відповідним зазначенням у передмові.

6. Договір укладений на фронті, в березні — квітні 1942 року, а написаний у Москві 18 грудня 1944 року.

**ОЛЕКСАНДР БЕК
БАУРДЖАН МОМИШ-УЛИ»**

Як тільки я переписав договір, до кімнати повернувся Баурджан.
— Закінчив? Дай-но подивлюся твій запис.

— У ньому нічого не пропущено і не перекручено, Бауке,— шкодуючи час, запевнив я.

— Але ж я повинен знати, що ти переписав,— суворо зупинив мене Баурджан і уважно прочитав запис від початку до кінця.

— Та-ак,— протяг він замислено.— Цей договір ми склали за чотирнадцять років до появи моєї власної книжки. «За нами Москва» вийшла в п'ятдесят восьмому році, якраз напередодні декади казахської літератури в Москві.

Автор. Під час декади я сподівався побачити Бека. Чекав, що він виступить на обговоренні вашої книжки у Спілці письменників. Але він чомусь не прийшов.

Момиш-ули. Для цього є своя причина. Перед відкриттям декади Бек заходив до мене в готель.

«Що я тепер повинен робити, не знаю,— сказав він за чаєм.— Мені совісно...»

«Чому, Олександрє Альфредовичу?»— запитав я здивовано.

«Совісно від того, що у всіх на руках зараз ваша книжка. Вчора до мене подзвонив поет Василь Суботін і сказав: «Там, де закінчується «Волоколамське шосе», починається «За нами Москва». Момиш-ули добре продовжив тебе».

«Так що в цьому поганого?»— здивувався я.— Бек є Бек, а Момиш-ули — Момиш-ули. У кожного своя дорога. І ви пишете, і я писатиму».

Проте на обговорення в Спілку письменників Бек не прийшов, хоч я і кликав його, і чекав. Тоді з приводу моєї книжки виступило одинадцять чоловік. Десять, на чолі з генералом Вершигорою, хвалили мене, і тільки один спробував розкритикувати.

А в т о р. Я добре пам'ятаю це обговорення.

Мені пригадалось, як у перерві Баурджан, який стояв поряд з Вершигорою — довгобородим, міцно збитим коротуном,— пальцем поманив до себе того, хто щойно розкритикував його книжку. Критик зняковів і нершуче попрямував до Баурджана.

— Ви не образилися?— бадьоренько запитав він з ходу і простяг руку

Баурджан не прийняв його руки.

— Ні,— пихато відповів він.— Укус мухи мені не страшний.

Критик, не знаючи, як поводитись, почав був щось пояснювати, виправдуватись.

— Можете йти,— холодно сказав Баурджан і байдуже відвернувся.

Вершигора від душі розсміявся.

У цю мить із залу вийшов Мухтар Ауєзов і, огледівшись, попрямував до Момиш-ули.

— Молодець, Баурджане, ти став наймоднішим письменником. Он як багато схвальних слів було сьогодні сказано про твою книжку. Вітаю тебе з високою столичною оцінкою!— Мухтар обома руками потис руку Баурджана.— Я дуже радий, що оцінений не тільки твій героїзм на полі битви, але й твоя літературна праця. Та ще такими авторитетами, як Петро Петрович,— він шанобливо вклонився у бік Вершигори.

Момиш-ули. У шістдесят першому році у видавництві «Советский писатель» вийшло закінчення «Волоколамського шосе». Але якщо в перших повістях — вісімнадцять років тому — Бек писав: «У цій книзі я лише сумлінний і старанний пишець», то тепер, в останніх, він у кінці говорить: «Мій грізний Баурджан, ти вірний собі, характеру, який створений під пером, створений увагою та уявою». Не зміг-таки утриматись! Ну що ж! Нехай це

буде на його совісті, адже недарма кажуть: «Котляр сам знає, куди припаяти вушка». Проте думаю, що «За нами Москва» та інші книжки довели читачам, що характер Баурджана Момиш-ули не плід фантазії і уяви окремого письменника.

А в т о р. Останні дві повісті «Волоколамського шосе» написані в тій самій манері — від імені Момиш-ули. Ви так само, як і в перших повістях, самі розповідали Беку про всі події?

М о м и ш - у л и. Ні, Беку я цього разу нічого не розповідав.

А в т о р. А як же він тоді писав?

М о м и ш - у л и. Ти що, не розумієш, чи що? Я ж сказав: я йому усно, як перші дві повісті, не розповідав. А як він написав — це треба було запитати у самого Бека.

«У самого Бека...» Цікаво. Після такої переадресовки я зовсім знітився, не знаючи, як мені поводитися далі. Баурджан кинув на мене гострий погляд, простяг руку до полиці над тахтою і зняв звідти книжку Бека «Поштова проза».

— На, почитай. У шістдесят восьмому видано.— Баурджан знайшов потрібні сторінки і простяг мені книжку.

Я швидко пробіг очима рядки, де Бек розповідає, що одержує багато листів від читачів «Волоколамського шосе» із запитаннями: чи з життя взятий головний герої книжки, чи живий він, чим займається тепер, чи не буде продовження повісті? Потім Бек зізнається, що і сам Баурджан запитував його про це. Далі я цитую:

«— Чому ви не пишете продовження «Волоколамського шосе»,— повторив він.

— По-моєму, це закінчена книжка. У неї вже є своя доля.

— Але ще в роки війни ви накидали наступну повість. Де вона? Чому ви її залишили?..

— Баурджане, ви ж тепер пишете самі.

— Що з того? Я пишу записки офіцера, а ви плаваєте в іншій річці. Ваша річка — повість, художній твір, де є простір творчості, уяві. Чому її плин урвався?

Я сумно відповів:

— Мабуть, саме через це... Так, Баурджане, «Волоколамське шосе», очевидно, підкоряється законам художніх творів. Свого часу я цього не розумів, а пізніше зрозумів.

— У такому випадку поясніть.

Пояснити? Чи легко це зробити?

— Бачите... Існують два Баурджани Момиш-ули.

— Два? Які?

— Один — це той, що зараз сидить поряд зі мною. Тобто ти, Баурджан. Славетний, увічнений у мармурі... Автор воєнних мемуарів... А другий Баурджан Момиш-ули діє, живе на сторінках «Волоколамського шосе».

— Чому це другий?

— У книжці він заново народжений. Народився під пером. Уявіть, іноді мені здається, що я казав неправду або не всю правду, коли писав читачам, що герой «Волоколамського шосе»— справжня, реально існуюча, а не вигадана людина. В цьому «а не» полягає помилка. Він значною мірою все-таки вигаданий, створений фантазією. Уява вдихнула в нього життя. Це не ви, це інший Баурджан... Якщо хочете, я готовий визнати, що у вас більше позитивних якостей, ніж у Баурджана із «Волоколамського шосе», але так чи інакше, це два різних Баурджани... Нещодавно я прочитав ваші записки офіцера. Інший світогляд, інший погляд на речі, інша мова... Одне слово, інша людина. А я ж обіцяв вам, Баурджане, не змінювати справжнє ім'я мого героя. Як же я зможу писати наступну повість?

— Не хочете бути слововідступником?

— Не хочу і не буду.

Ми замовкли. Обличчя мого гостя було кам'яним. Я не міг на ньому нічого прочитати. Нарешті він мовив:

— Якщо справжнє ім'я заважає вам писати, я звільняю вас від обіцянки. Але ви дасте своєму герою ім'я, яке виберу я. Нехай відтепер він зветься Намис-ули.

— Намис-ули?— перепитав я.

— Так. «Намис» по-казахськи значить честь. «Ули», як вам відомо,— син. Іменуйте вашого героя Сином честі.

Якусь мить я обмірковував цю несподівану пропозицію.

— Ні, Баурджане, у мене, автора, також є честь. І обов'язок честі перед вами. З вашого дозволу, я теж Намис-ули.

— І теж Баурджан?

— Не зрікаюся: коли писав, був Баурджаном.

Момиш-ули розсміявся.

— Мудрована задача,— промовив він.— А чи не вирішити її по-простому? Розкажіть читачам про цю нашу розмову. І пишть далі.

Я вигукнув:

— Єсть!»

М о м и ш - у л и. Гей, що ти головою мотаєш?

А в т о р. Я вражений вашою останньою розмовою з Беком.

М о м и ш - у л и. Але це справді так! І давай перейдемо до чого-небудь іншого..

Ось у минулому році я їздив у радгосп виступати перед читачами, і там трапився один тямущий учитель, який просто замучив мене запитаннями. Ніхто не запитує, а він — одне запитання за другим.

«До нас,— говорить,— одного разу приїздив письменник, який щодня пише по одинадцять сторінок. А скільки сторінок на день пише те ви?»

«І ти цьому повірив?»— запитую я його.

«А чому ж мені йому не вірити?»

«В математиці тямш?»

«Звичайно, я і є математик».

«Тоді візьми папір, олівець і помнож одинадцять сторінок на тридцять днів».

Учитель тут-таки почав множити.

«Тепер помнож здобуте число на дванадцять місяців, і ми дізнаємося, скільки сторінок пише цей письменник на рік. Так. Тепер останнє число помнож на тридцять років. Дай бог йому стільки творчих сил! Помножив? А тепер, із розрахунку триста сторінок на кожну книжку, розділи отримане на триста».

«Розділив».

«Ну, скільки ж вийшло?»

«Біля чотирьохсот».

«Ось вам і відповідь. У світі немає жодного письменника, який би написав чотиреста книг. Зрозуміло? Якщо мене запитують, скільки квадратних метрів землі я спроможний скопати за день, то я скажу. Але на питання: скільки сторінок я можу написати,— не відповім. Навіть корова дає, не зменшуючи, молоко тільки за умови гарного догляду за нею. А я людина. Я не сепаратор, з якого можна гнати вершки, поки не закінчиться влите в нього молоко. Зрозуміло тобі?»

«У мене до вас ще одне запитання»,— не вгамовується вчитель.

«Е-е, голубе, зачекай,— зупиняю я його.— Ти мені поставив уже п'ять чи шість запитань. Можна, тепер я запитаю тебе. Відповіси?»

«Відповім»,— знизує той плечима.

«Тоді скажи: скільки буде двічі по два?»

«Чотири»,— всміхається він.

«Ні, невірно. Двічі по два буде дев'ятнадцять»,— кажу я, показуючи на годинник.

«Як це?»— нерішуче всміхаючись, запитує вчитель.

«А дуже просто,— кажу йому.— Своїми питаннями ти тримаєш мене на трибуні вже дев'ятнадцять хвилин. Май це на увазі, голубе».

Зал вибухнув сміхом.

«Гаразд, став своє запитання,— пом'якшав я.— Тільки, цур, це останнє».

«Який ваш твір для вас найулюбленіший?»— анітрохи не збен-тежившись, запитує вчитель.

Довелось замислитись. І чим більше думаю, тим важче стає відповідати.

«У тебе діти є?»— запитує нарешті вчителя.

«Є».

«Скільки?»

«П'ятеро».

«Кого з п'ятьох ти найбільше любиш? Розкажи, будь ласка, про це присутнім у залі».

Замислився тепер учитель, знизую плечима, мовби кажучи: «Не можу відповісти».

«Ось і це так само, голубе,— кажу йому.— Я не можу відповісти на твоє останнє питання».

Автор. Я починаю підозрювати, Бауке, чи не натякаєте ви мені, що я також ставлю занадто багато питань?

М о м и ш - у л и (*сміючись*). Та ні. Тобі ж потрібно для справи.

Підбадьорений доброзичливим сміхом Баурджана, я відклав убік олівець: затерпла рука.

— Бауке, я в ці дні із задоволенням прочитав книжку «Наша сім'я». Мені дуже сподобалось, що ви захоплено говорите про такі чудові риси казахського народу, як безумовна повага до старших та шаноблива любов до матері.

Баурджан мовчав. Неквапливо вийняв із пачки цигарку і, вставивши її у довгий кістяний мундштук, чиркнув сірником.

— Чудово виписані вами образи конюха Аккули, мужньої жінки Зейнеп, стійкого більшовика Садика Абланова,— вже не так упевнено вів далі я.— Прочитавши книжку, я полюбив людей вашого аулу. Хіба забудеш Момиш-ата, який, проводжаючи сина Баурджана, говорить йому: «Синку! Навчись російської мови — і ти будеш вільно спілкуватися з усіма народами».

Баурджан, продовжуючи напівлежати, вперши головою в стінку, випускав густі клуби тютюнового диму. Він слухав мене мовчки, з непорушним, байдужим обличчям. Я давно звик, що жоден письменник не може залишатися байдужим, коли хвалять його твір. А тут він навіть схвально не кивнув. Звичайно, не кожному дана така витримка. Ця риса притаманна тільки людям величезної сили волі і духу.

Я не прикидався, розхвалюючи книжку Баурджана, і робив це зовсім не заради того, щоб завоювати його прихильність до себе. Це була моя оцінка, що йшла від щирого серця.

— Бауке,— провадив далі я,— книжка завершується вашим вступом до російської школи. А друга книжка — «За нами Москва» — починається з того, як батальйон Момиш-ули п'ять днів і п'ять ночей проривається з оточення і нарешті з революційною піснею проходить вулицями Волоколамська. Я гадаю, що ваше

життя між цими двома подіями невідоме широкому колу читачів. Чи не розповіли б ви мені, як розповідали у свій час Олександрю Беку, про шлях, який ви пройшли від сільського хлопчини до командира батальйону? Я написав би про це в своєму нарисі. І, якщо дозволите, то по ходу розповіді я дещо запитував би.

— Це що, твій літературний прийом?— примружився Баурджан.

— Можна назвати і так, Бауке. Ви згодні?

— Згоден. Бери свого олівця.

— А чи не скажете, як колись Беку: якщо будеш брехати, то спочатку відрубую ліву, а потім праву руку?

— Ти не бреш, я не скажу.

— Єсть, Бауке!

— Тоді слухай.

М о м и ш - у л и. Книжка «Наша сім'я» справді закінчується моїм вступом до російської школи. Це був час, коли я замість «дванадцять» говорив «дбанасат», замість «дев'ятнадцять» — «дебатнасат». Мені дуже допомогла оволодіти російською мовою велика і дружня сім'я Гончарових. Я часто бував у них, учився разом з їхніми дітьми у школі. Коли я закінчив перші три класи, Гончарови почали підмовляти мене вчитися далі. Середніх шкіл на той час ще не було. Першу семирічку в республіці відкрили у двадцять четвертому році в Чимкенті. Туди з'їхалися діти з різних кінців: із Қзил-Орди, із Қазалинська. Жили ми всі в інтернаті, додому їздили лише на канікули. Будинок нашої школи зберігся донині. Тепер школа носить ім'я Героя Радянського Союзу Қарсибая Спатаева. Закінчили ми школу у двадцять сьомому році...

А в т о р. Ось тут дозвольте, Бауке, перебити вас і запитати?

М о м и ш - у л и. Запитуй.

Я побіжно глянув на свої записи, потім — з усмішкою — на журнальний столик біля Баурджана, буцім переконався, що біля нього, крім пачки цигарок і коробки сірників, немає нічого важкого. Я всміхнувся, в моїй пам'яті впливла історія з одним журналістом, який брав якимось інтерв'ю у Момиш-ули. Не знаючи гарячого характеру свого співрозмовника, він простодушню запитав:

— Кажуть, що ви на фронті були дуже хоробрим. Скажіть, тільки, будь ласка, правду, ви дійсно жодного разу не відчували страху?

— Сказати вам правду?— круто піднявши брови, перепитав Баурджан.

— Тільки правду,— підбадьорююче всміхаючись, повторив журналіст.

І тут Баурджан зіскочив з тахти, схопив ніж, який лежав поруч, і замахнувся ним на гостя. Той пополотнів і ледь не впав із стільця.

— Здається, я відповів на ваше питання?— запитав Баурджан із піднятим ножем.— Чи може людина не відчувати страху, коли смертельна небезпека загрожує їй? А на війні небезпека чатує на бійця на кожному кроці. Я пояснив дохідливо?

Сторопілий журналіст поспіхом закивав.

Згадавши цю легенду, я мало не засміявся, але розсудливо стримався і поставив Баурджану своє запитання.

Автор. Чи багато вам доводилось читати в дитинстві? І чи любили ви книжки?

М о м и ш - у л и. Та вже б запитував відразу: і про дитинство, і про юність. Я читав завжди. У дитинстві в мене було мало книжок, і я ковтав підряд усе, що потрапляло під руку. Коли підріс і почав користуватися бібліотекою, запоем читав класику — російську, французьку, іспанську. Відтоді і на все життя у мене стало за звичку проводити вечори за книжкою. Адже мені часто доводилось жити самому. Наприклад, цілих п'ять років я служив на Далекому Сході, в глухій тайзі. Після роботи ввечері майже завжди один. Ну і що ж робити? Звичайно, читати! Так що з книжками я ніколи не розлучався. Ну, та я ще повернусь до твого запитання. А поки що давай продовжу основну розповідь.

Отже, так: закінчив я семирічку і вирішив вступити до Оренбурзького педагогічного інституту. Роздумував недовго. Взяв та й махнув туди.

В Оренбурзі тоді була сувора зима, а одягнутий я був легко: ватянка та піджак. Мерз, звичайно, жахливо. Одного разу, тремтячи від холоду, влітаю в інститут, а назустріч директор. «Гей, синку, йди-но сюди,— покликав він мене до свого кабінету.— Що ж ти робиш? У такому одязі, хлопче, в Оренбурзі не витримаєш. Можна застудитися на смерть. Або інвалідом на все життя залишитись. А людині перш за все необхідне здоров'я. На, віднеси цей папірець бухгалтеру, отримай гроші на проїзд і їдь додому».

Довелося мені зачинити двері інституту і повернутися до аулу ні з чим. Вдома я попросив батька продати двох баранів і купити мені взуття, пальто, малахай. Одягнувся, як кажуть, мов на весілля, і поїхав до завідуючого губерньським відділом народної освіти Аширова (тоді Джамбул, Чимкент, Кзил-Орда входили до однієї губернії). Розповів йому все і попросив роботу. Аширов зрадив:

«Ми саме шукаємо таких освічених казахських джигітів, як ти, любий. Я тебе зроблю вчителем».

І тут-таки вручив мені призначення в початкову школу. У школу так у школу. Два роки пропрацював я вчителем і не можу сказати, що погано виходило. Звик до дітей, навіть полюбив возитися з ними.

У ті часи почали активно висувати на керівну роботу національні кадри. Підвищували здібних казахів, а заступниками до них призначали спеціалістів із росіян. І вони, вже по ходу справи, навчали керівників, допомагали їм у всьому. Одного чудового дня на високій посаді опинився і я.

Тоді в райкомі і райвиконкомі працювали лише по дві людини: секретар і обліковець, голова і відповідальний секретар. Головою нашого райвиконкому був Дюсенгалі Бурабаєв, у минулому вчитель. Коли за якісь гріхи зняли з посади його відповідального секретаря, то Бурабаєв буквально збився з ніг у пошуках заміни і чомусь — може, через те, що сам колись був учителем,— зупинив свій вибір на мені. Так я став відповідальним секретарем райвиконкому.

Про те, що мені робити і як, я не мав жодного уявлення. Був у мене власний кабінет, і ніхто не знав, чим я там займаюсь. Сторонні думали, що я увесь поринув у роботу, а про те, що я нічого до пуття не вмю робити в своєму окремому кабінеті, відомо було лише мені одному. Бурабаєв постійно давав мені завдання, щоб я підготував рішення виконавчого комітету з того чи з іншого питання, щоб написав відношення, розпорядження, постанову, але я навіть приблизно не уявляв, як вони пишуться. Бувало, надряпаю абияк і несу на підпис Бурабаєву,— добре, що він був терплячим педагогом: ніколи не лаяв мене, не ображав, а скрупульозно правив і правив то синім, то червоним олівцем мої творіння. Я переписував перекреслені і розмальовані Бурабаєвим документи, він ставив під ними свій підпис, а я — трохи нижче — свій. Хоч насправді і головою, і відповідальним секретарем був сам Бурабаєв. Я досі не забуваю його допомоги. Він не лише навчив складати ділові папери, але й допоміг мені як слід оволодіти російською мовою і, що найголовніше, прищепив мені любов до читання. Вірніше, організував його. Ось коли я почав читати не хаотично, а за системою. Бурабаєв складав мені списки книжок, які необхідно знати, і щоразу перевіряв — чи читав я? Власне, саме Бурабаєв і зробив з мене людину.

А в т о р. А ким ви мріяли бути в той час?

М о м и ш - у л и. Ніким не мріяв. Я в той час думав лише про одне — не відставати від своїх ровесників.

...Ну ось, пропрацював я три роки в райвиконкомі. І тут,

у зв'язку із збільшенням Джувалинського району, до якого приєднали ще два, призначили нам нового голову, Бердибаєва. З першого ж дня я не прийшовся йому до вподоби. Варто мені було в чомусь помилитись, як Бердибаєв одразу робив презирливо-кислий вираз на обличчі і роздратовано зітхав. Зрештою він вирішив мене звільнити. Саме в цей час мене викликав до себе секретар райкому партії Єфимов і запропонував посаду начальника районної міліції.

«Та я ж не справлюся!»— жахнувся я.

«Справишся,— приязно сміючись, сказав Єфимов.— Молодий, освічений, енергійний. Чи, може, ні, не енергійний?»

«Та енергії досить»,— розгублено відповів я.

«Ось бачиш, значить, я не помилився.— Єфимов підбадьорює підморгнув мені.— І хватка в тебе є, і сміливість. І голос для охоронця порядку підходить. А про зріст я вже не кажу— саме лякати бандитів.— Він від душі розсміявся. І мені раптом здалося, що це зовсім не так уже й важко і страшно бути начальником міліції.— Отже, берися, брате, за роботу,— Єфимов поплемав мене по спині.— А Бердибаєв нехай підбирає іншого секретаря, собі до смаку».

Після цього Єфимов запросив двох заступників начальника міліції. І хоча обидва молодці були набагато старші від мене, він суворо наказав їм:

«Незважаючи на молодість вашого нового начальника, прошу беззастережно підкорятися йому. І допомагати в усьому».

Так я став начальником міліції, не дуже розуміючись на законодавстві. Мені на щастя, на той час у Сирдар'їнській губернії працював слідчим в особливо важливих справах прекрасно освічений юрист Ємельянов. Через кілька днів після мого призначення він приїхав у Джувалинськ. Увійшов до мого кабінету, оглянув мене з ніг до голови і каже:

«Розшукай, будь ласка, свого начальника, любий».

Мабуть, вирішив, що молоденький міліціонер сів на місце начальника, поки той десь відсутній.

«Я начальник міліції,— гордо відповідаю йому.— А ви хто такий?»

Він тільки крякнув. Вийняв свій документ, подав мені.

«Проведіть мене, будь ласка, подивитися тюрму».

Пішли ми в тюрму. Людей там було багато. Ємельянов почав розмовляти з деякими, запитувати, за що заарештовані. А багато хто і пояснити не може, не знає— за віщо. Виходимо у двір. На припоні— майже сім десятків голодних коней.

«Чиї це коні?»— запитує Ємельянов, а в самого жовна на щоках грають.

«Та тих казахів, що сидять у тюрмі».

Повернулися до кабінету. Вийняв Ємельянов з портфеля кодекс законів і поклав на стіл.

«У тюрмі зараз перебуває двісті п'ятдесят чоловік. І більшість з них посаджено без санкції на арешт. Це беззаконня, або, інакше кажучи, порушення радянського законодавства.— Подивився на мене уважно й провадить далі зовсім спокійно:— Людину можна заарештувати лише в тому випадку, якщо вона скоїла злочин і якщо ви цілком упевнені, що його вчинила саме вона. Не склавши протоколу, ви не маєте права ув'язнити жодної людини, навіть якщо ця людина чомусь і видалась підозрілою комусь із ваших міліціонерів. Перевірте, будь ласка, на кого з ув'язнених є протоколи. І, крім того, дайте мені, будь ласка, відповідь, звідки ви взяли, що можна арештовувати і коней?»

Я стояв перед Ємельяновим, переступаючи з ноги на ногу, і навіть не намагався приховати свою розгубленість. Миттю зібрав увесь апарат міліції і виклав завдання. Всі заметушилися, забігали, злякавшись суворого слідчого. Виявилось, що протоколи складені всього на п'ятдесят чоловік.

«Прошу негайно звільнити решту,— сказав мені Ємельянов.— А я до завтрього подивлюся всі ці протоколи».

Я тут-таки особисто звільнив із тюрми зразу двісті чоловік. Арештовані, не вірячи тому, що діється, запитально витріщилися на мене. Зрозумівши, що їх випускають на волю, вони кинулися до мене з подякою:

«Та без тебе, любий, не бачити нам волі...»

Потім кинулися до своїх коней. Повихоплювалися на них і, лясно озираючись назад — чи не завернуть?— галопом полетіли в степові простори.

«Ех, ви,— присоромлено думав я, дивлячись їм услід,— їдете, задоволені мною, і не підозрюєте, що сидіти б вам і сидіти тут, коли б не Ємельянов».

Назавтра Ємельянов, пояснивши, що протоколи оформлені не по закону, звільнив ще двадцять чоловік. А нам усім прочитав лекцію про соціалістичну законність. І тут ми вперше дізналися, що ті, хто беззаконно арештовують людей, самі чинять злочин і несуть за це кримінальну відповідальність. Ми перелякалися. Навіть найбільш задержуваті міліціонери притихли. Після цього випадку я почав уважно вивчати кодекс законів, намагаючись увійти в суть кожної статті, і суворо карав тих, хто допускав порушення закону.

А в т о р. Значить, ви у Ємельянова навчилися дечому?

М о м и ш - у л и. Так, його приїзд був для мене чималою школою. Ніби почав дещо розуміти. Поступово опанував міліцейську

роботу, почав зводитися на ноги. І тут до нас в район нагрянув народний комісар постачання Нигмет Сиргабеков. Єфимов і Бердибаєв приставили мене супроводити його в аули. Іздити з наркомом виявилось самим задоволенням. Він був розумною, стриманою і дуже чуйною людиною. Розмовляв увічливо, називав мене не інакше як «любий» і «дорогий». Всю дорогу з непідробною цікавістю розпитував про мої справи, широко радів з моїх успіхів, а мої помилки, за правом старшого, докладно аналізував і давав мені слушні поради. Якщо приїзд Ємельянова був для мене першою сходиною школи життя, то розмови з Сиргабековим стали другою, вищою сходиною. Але, на жаль, мені недовго довелося спілкуватися з ним.

На третій день подорожі ми прибули до Бурного. Зупинилися в мого знайомого. У нього хворіла маленька донечка. Я, незважаючи на мій суворий вигляд, дуже люблю дітей. А вже хворих діток... Одне слово, взяв дівчатко на руки, почав його заколисувати. А воно, бідненьке, все горить, так жаром і пашить. І весь час плаче. Носив я її на руках, поки не заспокоїлась і не заснула. Пізніше з'ясувалося, що у неї був тиф. На ранок відчуваю — голова болить, руки-ноги важкі. Нічого, думаю, розійдусь у дорозі. Нікому, звичайно, жодного слова не сказав, і ми поїхали далі. А в мене перед очима туман, морозить і голова так і розколюється від гострого болю. Тільки й устиг сказати Сиргабекову: «Агай! Я, здається, захворів...»

І більше я себе не пам'ятав. Сиргабеков доставив мене в райцентр, поклав у лікарню. Два місяці провалявся в ліжку із сипняком. Вижив, тільки дякуючи своєму могутньому організмові. Ніхто вже не вірив, що видужаю. І тому на моє місце призначили іншого начальника міліції.

А в т о р. Отже, через два місяці ви повернулися з лікарні, а місце ваше зайняте?

М о м и ш - у л и. Так. Поселився я тимчасово на квартирі в свого товариша. Він мені розповів усі новини. Від нього я також дізнався, що в райкомі партії тепер є другий секретар, який відає доборою кадрів.

Назавтра я вирушив до нового секретаря.

За величезним письмовим столом сидів казах з великим обличчям, вирлоокій, з подвійним підборіддям. Привітавшись, я розповів йому про своє становище. Ще більше вилупивши очі, він мовчки мене слухав. Чи він був чванливий, чи просто тупий, я так і не розібрав. У ті часи кадрів не вистачало, і, очевидно, він випадково був призначений на цю посаду.

Після довгої обтяжливої мовчанки він нарешті вичавив із себе: «Можете йти, подивимося».

При цьому його жирне відвисле підборіддя заколихалось, як холодець. Я мимоволі уявив собі кумкаючу жабу. З кабінету по-вого начальника я вийшов незадоволеним.

Потім заглядав у вищі заклади, де працювали мої знайомі, розмовляв про те про се. Коли розмова торкалася моєї майбутньої роботи, мене запитували:

«Був у нового секретаря?»

«Був»,— відповідав я.

«Ну, і який він?»

«Схожий на жабу, яку посадили за письмовий стіл!»

А опівночі почувся стукіт у двері. Потім голосно затарабанили у вікно. Усі в домі посхоплювалися з ліжок. Товариш відчинив двері. До хати влетіли двоє міліціонерів, моїх колишніх заступників. Вигляд — суворий. На мене не дивляться. Запалили газову лампу, почали обшук. Перевернули всі мої папери.

«Що вам потрібно?»— запитую.

Мовчать.

«Хто вас послав сюди?»

Знову мовчання. Закінчивши обшук і нічого не пояснюючи, звеліли мені одягтися і йти разом з ними.

Я був розгублений. Куди мене ведуть? Навіщо? За що? Навіть подумав: може, жартують із своїм колишнім начальником? Ні, не схоже... Привели до тюрми. Тут уже я втратив самовладання.

«Е, ні! Туди я не піду,— задихаючись від люті, сказав я.— Спочатку покажіть ордер на арешт і доведіть, у чому мій злочин».

Ось як знадобився мені урок, який дав у свій час Ємельянов. Відчуваю, міліціонери відразу здали позиції, трохи притихли. В тюрму мене посадити не наважились, а привели в міліцію і зачинили в моєму колишньому кабінеті.

Вранці з'явився Єсенбаєв, призначений замість мене. Я витягнувся перед ним на весь свій зріст.

«Гей, та ти що, з глузду з'їхав, чи що?»— запитав він здивовано.

«Не я, а ви, напевно, тут подуріли всі»,— відповів я сердито.

«Я не про це! Ти з глузду з'їхав: обізвав нового секретаря жабою».

Я так і охнув:

«Ось у чому справа! Хто доніс?»

«Нашо тобі знати — хто? Учора він був у когось у гостях, і там йому при всіх сказали, що ти його назвав жабою. Він і вибухнув. Подзвонив до мене і вимагає, щоб я негайно заарештував тебе. І Бердибаєв підтримав його. Ось чому я і послав до тебе людей, щоб вони попередили».

«Попередили... Вони зачинили мене! Дякувати, що хоч не в тюрму».

«Очевидно, Бердибаєв подзвонив і до них. Ось і перелякалися. Джигіти! Тепер іди до них».

«До кого?!»

«До Бердибаєва. І до нового».

«Ви мене заарештували, ви і ведіть».

«Я тебе не заарештовував»,— похитав головою Єсенбаєв.

«Не ви, так ваші підлеглі. І я піду тільки у супроводі міліціонера»,— вперся я і сів, усім своїм виглядом показуючи, що помру, але з місця не зрушу.

Єсенбаєв вилетів з кабінету і за деякий час повернувся з міліціонером.

«Відведи товариша Момиш-ули до райвиконкому»,— наказав йому.

«Ось тепер піду»,— сказав я із мстивою посмішкою.

Йду, а сам буквально киплю від злості. Готовий цього нового живцем проковтнути. Підійшли до будинку райвиконкому, дивлюсь, а міліціонера і слід захолов. Очевидно, Єсенбаєв звелів йому йти деякий час за мною, а потім утекти. Постояв я, постояв і змушений був сам йти до Бердибаєва.

«Та-ак, юначе, сідай,— запросив мене Бердибаєв, насуплюючись.— Виявляється, ти шкідливий і сварливий джигіт?»

«На якій підставі ви це говорите?»— якомога холодніше запитав я.

«На якій? Зі мною ти не спрацювався, нового секретаря, розумієш, обізвав. Це ж треба було придумати — жабою!»

«А що ж я, по-вашому, тулпаром повинен назвати його, якщо він справді схожий на жабу?»

«Ти це кинь!— розлютився Бердибаєв.— Завів, розумієш, як уперта дитина. Досить! Ми тут порадилися і вирішили послати тебе на роботу в наш «Райрільничсоюз».

«Не піду, агай».

«Це чому ж?»

«Тому, що не тямлю в господарських справах».

«А куди ти накажеш тебе послати?»

«На першу-ліпшу роботу, з якою я можу справитися. Хоча б учителем».

«У школах зараз немає місця».

«Буду чекати,— спокійно відповів я.— А поки що з'їжджу у свій аул».

«Послухай, любчику! Ти краще не опирайся! Йди в «Райрільничсоюз».

«Ні, агай, не піду. Не хочу більше працювати під вашим керівництвом».

Бердибаєв так увесь і пересмикнувся.

«Ну от, так би й сказав раніше, а то темниш».— Він сердито покрутив ручку телефону й заговорив з новим секретарем:

«Момиш-ули сидить переді мною. Від запропонованої роботи відмовляється. Каже, що не бажає працювати під нашим з вами керівництвом».

Слухаючи нового, він догідливо кивав головою:

«Так-так, звичайно, я теж думаю, що з ним треба повестися саме так!»

Мене охопила лють: адже все перекрутив! Це я відмовляюся від роботи? А чому відмовляюсь? Цього він не каже? Зате від себе додає, що я не під його особисто, а під їхнім загальним керівництвом не хочу працювати. А вже як киває головою! Наче кінь, якому докучливі мухи обліпили очі. Догоджає новому!

Бердибаєв повісив трубку, посвердлив мене колючим, неприємним поглядом.

«Отже, відмовляєшся від роботи?»

«Не від роботи взагалі, а від «Райрільничсоюзу». І чому — я вам тільки-но пояснив».

«Ну так нарікай на себе, любчику. Почекай днів зо три, а потім можеш повертатися в аул. Але повернешся ти туди голий як бубон».

«Як зрозуміти вашу погрозу?»

«А ось як: виключимо тебе і з комсомолу, і з профспілки. Щойно домовилися»,— він виразно подивився на телефон.

«Якщо вважаєте мене винним у тому, що відмовився від роботи, з якою, задалегідь знаю, що не справлюся, то можете виключати».

І наступного ж дня мене виключили з комсомолу і з профспілки. Відібрали обидва квитки. А незабаром у районній газеті з'явилася стаття про мене під дошкульним заголовком «Геть з комсомолу!». Ось так, безславно довелось мені повернутися в рідний аул. Тільки тоді я вперше зрозумів суть мудрого прислів'я: «Язык мій — ворог мій».

Не встиг я приїхати додому, а чутка вже випередила мене: «Баурджана зняли з роботи і вигнали з комсомолу». Дізнавшись про це, мій батько занедужав. Ще б пак! Єдиний син, єдина його надія... Дивлячись на прибитого горем батька, я теж занепав духом. Усе навколо пригнічувало мене. І пожалітися нікому! Єфимов, з яким я міг поділитися своїм лихом і який міг би підказати мені, що робити, поїхав десь далеко відпочивати. Чекати його — немає сил. Добре подумавши і все зваживши, я вирішив поїхати до наркома Сиргабекова. Батько нічого не пожалкував для рідного сина. Продав пару баранів, дав мені гроші, і я вирушив у неблизьку дорогу.

Приїхав я до Алма-Ати у такий час, коли молодь із різних країв стікалась у столицю на навчання. «Непогано б, владнавши всі справи, теж вступити вчитися»,— майнула у мене думка. З цією думкою і зайшов я до кабінету Сиргабекова.

Нигмет-агай зустрів мене привітно. Співчутливо розпитав про здоров'я, потім посадив навпроти себе і серйозно сказав:

«Ну, любий, кажи, що привело тебе до мене».

«У мене до вас одразу дві справи, агай».

І я розповів йому, як і за що виключили мене з комсомолу, попросив допомогти мені повернути комсомольський квиток і поступити на навчання.

«За що ти, любий, назвав ту людину жабою?»— запитав Сиргабеков.

«Але якщо він насправді схожий на жабу? Як же мені його називати?»

«А ніяк називати не треба! Тим більше образливим словом. Можливо, він і погана людина, синку. Проте він старший за тебе. А старших треба поважати»,— приязно, але дуже твердо сказав Нигмет-агай, дивлячись мені прямо в очі.

Я ще й досі пам'ятаю його вагомні слова і цей прямий погляд. А тоді я просто не знав, куди подітися від сорому. Адже ж як зі мною поговорив Нигмет-агай: «любий», «милий», «синку». Ці ласкаві слова були для мене важчими, ніж усе, що трапилось зі мною в районі. Я відчував, що обличчя моє палає вогнем, і мовчав, ніби води в рот набрав.

«Ти ще молодий, синку,— вів далі Сиргабеков.— Що означає шанобливе ставлення до старших, відчуєш, коли сам подорослішаєш. Та гаразд, не засмучуйся. Першим секретарем крайкому комсомолу працює Кайсар Таштітов. Після мене йди прямо до нього. Я подзвоню. І вже тепер, любий мій, ніколи не розлучайся з квитком, на якому зображений Ленін. Бережи його! І будь гідний його!»

Від Сиргабекова я вийшов і присоромлений, і окрилений водночас. Як на крилах полетів я до Таштітова. Він розмовляв зі мною коротко:

«Нигмет-агай уже повідомив мені, що дав тобі як належить за неповагу до старших. Через це я не буду читати тобі нотацій. Ось лист у Джувалинський райком, їдь за своїм квитком. І якомога швидше повертайся, отримаєш путівку на навчання».

Від Таштітова я, дотримуючись порад Нигмет-агая, зайшов до голови крайради профспілок. Той вислухав мою розповідь про виключення з профспілки і щиро посміявся. Від нього я теж одержав лист до райради із вказівкою повернути мені профквиток.

До району я приїхав тріумфуючи. У секретаря райкому комсомолу ледь очі не вилізли з орбіт від здивування, коли я вручив йому папір за підписом Таштітова. Він одразу повернув мені комсомольський квиток. Так само, без усякого зволікання, я поклав до кишені і профспілковий квиток. Радісним повернувся я до рідного аулу.

«Все гаразд,— сказав я батькові.— Ось мої квитки».

У батька від радості затремтіли руки. Я докладно, з усіма подробицями, розповів, як прийняли мене Сиргабеков і Таштітов, як були вражені мої кривдники, коли я прийшов до них по квитки...

«Так їм і треба!»— розчулився мій двоюрідний брат Моминкулке.

Згодом, коли в аулі йому траплялося зіткнутися з ким-небудь, хто вчинив несправедливо, він з гордістю говорив: «Таких, як ви, треба вчити, як це зробив Баурджан».

Автор. Отже, після цього ви повернулися до Алма-Ати, Бауке?

М о м и ш - у л и. Звичайно! Побув в аулі три дні, заспокоїв батька і знову заквапився до столиці. Таштітов міг дати мені путівку до будь-якого інституту. Але я, не зваживши все як слід, не розрахувавши свої сили і здібності, вирішив стати лікарем. За путівкою крайкому комсомолу мене зразу прийняли до медичного інституту і надали місце в гуртожитку. Однак першого ж дня я звідти втік. А сталося це так.

Не встигли ми огледітися, зрозуміти, що до чого, як усім нам, новоспеченим студентам, видали по білому халату і повели у підвальне приміщення. Я нічого не підозрював. Коли відчинили важкі залізні двері, в ніс ударив незнайомий гидкий запах, і я побачив на оцинкованих тапчанах оголені трупи чоловіків, жінок, дітей. У одного не було ноги, інший без голови, третій... В голові у мене запаморочилося, коліна стали ватяними, до горла підкотилася нудота.

«Це називається моргом. Тут...»— встиг почути я слова лікаря-викладача, який супроводив нас, і без пам'яті вискочив надвір. Зірвавши халат і кинувши його прямо біля виходу, я нажаханий полетів по вулиці. Мені здавалося, що всі ці голі, безногі, безголові мерці женуться за мною.

«Ні, ні, ні! Краще бути неосвіченим, аніж навчатися в цьому жахливому інституті»,— думав я, коли біг.

Чи міг я тоді передбачати, що через якихось десять років мені доведеться переступати через трупи?

Так ось, біжу я стрімголов вулицею Гоголя, і раптом мій погляд натрапляє на вивіску: «Сільськогосподарський інститут». Ну, думаю, це по мені! Стану агрономом. Повернуся до свого аулу

вченим. І прямим ходом до ректора — Ораза Джандосова. Нічого не приховуючи, все виклав йому.

«Ні, любий мій,— говорить він мені.— Із семирічною освітою тобі наш інститут попросту не подолати. У нас є дворічний робфак, вступай спочатку туди. Але ж тобі треба десь працювати. грошей-то, напевно, немає?»

«Немає».

«Тоді будеш у мене секретарем».

Так почав я одночасно і вчитися на робфаці, і працювати секретарем у Ораз-аги. Вдень я мав скільки завгодно вільного часу і міг спокійно готуватися: ректор без кінця їздив то в крайком, то в наркомат. Мені подобалось працювати в нього: він був завжди зібраним, діловитим, ввічливим. В інституті його дуже поважали.

Якось увечері на заняттях викладач, якому я не зміг відповісти на питання, сердито зауважив мені: «Соромно не знати уроку, перебуваючи поряд з такою інтелігентною людиною, як Джандосов. Часу для занять у тебе більш ніж досить. І за що він тільки дає тобі платню? Я доповім йому про твої успіхи».

Ось коли я зрозумів, що честь сильніша за смерть. Мені було соромно з'являтися на очі Ораз-азі. Боячись втратити його повагу, я, не сказавши йому жодного слова, пішов з роботи і з робфаку. Тільки зараз розумію, що це були малодушність, хлоп'яцтво і недоречне честолюбство.

Я безтурботно гадав, що швидко знайду собі роботу. Та ба! Без рекомендацій мене ніхто не хотів брати. Йти знову до Сиргабекова чи Таштітова — соромно. Скоро настрій мій упав. Що ж робити? Як жити далі? Роздумуючи так, я сам не свій блукав вулицями і навіть не зразу почув, як хтось гукнув мене на ім'я. Повернувшись, я впізнав Тимофія Терентійовича Дубовика, який колись працював разом зі мною у Джувалинському райвиконкомі.

«Ну, мій любий, тебе ні наздогнати, ні догукатися,— весело сказав він, простягаючи мені руку. Ми тепло привіталися.— Ходімо пообідаємо де-небудь. Цілий день не міг викроїти часу поїсти»,— поскаржився Дубовик.

Дорогою він розпитав про мої справи, а вже в їдальні сказав, що завідує у Чимкенті промисловим банком, і тут-таки запропонував мені роботу економіста.

«Добре»,— охоче погодився я, навіть не завагавшись: чи впроваюся з незнайомою справою?

«От і молодець! З цього часу ти — працівник Чимкентського промбанку,— урочисто сказав Дубовик і поліз у внутрішню кишеню.— На тобі гроші на дорогу. Підйомні, як кажуть. Авансом.

А ось моя домашня адреса. Сідай на поїзд і їдь зараз же до Чимкента, поживеш поки що в мене. А я впораюсь тут із своїми справами і за день-другий під'їду».

Я не роздумував. Життя текло, як повноводна річка, і несло мене своєю могутньою течією. З ідальні я зразу ж вирушив на вокзал і купив квиток до Чимкента.

За кілька днів приїхав Дубовик і одразу видав наказ про моє призначення на роботу. Потім запросив до себе в кабінет старшого економіста Корнеєва.

«Узяв ось цього джигіта економістом. Прошу любити й шанувати»,— відрекомендував він мене.

«Чи маєте економічну освіту?»— уважно роздивляючись мене через товсті лінзи окулярів, запитав Корнеєв.

«Ні».

«Тоді, товаришу Дубовик, ви вчинили необачно,— розвів руками Корнеєв.— Трапляється, що з посадою економіста не можуть справитися навіть люди, які мають спеціальну освіту. Я не раджу вам так чинити. Окрім того, ви і самі не спеціаліст у галузі економіки. Коли б не сталося якоїсь біди».

«Я вже підписав наказ,— як можна стриманіше вимовив Дубовик.— І відмінити його не маю наміру. А в здібностях цього джигіта я не сумніваюся— працював разом з ним. Навчимо— потягне».

«Ну, тоді самі й навчайте його».

«Ні, навчатимете ви,— не підвищуючи голосу, твердо сказав Дубовик.— Ви зобов'язані навчити і його, й мене. Ви досвідчений спеціаліст».

«Спеціаліст, але не вчитель».

«Бути чи не бути вчителем— залежить від вашого розуміння свого обов'язку. У нашій загальній справі потрібне чуйне ставлення одне до одного».

Корнеєв у відповідь промовчав. Та й що він міг сказати? Спочатку він цурався мене, але потім поступово почав дещо пояснювати, допомагати. Я акуратно й беззаперечно виконував усі його доручення.

«Так, з цього джигіта будуть люди,— признався він якось Дубовику.— Хоча й не має спеціальної освіти, але має потяг до знань... Ви мали рацію».

Близько року я пропрацював економістом. А в листопаді тридцять другого мене викликали до військкомату, на медичну комісію. Залишили в чому мати народила й почали ганяти по лікарнях. Хто серце прослуховує, хто тіло оглядає, хто— зуби.

Разом зі мною комісію проходив здоровенний джигіт. І всім лікарям скаржився на хвороби: і шлунок у нього хворий, і зуби

пнуть, і зір поганий. Дивиться в кабінеті окуліста на таблицю і не бачить навіть величезних літер. Підійшли до комісара Той і каже йому:

«Хоча ви й скаржитеся на здоров'я, але лікарі вважають, що ви цілком спроможний нести службу в рядах нашої армії. Проте ми не беремо тих, хто ухиляється від служби. Нам потрібні тільки ті, хто з бажанням іде служити, за велінням серця. І ви теж придатні,— повернувся до мене комісар.— Але ви — єдиний син у старого батька і через те підлягаєте відстрочці».

«Я хочу до армії,— сказав я, не зводячи благаючих очей з комісара.— Візьміть. Слово честі, батько не заперечуватиме».

За два дні мені прийшла повістка з військкомату.

Службу я проходив у Термезі. Служив добре, на заняттях мене хвалили як вправного стрільця, навіть удостоїли звання «відмінника». Був у мене там хороший товариш, мій перший військовий начальник Редін. Згодом я написав про нього оповідання «Помкомвзводу Микола Редін». Почав оповідання з того, як Редін навчає молодого червоноармійця Шилимили, тобто мене, стріляти по-снайперському. І ось одного разу в нашу дивізію приїжджає заступник Будьонного Когосов, і на його очах Шилимили встановлює рекорд: випускає за три хвилини тридцять дві кулі, з яких двадцять дві попадають у ціль. Когосов оголошує подяку Баурджану Шилимили і Миколі Редіну. Через десять років учень і вчитель зустрічаються на фронті Великої Вітчизняної. У цей час Баурджан уже командир дивізії, а Редін — командир взводу протитанкового артилерійського дивізіону. Баурджан не знає, що в його підпорядкуванні знаходиться колишній наставник. Почувши, що артилерист Редін знищив п'ять танків, він хоче познайомитися з ним, і тут виявляється, що вони давно знайомі.

В одному з боїв Редін був смертельно поранений і помер у мене на руках. Цим я і закінчив своє оповідання. Тут мені не довелося вгадувати. Все—як було. Можу навіть прочитати тобі, послухай.

Баурджан, не встаючи з тахти, дотягся до етажерки. Майже не дивлячись, зняв з неї томик своїх оповідань і швидко знайшов потрібну сторінку.

—«...Запищав зумер телефону.

— Товаришу полковник,— говорив не знайомий мені жіночий голос,— я лікар! Вибачте, будь ласка. До нас потрапив у дуже тяжкому стані старшина Редін...

Я негайно виїхав до медсанбату. Микола Васильович лежав на тапчані, змарнілий, блідий. У палаті пахло кров'ю і глицею.

Коли я увійшов, Редін спробував підвестися.

— Баурджане!— звернувся він до мене.— Ти приїхав? Ось, бачиш, німці хребець перебили... Я навіть не в змозі встати перед

своїм комдивом!.. Прикро виходить, Баурджане. Ти мені вибач, будь ласка...

— Та що ти, Миколо Васильовичу, що ти, дорогий, навіщо вставати! Дякую тобі за науку, дякую тобі за службу, Миколо Васильовичу! Дякую тобі, дорогий!

Він розплющив очі, простяг мені похололу руку і ледь чутно вимовив:

— Ти так думаєш?.. Служу Радянському Союзу!— Це були його останні слова.

Я обняв його і заридав.

Микола Васильович Редін, мій перший воєнний вчитель, мій перший командир, помер».

А в т о р. У той час, коли ви служили під керівництвом Редіна, ви ще не думали, що станете письменником?

М о м и ш - у л и. Звичайно, ні. Це прийшло до мене набагато пізніше. До війни я навіть не вів щоденника, не робив ніяких записів. Що залишилося в пам'яті, те й залишилося. А про літературу я тоді і гадки не мав.

А в т о р. Я чув, що ви з шістнадцяти років захоплювалися поезією. Можливо, у вас була колись мрія стати поетом?

М о м и ш - у л и. Та хто ж не писав вірші в шістнадцять років? Ні, це була просто дитяча хвороба. Я ніколи не думав, ким мені стати. Проте одне знав твердо: де б не довелося працювати — працювати повинен добре. Моїм девізом завжди було мудре прислів'я: «Шелест очерету вбиває зайця, а безчестя — доброго молодця». Я розумів так: честь мого народу — моя честь. І головною моєю мрією було — не заплямувати цієї честі. Мене ніколи не вабили ні гучне ім'я поета, ні високі посади, ні слова. Вони прийшли самі... Ти посміхаєшся? Але я справді ніколи не мріяв бути генералом, маршалом, героєм.

Баурджан різко лягнув себе по коліну. А я тут-таки подумав: як же бути із словами Суворова: «Поганий той солдат, котрий не мріє стати генералом»? І хотів жартівливо запитати: «Виходить, ви були поганим солдатом?» Проте вчасно стримався.

А в т о р. А на війні ви вели щоденник, уже знаючи, що він вам згодиться для майбутніх книг?

М о м и ш - у л и. Ні, цього я не знав. Причиною для ведення щоденника спричинився такий випадок. Після прориву з першого оточення наш батальйон почали розформовувати. Чому, за яких обставин, з чієї вини батальйон потрапив у оточення — до цього нікому ніякого діла не було. Довести щось було неможливо. Тоді я вирішив вести щоденник і скрупульозно відтворювати в ньому всі подробиці кожного дня. Звичайно, я тоді не передбачав, що мої щоденники стануть мені у великій пригоді. Після того як

я списав кілька товстих зошитів, ведення щоденника стало звичною справою, необхідністю, перетворилося в одну з невід'ємних частин моєї військової служби.

Всього за чотири роки війни я списав тридцять сім зошитів. Писав за будь-яких умов: на марші, в окопах, у сніг, у дощ. П'ять разів я потрапляв у оточення, але навіть там, коли тремтіли руки й ноги, я продовжував записувати і свої переживання, і настрій товаришів. Коли я загубив три зошити, я сумував, наче втратив рідних братів.

У шістдесят другому році я задумав написати книгу про генерала Панфілова. Вирішив проїхати всі місця, пов'язані з його бойовою славою. І скрізь копався в архівах. У Подольську начальник военного архіву сказав мені, багатозначно всміхаючись: «Товаришу полковник, хочете, я покажу вам дуже цікаву річ?»

І через якийсь час приніс під пахвою три товстих пошарпаних зошити з інвентарними номерами. Розгорнувши їх, я дуже здивувався: це були ті самі мої зошити. Сльози навернулися мені на очі. І було від чого.

Коли ми вчетверте вийшли з оточення, я був страшенно злий на сусідів по флангах. Лаяв на всі заставки командирів підрозділів, безпосередньо винних у тому, що ми потрапили в оточення. Як тільки прорвались, я зразу доповів обстановку комісару полку Логвиненку, показав йому свої зошити з докладними записами і схемами. Логвиненко, цілком імовірно, вирішив ґрунтовно вивчити мої записи і залишив їх у себе, сказавши, що потім поверне. Тієї самої ночі німці атакували штаб полку, і мої три зошити потрапили до ворога. Пізніше, коли німецькі архіви опинилися в наших руках, серед них знайшли і мої щоденники...

А в т о р. Цікава історія!

М о м и ш - у л и. Цікава-то цікава, але якщо ти своїми запитаннями відволікатимеш мене від основної розповіді, то з нашого наміру нічого не вийде.

Значить, так: відслуживши належний строк, я демобілізувався й повернувся додому. Командир полку, щоправда, намагався вмотивувати мене залишитися на надстрокову службу. Але я відповів: «Як рядовий червоноармієць я виконав свій обов'язок. А бути все життя військовим не хочу. Тим більше що я єдиний син у старого батька».

І ось наприкінці тридцять третього року, лютою зимою, у довгополій шинелі, в будьоннівському шоломі з червоною зіркою, я зійшов з поїзда на рідній станції Бурне. Легка і м'яка снігова поземка, яка здавалася з вікон вагона схожою на тайгового лиса, що тікав, перетворилась у сильний буран, який збивав з ніг. Натягнувши будьонівку щільніше на лоба і застебнувши під підбо-

рідням навушники, я пильно вдвлявся в бік свого аулу Минбулаку. Хоча аул і був усього в чотирьох-п'яти кілометрах, його не було видно. Туга за домом гнала мене вперед: «Йди! Йди!» А свідомість повторювала: «Перечекай! Заблукаєш. Замерзнеш». Молодій людині, як відомо, серце володар. І, незважаючи на лютий мороз і сильний буран, я попрямував до Минбулаку.

Колючий вітер бив навідліг, нещадно сік мені обличчя, із злою силою штовхав у груди. Але я вперто тиснив його назад: «Милий мій білий степовий буране! Можливо, хочеш випробувати, яким батирем повертається Баурджан з армії? Давай випробовуй! Хапай за ноги! Все одно Баурджан переможе тебе!»

Так, розмовляючи з непокірним вітром, я ледь-ледь добрів до Євгеніївки. Дорога у російське село не заходила, а огинала його стороною. Я побачив здалеку криві димарі, здіблені дахи хат, схожі на крила замерзлих горобців. «Здоровенька була, Євгеніївка!»— прокричав я. Але мій голос потонув у свисті й ревінні вітру. Я постояв трохи, відшукав очима хату Гончарових, моїх шкільних товаришів, ще раз гукнув у сніжну заметіль: «Гей, Василію, чим ти там зайнятий?» І пішов далі, до рідного аулу. Йшов довго, навіть здалося, що збився з вірного шляху, та раптом по пояс провалився в сніг. Ноги обпекло крижаною вологою. Провалився, а сам радий-радісінкий: добрів-таки до Минбулаку! ¹ Навколо нашого аулу безліч джерел. Вода в них ніколи не замерзає, і взимку над ними клубочиться густа пара. А тут, напевно, буран припорошив їх, і я, не помітивши, провалився в одне з джерел.

Завалували собаки — рідний дзвінок аульних дверей. Спочатку дзявкнув один, потім підхопив цілий собачий ансамбль. І я із зворушенням і вдячністю подумав, що дружніших від собак немає ніяких тварин.

У такі бурани всі двері звичайно на засуві. Кожен намагається сидіти вдома, в теплі. Навіть найбільш заповзяті любителі ходити по гостях не висувають носа надвір.

Наша хата виявилася заметеною мало не по самий дах. Я розгріб сніг біля віконця і припав обличчям до крижаного скла.

«Хто там?»— почув батьків голос.

«Жаке, це я!»

Що може бути прекрасніше за відчуття, коли після довгої розлуки батько відчиняє тобі двері рідного дому? Мій старий вискочив у спідній білизні, у чоботях на босу ногу.

Досі в мене перед очима ця картина. Тільки зараз, через багато років, я добре зрозумів, скільки любові, гордості, надії на мене

¹ Минбулак — тисяча струмків.

беріг у своєму серці батько. Як шкода, що за його життя я не зміг виправдати їх.

У хаті я одразу помітив зміни. Вона мала якийсь сиротливий вигляд, бракувало багатьох речей: їх обміняли на продукти. Із запасів у старих батьків залишалося лише близько пуда борошна. Вони витрачали його по жменьці в день, тільки на юшку. Вся надія сім'ї прожити зиму покладалася на цей мішечок борошна, який зменшувався на очах.

Бачачи таке становище, я через два дні поспішив до Чимкента, в своє старе гніздо — промисловий банк. Дубовик зрадив мені, як рідному:

«Ну що, Баурджане, знову працюватимемо разом?»

«Я готовий, Тимофію Терентійовичу».

Дубовик призначив мене на посаду старшого економіста з гірничої справи — тут була найвища ставка. Другим пунктом наказу зробив застереження: оплатити мені підйомні і видати як допомогу тридцять карбованців. Загалом бухгалтер нарахував сто десять карбованців.

«А зараз, Баурджане, їдь додому.— не слухаючи моєї подяки, сказав Дубовик.— Залиш більше половини грошей старим. Через п'ятнадцять днів ти отримаєш платню. Побудь з батьками два дні та й переїзди сюди».

Так Дубовик ще раз зробив для мене добру справу. Я мов на крилах полетів в аул.

«Влаштувався на роботу!»— сяючи від радості, об'явив я дома.

«Так швидко?!»— здивувалися батьки.

Я розповів про доброту Дубовика.

«Нашого Баурджана цінують росіяни»,— докинув з гордістю мій двоюрідний брат Моминкул. А цьому він надавав величезного значення.

Я виклав перед батьком гроші.

«Беріть, жаке, скільки вам потрібно».

Він скромно відрахував лише двадцять карбованців.

«Беріть більше половини»,— наполягав я.

«Ні, любий, адже ми вдома. Нам і цього досить, якось та проживем. Тільки б ти не зазнавав злиднів, синку».

«Ні, жаке! Начальник мій звелів, щоб я віддав вам шістьдесят карбованців»,— і я підсунув до нього ще чотири десятки.

Побувши вдома два дні, я повернувся до Чимкента. Дубовик до мого приїзду вже знайшов мені кімнату. Особисто провів мене на нове житло. Мені, неодруженому джигітові, кімната здалася величезною. Адже, окрім шинелі на плечах, у мене нічогосінько не було: стою посеред зовсім порожньої кімнати, наче одинокое дерево у безмежному степу.

«Не засмучуйся,— підбадьорив мене Дубовик, коли побачив мій відчай.— Зараз мій Борис принесе тобі матрац, подушку і ковдру. Будеш користуватися доти, доки не придбаєш власну постіль».

Не встиг він договорити, як у кімнату протиснувся Борис із матрацом. А за ним з подушкою і ковдрою під пахвою увійшла й дружина Дубовика. На все життя я запам'ятав сердечну доброту Тимофія Терентійовича та його сім'ї. Вони піклувалися про мене, мов про рідну людину.

Дубовику на той час було біля п'ятдесяти. Він був одним із тих старих більшовиків, які за завданням партії приїхали в наші краї з Москви та Ленінграда, щоб принести культуру з цих великих міст на казахську землю.

Мої нові товариші по роботі в банку — Догалін і Бурмістров — виявилися хорошими людьми і охоче допомагали мені. Якщо я вижджав у відрадження, вони докладно наставляли мене, давали практичні поради: на які питання слід звернути увагу, як краще організувати фінансову перевірку. Так я перевіряв становище на шахтах Ленгер і Ащисай. Мої вчителі залишилися задоволеними результатами. Говорили, що я здібний працівник. І я працював з бажанням і радістю.

Але, на превеликий жаль, незабаром Дубовика перевели в інше місто. А на його місце призначили нового завідувача. Три місяці пропрацював я з ним і можу сказати, що більш непостійної, слизької та безпринципної людини мені не доводилося зустрічати. Я таких людей не поважаю і приховати цього не можу, нехай він буде хоч самим господом богом.

Якось новий начальник послав мене на будівництво свинцевого заводу для перевірки фінансового становища. Надійшов сигнал, що там багато неосвоєних капіталовкладень. Я перевіряв. Справді, будівництво не освоїло і десятої частини відпущених йому коштів, вони лежать там мертвим капіталом. Я склав акт, у якому відбив усі фінансові порушення. Сказав завідуючому, що на якийсь час слід закрити рахунок будівництва. Він погодився і підписав акт.

Почувши, що їхній рахунок закритий, наступного ж дня в банк прилетів розгніваний бухгалтер заводу Белугін. Начальник викликав мене до свого кабінету. Ще раз подивившись документи, він сказав:

«Рахунок закритий вірно».

Белугін так і підстрибнув на місці.

«Якщо нас будуть перевіряти усілякі хлопчиська на зразок цього і закривати наш рахунок,— тонким фальцетом закричав він, тицяючи в мене пальцем,— то завод ніколи не буде побудований».

Зараз припинені всі роботи. Якщо негайно не відкриєте рахунок, то я подаю на вас у суд.

Завідуючий розгублено закліпав очима. Я уявив, як би Дубовик у такій ситуації заявив розлюченому Белугіну незаперечним тоном: «Доки не буде освоєний певний процент виділених коштів, рахунок не відкриємо». Але завідуючий злякався і промимрив, звертаючись до мене:

«Рахунок треба відкрити. Нічого не поробиш».

І відкрили. Розлютившись, я того самого дня написав заяву: «Прошу звільнити мене від посади, яку я займаю, оскільки не бажаю працювати під вашим керівництвом».

«Чому ви не бажаєте працювати під моїм керівництвом?» — мружачи очі, запитав завідувач.

«Я не можу бути підлеглим у людини, яка не може відстояти справедливу справу свого підлеглого і проявляє безпринципність, коли мова йде про інтереси держави».

«Ні, ви не підете», — почервонів начальник.

«Піду!» — твердо сказав я і, грюкнувши дверима, вийшов із кабінету.

А в т о р. Молодець, Бауке! Багато хто з керівників мучаться, не знаючи, як звільнитися від поганого працівника. А вам легко вдається порвати з поганим керівником.

М о м и ш - у л и. Так завжди у мене й було. Характер — мов іскра. Взагалі я вважаю, що людський характер — це скакун, тулпар. І зі швидкістю тулпара — у кожного своєю — пролітає життя людини, любий мій.

А в т о р. Таким чином, грюкнувши дверима банку, ви знову залишилися без роботи?

М о м и ш - у л и. Так. І знову повернувся до рідної домівки. Тільки повернення моє цього разу було нерадісним. Здавалося, навіть аул із своїми кривими димарями і перекошеними ворітьми дивився на мене з докором, наче мати, яка ослабла від довгої хвороби, на свого непутячого сина.

Кинувши погляд на моє хмуре обличчя, батько коротко запитав:

«Живий-здоровий?»

«Живий».

«Чи не хворів?»

«Ні, здоровий».

«Чому на тобі лиця немає?»

«Звільнився з роботи».

«Сам звільнився чи тебе звільнили?»

«Сам».

«Чому?»

«Розгнівався на свого начальника. Малодушний! Надто за свою шкуру тремтить!»

«Ну гаразд, гаразд,— заспокоїв мене батько.— Все владнається».

На цьому наша розмова закінчилася. Надихавшись ароматом польових квітів і досхоchu належавшись на духмяній, м'якій, мов шовк, рідній землі, я трохи заспокоївся і почав забувати про образу на завідуючого.

Та ось одного чудового дня до нашого далекого Минбулаку на моє ім'я надійшла з Алма-Ати загадкова телеграма, про яку одразу дізнався весь аул і почалися всілякі перегуди. В телеграмі говорилося: «Приїздіть за наш рахунок для переговорів. Бархан».

Бархан Борис Михайлович був завідуючим республіканським банком. Навіщо я йому знадобився? Чому викликають звільненого працівника за рахунок держави? Своїм здивуванням я поділився з батьком.

Батько був розсудливою людиною. Якщо він уже задумувався над чимось, то з цього приводу говорив безліч мудрих думок. «Коли тебе кличуть, синку, йди. Якщо підставляють ногу — чини опір. Якщо хтось захоче поборотися з тобою — борися. Впадеш — не плач, земля підніме,— сказав він мені тоді.— Але не виказуй своєї образи, синку, зумій перебороти її. Не виказуй своєї злости, а постарайся домовитися мирно з людьми. Хороша людина не боїться чвар, у неї багато і друзів, і ворогів. Погана ж людина наживає собі тільки ворогів. Доки ти живий, у тебе буде немало сварок і, можливо, багато ворогів. Ідь за своєю долею, милий, щасливої тобі дороги. Визнання, яке приходить тільки в старості, не може задовольнити. За честь і визнання треба боротися замолу, синку».

Слова батька вселили в мене впевненість. Я швиденько зібрався і поїхав до Алма-Ати. Прямо з вокзалу пішов до Бархана, внутрішньо готуючись до неприємної для себе розмови. Але все обійшлося добре. Бархан не лаяв мене,— навпаки, розмовляв так, нібито я все ще працював у банку.

«Як хорошого, тямущого працівника думаємо вас підвищити на посаді,— сказав він спокійно.— Якщо не заперечуєте, призначимо вас старшим консультантом республіканського управління промбанку СРСР. Будемо працювати разом. Згодні?»

«Згоден,— сторопіло відповів я.— Але в мене до вас є два запитання, Борисе Михайловичу».

«Запитуйте»,— кивнув Бархан.

«По-перше, чому ви мене не лаєте? Адже я самочинно залишив роботу».

Бархан засміявся.

«Виляяти людину завжди можна встигнути. Насамперед людину треба зрозуміти. А треба буде, так і посварю, не буду вас весь час опікати. Але спочатку у людини треба помітити хороші риси. Вірно?— посміхнувся він.— Так що, коли задоволені моєю відповіддю, ставте друге питання».

«Як ви дізналися про мене?»

«Із скарги вашого завідувача. Потім наш співробітник, який перевіряв Чимкентський банк, привіз на вас хорошу характеристику. Товариші по роботі дуже схвально відгукувалися про вас. Ваша пропозиція щодо закриття рахунку будівництва свинцевого заводу була цілком обгрунтована. Наш співробітник все-таки закриття його. Ну, а потім обговорили вашу кандидатуру і дали телеграму».

«Дякую, Борисе Михайловичу!»— від душі подякував я.

Тут Баурджан лягнув себе долонею по коліну, наче щось раптово пригадавши:

— А між іншим, під час війни цей свинцевий завод у Чимкенті вже працював на всю потужність. Він став воєнним заводом і був одним з основних постачальників патронів і снарядів фронту. Я впевнений, що нерідко бійці мого батальйону, полку, дивізії саме ними стріляли по фашистах, а значить, і через мій пістолет пройшла не одна обойма патронів грізного чимкентського заводу. Виходить, я торкнувся майбутньої війни ще тоді, на тому далекому й мирному будівництві моєї країни. Ось як воно буває в нашому житті... Ну, а тепер слухай далі.

Бархан запросив до кабінету свого заступника і доручив йому забезпечити мене квартирою. Потім викликав бухгалтера і звелів зараз же виплатити мені підйомні. Так я в один день отримав і роботу, і гроші, і квартиру в столиці. Один мій товариш притяг мені на новосілля металеве ліжко, і я відчув себе в Алма-Аті, як удома.

Після Дубовика Бархан був другою людиною, яка так подобо-брому поставилася до мене. Він був освіченим, кваліфікованим економістом, а найголовніше — хорошим керівником і сердечною людиною. Мені було легко й радісно працювати поряд з ним. Недарма кажуть: розумний керівник — це половина щастя. Чуйний начальник може без примусу і, не підганяючи, багато чого добитися від свого підлеглого. А бездумний керівник і з освіченого спеціаліста зуміє зробити телепня. Я можу бути і стараним, і акуратним, і ініціативним. Взагалі — люблю працювати. Очевидно, через це ми з Барханом і припали один одному до вподоби.

Якось Бархан запросив мене до себе в кабінет. Він був у гарному настрої.

«Сідай, Баурджане, нам треба порадитися».

Я сів.

«Ти знаєш, як казахи навчають молодих беркутів?»

«Знаю».

«Тоді розповідай».

«Мисливець вивозить беркута в гори, розплутує йому лапи, знімає з голови ковпачок і підкидає птаха догори. Він кидається вгору, злітає в небо, розпластує крила і ширяє там доти, доки не побачить здобич. Тоді каменем падає донизу, притискає — нехай це буде вовк чи лисиця — гострими пазурами до землі і тримає, доки не надійде господар».

«Вірно, Баурджане,— задоволено промовив Бархан.— Ось і ми хочемо одного з наших молодих беркутів підкинути вгору».

«Куди?»

«У Ленінград. На річні курси при Академії фінансів. Поїдеш?»

«Ще б пак, Борисе Михайловичу! З радістю! Та тільки поки що не як беркут, а як пташеня».

«Я радий, що туди їдеш саме ти, Баурджане, а не хтось інший. Розумна і допитлива людина за рік зуміє увібрати в себе в цьому місті багато чого. Ленінград допоможе тобі стати беркутом, якого не лякає висота».

Так я опинився в Ленінграді. Місто буквально приголомшило мене. Ні в яке порівняння з ним не йшли ні Бурне, ні Чимкент, ні Ауліє-Ата, ні Алма-Ата, ні всі вони разом узяті. У Ленінграді буквально на кожному кроці на мене чекали радісні відкриття, наче я потрапив у зовсім інший, казковий світ, у не відому мені досі країну чудес.

На курсах я виявився наймолодшим слухачем. Навчання мені давалося легко: жадібно вбирав усі лекції. Викладачі дивувалися моїй пам'яті. Заліковку поступово заповнювали четвірки та п'ятірки, як качки, що зліталися весною на своє рідне озеро.

Увесь вільний від занять час я бродив по Ленінграду, по його музеях, парках, намагався не пропускати театральних прем'єр і з кожним днем почувався все більш збагаченим, оновленим, піднесеним.

Годинами, бувало, стою на самому місці Васильєвського острова, який нагадує мені форму коров'ячого язика, і зачаровано дивлюся навкруги. Яка краса! Не можу надивитися на плавну, величну Неву. Її поперечні хвилі нагадують казахові, що приїхав з аулу, нескінченно довгий коген. Знаєш, що це таке, городянине? Короткі бічні мотузки, нав'язані на довгий аркан для овець і ягнят. А по обидва боки Неву, наче білі ягнята на припоні, тиснуть гарні, рівні, одна до одної, будівлі. О, яка сувора й благородна архітектура! Неначе велетні із бабусиних казок — колони Зимового

палацу. А колона Ісаакіївського собору нагадує золоту ханську корону. У далечині — Петропавловська фортеця. Сяє на сонці гостроверха стріла Адміралтейства, ніби встромлюється в небо. І, коли бачиш усе це, так і просяться на язик безсмертні рядки:

Люблю тебя, Петра творенье,
Люблю твой строгий, стройный вид,
Невы державное течение,
Береговой ее гранит,
Твоих оград узор чугунный,
Твоих задумчивых ночей
Прозрачный сумрак, блеск безлунный,
Когда я в комнате моей
Пишу, читаю без лампады,
И ясны спящие громады
Пустынных улиц, и светла
Адмиралтейская игла...

Баурджан прочитав рядки Пушкіна чистою російською мовою і різко повернувся до мене.

— А ну, переклади казахською.

Сторопівши від такої несподіваної пропозиції, я, затинаючись на кожному складі, почав декламувати:

Суйем шері Петр орнаткан
Суйем сынды сзулетінді...

— Це переклад Галі Орманова?

— Так.

— Ну, молодець, що знаєш! А російською мовою багато Пушкіна завчив напам'ять?

— Не дуже.

— Пушкіна треба знати, — суворо сказав Баурджан. — Людина, яка не може читати напам'ять його вірші, я не вважаю, що така людина знає російську мову.

— У перекладі... — почав я, але Баурджан різко перебив мене:

— Та хіба можна Пушкіна читати в перекладі! Буцім його легко перекласти казахською мовою! Зрештою, як і усякого іншого. Хоча деяким перекладачам і таланить приблизно передати канву, сюжет, ідею, але головного — неповторну віршову мелодію, його чарівну музику — вони не доносять. Та й хіба можливо їх донести? Великого може перекладати тільки великий, геніального тільки геній. Як Байрона — Пушкін, Гете — Лермонтов. Коли перекладач гідний конкурент автора. Єдиний у нас — Абай — зумів показати казахському читачеві Пушкіна. Але як? Чи знаєш ти, скільки строф у «Євгенії Онєгіні»?

Я мовчав.

— Триста вісімдесят дев'ять строф, біля п'яти з половиною тисяч рядків. Абай умістив усе це у триста сімдесят шість рядків,

щоб роман був зрозумілим казаху. Він не намагався зберегти ні обсяг, ні віршовий розмір, бо не ставив перед собою мету повністю перекласти роман. Він переробив найголовніші, ключові події на звичний для сприйняття казаху розмір. У шістдесяті строфах першого розділу, наприклад, безліч подій. Абай вибірково переклав десяту, одинадцяту й дванадцяту строфи і дав їм свою назву: «Риси Онегіна». З третього розділу Абай переклав лише лист Тетяни. Після цього розповів читачеві про холодну відповідь їй Онегіна, потім показав зустріч Онегіна з Тетяною, яка велінням долі стала дружиною іншого. І все закінчується останніми словами Онегіна, який втратив свою надію й кохання.

Переклад вийшов дуже лаконічним. Казахському читачеві чудово переданий зміст роману Пушкіна. Але ж це тільки зміст! Тому, якщо хочеш пізнати Пушкіна, вникнути в суть кожного його слова, одержати від нього справжнє задоволення, то повинен читати його в оригіналі. Хто хоче добре знати російську мову, той з дитинства повинен вчити напам'ять вірші Пушкіна. Так само, як і той, хто хоче добре володіти казахською, повинен знати Абая. Ось як!

Проперчивши мене як слід, Баурджан продовжив свою розповідь про Ленінград.

М о м и ш - у л и. Пушкін і Ленінград у мене дуже міцно пов'язані. У Ленінграді я вперше по-справжньому взяв Пушкіна і вчив і вчив напам'ять. Коли біля пам'ятника Петру Першому я почув від жінки-екскурсовода рядки з «Мідного вершника», вони буквально зачарували мене.

И прямо в темной вышине
Над огражденною скалою
Кумир с простертою рукою
Сидел на бронзовом коне.

Ужасен он в окрестной мгле!
Какая дума на челе!
Какая сила в нем сокрыта!
А в сем коне какой огонь!
Куда ты скачешь, гордый конь,
И где опустишь ты копыта?

Боячись, що Баурджан знову питає мене, я подумки почав шукати переклад цих рядків казахською мовою.

Қарауытқан жоғарыда,
Қолын созып алғы жакқа,
Қоршаулы куз қабағында
Жебеуші тур мыс салт атта...

Однак Баурджан не запитав переклад, він і далі згадував. Зрадівши, що екзамену не буде, я був вдячним слухачем.

...— Довго я тоді ходив навколо пам'ятника. І Мідний вершник здавався мені захисником казахського народу Қобиланди батирем, а бронзовий кінь під ним легендарним тулпаром Тайбурилом.

Того-таки вечора я повернувся з бібліотеки з товстим томом Пушкіна і зразу ж почав читати «Мідного вершника». Всю ніч жадібно всмоктавав рядки, а до ранку вивчив поему напам'ять.

Багато разів приходив я до пам'ятника, і він тепер нагадував мені не Қобиланди — героя казахського епосу, а рідного мого батька Момиша. Скучивши за домівкою, я навмисно йшов на площу Декабристів і, притиснувши до грудей руки, шанобливо вітався з Мідним вершником: «Ассаломалейкум!»

Або ж вирушав до Аничкового мосту, де бронзові атлети намагаються утримати могутніх тулпарів, які рвуться з міцних рук. Коли я їх бачив, серце мое просто-таки тануло: ці норовисті коні нагадували мені наших жеребців на далекому джайляу біля півніжжя Джували. Я довго дивився на них і уявляв, нібито це мої тулпари і я можу, коли мені заманеться, злетіти на одного з коней Клодта і пуститися галопом.

Ленінград! Про нього можна згадувати все життя, і все одно розповідь буде неповною. Чого тільки вартий один Ермітаж! А незліченні пам'ятники! А театри! А бібліотеки, з безліччю чудових книг! За один рік, прожитий у Ленінграді, я одержав стільки знань, скільки, можливо, не зміг би одержати за все життя, якби не довелося мені опинитися в цьому місті.

Йдеш будь-якою ленінградською вулицею, ну, припустімо, вулицею Гоголя. Немає на ній ні чудових особняків-палаців, ні урочистих церков. Звичайні сіренькі будинки. Але кожен з них має свою історію, дорогу радянському народові: тут жив Достоевський, тут «господар» вулиці — Гоголь, тут був ресторан Дюма, куди не раз заходив Пушкін і де він уперше зустрівся з Дантесом, тут у листопаді тисяча дев'яťсот п'ятого року відбулося засідання виконавчого комітету Петербурзької Ради робітничих депутатів за участю Леніна, тут жив Тургенев, тут Чайковський... Ідеш повз будинки із золотими написами на мармурових дошках, і здається, буцім ідеш перед славетними маршалами з безліччю орденів і медалей на грудях. Так і кортить, виструнчившись, віддати їм честь!

Найцікавіше те, що в роки війни, коли я брав участь у боях за Москву, уві сні я чомусь бачив Ленінград, його будинки-маршали, позолочену ханську корону Ісаакіївського собору і Мідного вершника, який обертався то в могутнього Қобиланди, то в мого батька. І зраних кулями ворогів бронзових коней Клодта, які жалібно іржали, вимагаючи помсти...

Очі Баурджана зволожилися. Намагаючись приховати свою хвилинну слабкість, він звернувся до мене:

— Чи бував ти коли-небудь у Ленінграді? Чи розумієш усе те, про що я кажу?

— Бував, Бауке.

— Чому ж ти мовчиш? Я розповідаю, гадаючи, що ти ніколи там не був.

— Але ж це чудово, Бауке! Я почув від вас цілу поему про Ленінград. Ви продовжуйте!

— А що продовжувати? Закінчив я курси, попрощався з Ленінградом і поїхав до Москви. Туди на той час повинен був приїхати Бархан. Зустрілися ми з ним, як брати. Радість наша була безмежною.

«Ну, як тобі Ленінград? Сподобався?»— відразу ж запитав Бархан.

Я відповів коротко:

«Ленінград — це моя Лейла, а я — Меджнун».

«Що ти цим хочеш сказати?»

«Те, що навіки закохався в Ленінград».

«Ось воно що,— розчулено протяг Бархан.— Ех, Баурджане, любий мій, адже це моє місто, моя колиска, де я народився й виріс».

Тоді я подумав: тепер зрозуміло, звідкіля така надзвичайна внутрішня культура мого начальника, його нескінченна доброта. Ленінградці — адже це особливий народ!

«У нашої держави два серця,— сказав мені Бархан.— І тому її не переміг і не переможе жоден ворог. Ти був в одному серці нашої Батьківщини, тепер побудь трохи в другому. Для знайомства з Москвою даю три дні. А потім одразу їдь до Алма-Ати, тебе вже чекають там».

А в т о р. Отже, провівши кілька днів у Москві, окрилений і сповнений енергією, ви повернулися до Алма-Ати?

М о м и ш - у л и. Так, повернувся... Спочатку продовжував працювати економістом-консультантом. Дуже згодилися мені знання, які я одержав на курсах,— робота йшла гаразд. А восени тридцять п'ятого року мене призвали на місячні збори в армію. Що там було — можеш дізнатися з мого оповідання «Я пам'ятаю їх». Збори у Ташкенті і вирішили мою подальшу долю. Звичайно, якби я не показав себе з кращого боку і якби не запримітили мене тоді, можливо, все склалося б інакше, вийшов би з мене інший Баурджан. І не довелося б нам з тобою бесідувати так, як зараз.

Повернувся я із зборів, і мене підвищили на посаді, призначили старшим економістом-консультантом. Тепер уже я сам став наставником нещодавно прийнятих співробітників. Раптом у березні тридцять шостого року знову повістка з Казвійськкомату: негайно виїхати до Ташкента. виявилось, що, за клопотанням пол-

ковника Бахалова, мене, оскільки я відзначився під час зборів, призначили командиром взводу частини, яка формувалася. Наказ був уже підписаний. Мені нічого не залишалось, як тільки одягнути військову форму з наганом біля пояса. Дали тижневий строк, щоб звільнитися з роботи і попрощатися з рідними.

Бархан, зібравши в своєму кабінеті всіх працівників, виголосив тепле напутнє слово:

«Сьогодні, товариші, ми проводжаємо до армії одного з найкращих наших співробітників. Любий Баурджане, будь гідним високого довір'я. Пильно охороняй нашу Батьківщину. Такий наш наказ. Служба в лавах Червоної Армії — священний обов'язок кожного радянського громадянина. Щасливої дороги, Баурджане!»

З Алма-Ати я поїхав прощатися з батьком. Від усієї душі він благословив мене:

«Нехай твоїм товаришем буде людина з відкритим серцем, а підтримкою в боротьбі за добру справу — твоя совість. Нехай буде швидким твій біг, гідним твій успіх, гострою, як спис, твоя честь. На життєвому шляху джигіта багато випробувань. Якщо зустрінешся з ними — не журись, стане важко — не сумуй. Піклуйся про молодших, шануй старших. — І батько провів обома долонями по обличчю. — Омін!»

Отримавши благословення вісімдесятирічного батька, я рушив у путь. Його мудрі слова супроводили мене все життя, вони і донині живуть у моєму серці.

III

Уже смеркалося, і в сутінках слова Баурджана звучали ще сердечніше і урочистіше. Коли увімкнули світло, я відчув, що, записуючи розповідь, досить-таки притомився. Я перестав запитувати. Глянув на годинник — був уже початок на дев'яту:

— Бауке, ви не втомилися?

Баурджан зміряв мене насмішкуватим поглядом.

— Я не втомився, але ти, я бачу, ледве тримаєш олівця. Все! На сьогодні досить. — Обома руками ляснув себе по колінах, важко піднявся з тахти. — Ходімо поїмо, любий. Я тебе зовсім замутив, — добродушно посміхнувся він.

Перед вечерею, скориставшись вільною хвилиною, я оглядівся по боках. Ідальня, в яку мене провели, очевидно, була розрахована на більшу кількість гостей. Тут стояв великий розсувний стіл, місткий сервант, телевізор. У коридорі було видно ще двоє дверей. Отже, квартира з чотирьох кімнат. Мені пригадалася легенда про те, як Баурджан одержував нову квартиру.

Раніше він із сім'єю мешкав у маленькій квартирці по вулиці Дзержинського. Було тіснувато, і Баурджан звернувся до міськради з проханням поліпшити його житло. Буквально за кілька днів йому подзвонив працівник міськради і сповістив, що можна прийти за ордером на п'ятикімнатну квартиру. Баурджан одразу вирішив поїхати подивитися на неї власними очима.

Біля входу до нового, щойно збудованого будинку він звернув увагу на немолоду жінку, яка витирала сльози кінчиком чорної хустки.

— Чим ви засмучені, матусю?— зупинився біля неї Баурджан.

Жінка поскаржилася, що міськрада давно обіцяла їй двокімнатну квартиру в цьому будинку, та раптом, коли вона вже прийшла одержувати ордер, їй несподівано відмовили.

— Ту квартиру, яку повинні були дати мені, з'єднали з трикімнатною і віддали якомусь полковникові. А що я можу вдіяти? Мій син хоч і загинув на війні, проте він був рядовим солдатом.

У Баурджана від люті наїжачились вуса.

— Не засмучуйтеся, матусю, і зараз же йдіть туди, де видають ордери. Ви свою квартиру одержите,— заспокоїв він жінку і, сівши в машину, поїхав до міськради.

— Я не просив давати мені квартиру, яка призначена іншим,— гнівно сказав він працівнику, який дзвонив до нього.— Розірвіть зараз же мій ордер і видайте його тим, кому було обіцяно!

Працівник міськради заметушився:

— Адже ми хотіли зробити краще для вас...

— Краще?..— закричав Баурджан.— Мені не потрібна така турбота. Віддайте квартиру тому, кому обіцяли раніше. І повідомте мені про це за двадцять хвилин. Зрозуміло?! Чекаю вашого дзвінка.

— Зрозуміло, зрозуміло, товаришу Момиш-ули. Тільки не розумію, чому ви відмовляєтесь? Тій людині вирішили виділити квартиру трохи пізніше...

— Це ж мати солдата! Чи розумієте ви значення цих слів?! Мати солдата — це мати Росії! Тепер вам зрозуміло?

Працівник згідливо закивав головою. Не встиг Баурджан повернутися додому, як пролунав телефонний дзвінок і працівник міськради повідомив, що все гаразд.

— Радості цієї жінки не було меж,— піднесено сказав він.— А вже коли я відкрив їй, що ви — Баурджан Момиш-ули і що ви сказали: «Мати солдата — це мати Росії», вона заплакала. Каже. «Читала його книжки і саме таким і уявляла собі. Виходить, не помилилася».

«Дякую за повідомлення»,— сухо подякував Баурджан і повісив трубку.

А через деякий час Баурджанові виділили ось цю — чотирикімнатну — квартиру на вулиці Фурманова.

Хто особисто знає Баурджана, той погодиться, що якщо і є в цій легенді якась вигадка, то якнайменша. Така маленька, як і в історії, яку розповів один казах, котрий навчався в п'ятдесят сьомому році в Академії суспільних наук. Влітку того року в Москві проходила декада татарської літератури та мистецтва. Відкривав її у Колонному залі Будинку Спілок Олексій Сурков. Усі видатні діячі культури Татарії зайняли місця в президії. Голова привітав гостей і вже хотів надати слово доповідачеві, коли несподівано із залу пролунав голос:

— Олексію Олександровичу!

З перших рядів підвівся стрункий, смаглявий чоловік у військової формі. Погляди всіх присутніх звернулися до нього.

— Олексій Олександрович, а де Аміна-ханум?— запитав офіцер здивовано.— За столом президії я її не бачу.

Зал схвально загудів. Більшість з присутніх були московські татари, які знали, про кого йдеться.

Сурков кивнув головою і, трохи подумавши, відповів:

— Через властиву їй скромність Аміна-ханум, напевно, посоромилася піднятися сюди,— він побіжно оглянув президію і зал.— Наш неоціненний товариш, Герой Радянського Союзу, чудовий поет Муса Джаліль обожнював свою кохану Аміну і за цю її скромність. Однак ветеран Великої Вітчизняної війни, ушанований захисник Москви, гвардії полковник Баурджан Момиш-ули вірно зауважив, що вдова Муси Джаліля повинна зайняти почесне місце в президії. Дякую, Баурджане,— він вклонився в бік смаглявого офіцера.— Від усієї душі приєднуємося до цієї пропозиції і просимо Аміну-ханум піднятися до нас.

Зал бурхливо заплодував. Здавалось, оплески розірвуть дзеркально-мармурові стіни. Вони тривали доти, поки зніяковіла Аміна-ханум не зайняла почесне місце. Всі, хто був у залі, стоячи скандували:

— Му-са Джа-ліль, Ба-ур-джан Мо-миш-у-ли, Му-са Джа-ліль, Ба-ур-джан Мо-миш-у-ли...

Я з великим задоволенням згадав ці легенди, поки споліскував у ванній руки.

Камаш щедро накрила стіл: святковий посуд, закуски, зелень, фрукти. Посередині стояло величезне блюдо з чудовим духмяним пловом.

Маленька дівчинка втягнула до їдальні велику диванну подушку, підняла її на стілець і вилізла на неї. Баурджан ласкаво погладив стрижену голівку дівчинки.

— Онука наша — Анар. Дуже любить свого дідуся. Сідає тільки поряд з ним!

Анар пустотливо притислася до його рукава. Суворе обличчя Баурджана прояснилося, глибокі зморшки розгладились. І я відразу відзначив, що питання: «Чи любите ви дітей?» — ставити мені ні до чого.

— Учора на цьому місці сидів Гофман, — Баурджан показав на мій стілець. — Він був начальником оперативного відділу штабу нашої 316-ї стрілецької дивізії. Потім піднявся до начальника штабу дивізії і корпусу. А потім його зняли за вчинок, негідний радянського офіцера. Через це його ім'я і не згадується в наших книжках. А зараз він мешкає в Ялті, вихваляється, що має шестикімнатний будинок, великий фруктовий сад, город. А до мене прийшов з образою:

«Чому ні Бек, ні ви не згадали про мене в своїх книжках?»

Я відповідаю:

«Можливо, колись і народиться письменник, який напише про вашу мужність. Адже ви знаєте, через скільки років після закінчення війни тисяча вісімсот дванадцятого року вийшов у світ роман «Війна і мир?»

«Не знаю і знати не хочу, — вибухнув Гофман. — Усі документи штабу проходили через мої руки. Усе це ось тут, у моїй голові, — він ляснув себе по лобі. — Якщо ви не напишете, я особисто про все напишу».

«Документи у вашій голові — це ще не все. Це тільки офіційні відомості, — терпляче почав я роз'яснювати. — Для того, щоб писати художній твір, цього зовсім не досить. Необхідно перш за все знати душу солдат, розуміти їхні серця. Ось головне джерело письменника. У кого воно є, той і зможе написати справжню книжку про людей у сірих шинелях, про їхню мужність і героїзм, любов і ненависть. Проте боюся, що вам це буде не під силу».

На тому ми і розійшлися.

...Камаш гостинно пригощала мене.

— Тільки плов у нас у домі завжди без м'яса, — посміхнулася вона. — А чому — нехай про це господар розповість.

— А-а! Розповідь, розповідь. Тільки поїжте спочатку.

Коли ми закінчили вечерю і сполоснули руки, Баурджан з насолодою запалив.

— Я дуже любив у дитинстві ягнят та лошат, — почав він обіцяну розповідь. — Але найулюбленішим у мене було одне кучеряве чорненьке ягнятко. Я навіть вкладав його спати в своє ліжко. Ми з ним дуже прив'язалися одне до одного. Воно, як цуценя, невідступно бігало за мною. Я годував його з рук соковитою травою,

брав під пахву і заходив по коліна в річку, щоб напоїти чистою водою.

До осені моє ягнятко помітно підросло, перетворилося на валушка. Якось я загрався з хлопцями біля підніжжя Джували і пізно прийшов додому. Приніс, як завжди, оберемок трави для свого улюбленця — нарвав її біля гірського джерела. І треба ж було ввійти мені в двір саме в ту мить, коли мій старший двоюрідний брат — коке,— спутавши ноги моему валушку, готувався його зарізати. Я не повірив своїм очам: це було моє чорне ягнятко.

«Коке, не треба різати!»— заволав я.

«Ні, милий, треба. Дорогий гість до нас приїхав»,— незворушно відповів брат і тут-таки гостро відточеним ножем полоснув по горлу мого улюбленця.

Мені здалося, що весь світ побагровів. Впавши долілиць, я гірко заривав, несамовито забивши ногами. Кричав:

«Оживіть моє ягнятко зараз же!»

Але несамовитий крик не допоміг — ягнятко не ожило. Домашні намагалися заспокоїти мене, але навіть моя улюблена бабуся не в змозі була це зробити. Так, ридаючи, і заснув я на її теплих, ласкавих руках.

Через деякий час мене розбудив коке:

«Вставай, Баурджане, вставай! Ходімо їсти».

Просинаюся і напівсонними очима бачу: сидять усі довкола великого дерев'яного блюда з горою паруючого м'яса. Ідять зосереджено, мовчки. Особливо старається наш гість, наминає за обидві щоки.

«Це чие м'ясо?»— тремтячим голосом запигую у коке, вдивляючись у нирки, маленьке вушко і кісточку, які поклали переді мною.

«М'ясо твого чорного ягнятка, Баурджане. Молодець, добре його годував. Покуштуй, яке воно смачне й соковите».

«Не буду їсти!»— вигукнув я.

Відтоді я перестав навіть дивитися на м'ясо. Ця відраза продовжувалася дуже довго. І тільки коли я почав харчуватися в армійській їдальні, мені довелося перебороти себе, і я потрошку все-таки почав їсти м'ясо. Але любити його — не люблю. А вже так, як їдять у нас, набиваючи повний рот і обгризаючи кістки, не їв ніколи і бачити цього досі не можу. І з маслом я не ладнаю, також із самого дитинства,— розсміявся Баурджан.— А причина така. Впертим я був завжди, як десять віслюків. Домагався, щоб усе було по-моєму. Якось прибіг додому з вулиці зголоднілий. Бачу, бабуся збиває масло.

«Аже, дай масельця!»

«Зачекай, мій маленький, трохи,— відповіла вона.— Спочатку

очищу його, посолою. А потім хоч шматками їж, хоч лижи по-трошку».

«Ні, дай зараз же!»— затявся я.

«Бач, який!— розсердилася бабуся.— Ну на, бери, їж!»— І, сперсердя підсунувши до мене дерев'яну масничку, вийшла з дому.

Я жадібно хапав ще не очищене масло. Ввечері мене дуже занудило, піднялася висока температура. Цілий тиждень мені довелося пролежати в ліжку і не виходити на вулицю. А ви уявляєте, що це означає для хлопчиська — сім днів не виходити з дому? Ось після цього, варто мені побачити масло, одразу стає погано. Так що висновок один,— лукаво покосував Баурджан на маленьку Анар,— треба слухатися своїх бабусь, інакше на все життя можна позбавитися такого смачного і корисного продукту.

— А солодке ви теж не любляете?— запитав я, завваживши, що господар за чаєм не торкається до торта.

— Ну, можливо, за рік родзинку до рота і покладу.

— Так чим же ви тоді харчуєтесь?

— Усім підряд, окрім м'яса, масла і солодоців.

Я відчув, що зловживаю гостинністю господарів, і, подякувавши їм за смачне частування, попрощався і заквапився додому — обробляти свої записи.

Діалог другий

I

Я мав намір наступного дня вибратися до Баурджана, проте не вийшло: багато було роботи. Через тиждень також нічого не вийшло. І я вирішив до ювілею Баурджана дати до журналу те, що є: весь наш діалог. У редакції від мене чекали традиційної ювілейної статті, але я зумів наполягти на своєму: у діалозі багато невідомого, і читач буде радий дізнатися про щось нове з біографії Момиш-ули.

А невдовзі після цього я тяжко захворів і потрапив до лікарні. Ювілей Момиш-ули відбувся без мене. Через деякий час я дізнався, що в цю саму лікарню поклали Баурджана та його дружину Камаш. Вона лежала в тому самому, що і я, у кардіологічному відділенні, а Баурджан унизу, в неврологічному. Але нікому з нас трьох не можна було ходити, і тому довгий час нам не щастило зустрітися.

Одного ранку до мене в палату зайшов сяючий Сапарджан Хайдаров, заступник редактора газети «Соціалістик Қазахстан». Теж товариш по нещастю.

— Ні-ні, не рухайтесь. Вам не можна,— зупинив він мене, коли я спробував присісти в ліжку.— Приніс хорошу новину. Сьогодні опублікований указ про нагородження нашого улюбленого Момиш-ули орденом Трудового Червоного Прапора. У зв'язку з шістдесятиліттям. Прийшло повідомити вас про це. Ось газета.

Мені так і коротло тут-таки спустигись вниз і першим привітати Баурджана. Але...

— Саке, зайдіть до Баурджана. Можливо, він іще не бачив газети. І привітайте від нас обох.

— Ну ні,— відповів, посміюючись, Сапарджан.

— Чому?

— Боюся.

І розповів, як місяців зо два тому Момиш-ули приніс свій матеріал до «Соціалістик Қазақстан». А він, Сапарджан, у цей час зайшов до кабінету редактора. Привіталися. Баурджан, продовжуючи розмову з редактором, запитував того, чи варто уточнювати деякі відомості у відповідності з останніми даними про Велику Вітчизняну війну.

«Звичайно»,— несподівано для самого себе випалив раптом Сапарджан.

Момиш-ули круто, всім корпусом повернувся до нього:

«Це хто такий?»

Зняковілий редактор почав пояснювати, що «це»— його заступник і що даний матеріал піде саме через його руки. Але Момиш-ули навіть не удостоїв Сапарджана поглядом.

— Я тоді ладен був крізь землю провалитися,— закінчив Сапарджан, весело сміючись.— Відтоді, як побачу Баурджана, намагаюся обходити його за кілометр.

Я теж розсміявся.

— Нічого. Ми всі пройшли через це. Але ви не бійтеся — Баурджан не злопам'ятний.

— Тоді інша справа,— сказав добродушний Сапарджан, підводячись.— Зараз же піду і привітаю його.

— Не забудьте привітати і від мене.

— Єсть!

Довгий час ми з Баурджаном не могли зустрітись і тільки передавали один одному вітання через ходячих хворих.

Нарешті — через два місяці — ми побачилися в коридорі нижнього поверху. Запитання одне до одного були в нас однакові:

— Як ваше здоров'я, Бауке?

— А ти живий-здоровий, дорогий?

— Ви про себе спочатку розкажіть.

— Видужую потрошку,— розвів руками Баурджан.— Перші двадцять днів не знав навіть, де лежу. Тепер, дякувати богу, хо-

дити починаю. Щоправда, голова щось паморочиться. Та що там казати! Ми ж з тобою наче виснажені довгою дорогою подорожні. Сам ти як?

— Та ось наче піднявся. Поки що ледве ноги пересуваю. Але як лежати нерухомо левом, краще дріботіти потрошку, як миша, ви ж і самі так вважаєте.

— Дякую тобі за журнали. Прикро було, що у мене тепер і руки неслухняні. Не міг написати тобі записки. Тільки усні вітання. Одержував?

— Дякую, Бауке. Усі ваші вітання я приймав разом з ліками, які мені прописав лікар. А приносили їх такі солідні люди! Ой-ой-ой! Навіть незручно.

— А! Яка користь від високих посад, якщо ти хворий?

— Це вірно. Ходили собі з поверху на поверх, незважаючи на свої службові становища, та передавали мені ваші вітання. І наче все життя тільки цим і займалися. Дивно!

— Людей зближують три обставини, милий мій: війна, тюрма і лікарня. На яку б висоту не підіймалася людина, за цих обставин усі виявляються рівними.

У цю мить до нас підійшла медсестра і повела мене на процедуру. Я озирнувся і, вибачаючись, стенов плечима. Бауке розуміюче примружився.

Наступного дня до мене в палату постукала Камаш.

— Не спите? Бауке піднявся сюди, хоче поговорити з вами.

Я вийшов до Баурджана. Він чекав на мене біля маленького столика з газетами та журналами.

— Насилу піднявся, спираючись на Камаш. Ти так високо забрався,— скрушно зітхнув Баурджан.

— Та-ак, полежиш у ліжку місяць-другий — і невелика висота видасться величезною горою. У мене таке саме відчуття.

У цей час із найближчої палати, на ходу кутаючись у халат, вийшов худий старий із запаленими очима. Він уважно оглянув нас трьох.

— Живий-здоровий, Баурджане?— простяг йому суху долоню.

Баурджан мовчки потис його руку.

— За законами філософії,— повчально сказав старий, вдивляючись у Баурджана,— людські взаємини встановлюються від зустрічей одного з одним. Ось сьогодні, побачивши уславленого Миш-ули, тисну його руку...

— Аксакал, ми тут розмовляємо,— холодно зупинив його Баурджан, даючи зрозуміти, що він тут зайвий.

— Розмовляйте, я вам не заважатиму,— підняв долоні старий.— Бесіда теж одна із форм взаємин.

— Хто це?— здивовано запитав Баурджан, коли старий відійшов.

— Тут його звуть Дерпеном.

— Що це, ім'я таке?

— Та ні,— всміхнувся я.— Кажуть, він персональний пенсіонер, дербес пенсіонер. Ось люди і назвали його скорочено Дерпеном. Будь-яку розмову починає з історії і філософії. Йому з дому постійно приносять «Блокнот агітатора» й політичні брошури. З ким би не зійшовся, починає дошкуляти політичними розмовами.

— Бог, виявляється, не скривдив тебе сусідом,— засміявся Баурджан.

— Так, я його увагою не обділений! Але, Бауке, що ж ви не розповісте, як у вас пройшов ювілейний той?

— Нехай про це краще Камаш розповість,— хитнув головою в бік дружини Баурджан.

— Саме ці вітання і привели Бауке сюди,— з досадою сплеснула руками Камаш.— Все почалося саме з дня народження. Ой, скільки народу перебуло в нас! Йшли, йшли і йшли. Адже ж усіх треба прийняти, пригостити. А телефон? Дзвонив не змовкаючи. Сабіт Муканов, розумний, все застерігав: «Дивися, Баурджане, не бадьорися. Не перевтомлюйся. Гостей до тебе йде багато. Ти приймай їх, не порушуючи свого режиму». Але ж не всі такі, як Сабіт-агай або Габіт Мусрепов. Вони прийшли, привітали й пішли. А інші — по п'ять годин висиджували. Я вже бачу, Бауке геть знесилів, натякаю, натякаю, а їм хоч би що! Не доходить! Він від гостей у свою кімнату — перепочити трохи, а вони за ним. Всідаються якнайзручніше і говорять, говорять, говорять не вмовкаючи. Зовсім довели людину. Ось він не витримав такого навантаження та й зліг.

— Та добре, що вже тепер про це?— пробурчав Баурджан.— А скільки радості приніс нам ювілей! Один вірш Сабіта чого вартий! Покажи, покажи його, я ж знаю — він у тебе в кишені.

Камаш охоче витягла з кишені лікарняного халата згорнутий учтерво листок і, обережно розгорнувши його, прочитала:

Ви чуєте, слава героя гримить,
Неначе потік навесні.
І сниться дівчатам безстрашний джигіт,
Що лине на білім коні

Багато пройшов я стежинок і трас,
По світі літав, мов буран,
І замість привітів чував я не раз:
Москва, Казахстан, Баурджан!

Захоплення бачив у людських очах
Гаванців, пражан, парижан,

Був гордий героєм. Цей славний казах —
Земляк мій. Стальний Баурджан.

Панфіловський сокіл, володар степів,
Команда — і він на коні,
Як залпом «катюші» він ворога вмів
Змести, спопелить у вогні.

Умів одступити, не умів одступати,
У пастку заводив лиху.
Він майстер був ворога перемагати
На вогненім нашім шляху.

Мистецтвом його володіє солдат,
Про нього є безліч пісень.
Я знаю, звитяга — це також талант,
Що серце гартує щодень.

І Схід наш прадавній, наш мудрий казкар,
До нього любов зберіга,
Легенда, що будить у серці пожар,
На струни народу ляга.

В легенді тій правда, неначе зоря,
Що гори він зрушити міг,
Висоти найвищі він легко скоряв,
Схилялись вершини до ніг

Мов гнеться земля від батирия ходи,—
І слава про нього зроста.
Та наш Баурджан попереду завжди,
Звичайна людина, проста.

Летіла земля, і тріщала броня,
І били гармати в імлі,
І гнав Баурджан бойового коня,
Мов буря крилата, в сідлі.

Із громом фашистської армії стан
Валився в безодню століть.
З Маресьєвим, Зоєю наш Баурджан
В шерензі героїв стоїть.

Ми той ювілейний справляєм йому
На шостім десятковій літ.
Минуле його в бойовому диму,
Дозвольте, я міцно його обійму,
Привіт тобі, брате, привіт!

Схвилюваний віршем Сабіта Муканова, я подивився на Баурджана. І можу сміливо сказати: йому було дуже приємно! Однак характер брав своє. Він одразу поклав край моїм захопленням:

— Добре-добре! Давайте про інше. Ось тут Камаш зранку погрожувала щось розповісти. Давай, жінко, розповідай.

— Ой, та що я цікавого можу розповісти?— засоромилася мене Камаш,

— Сама казала, коли прочитала «Жулдуз», що можеш,— під-
охочував Баурджан дружину.— Ось і говори тепер.

— Та це я просто так, задля сміху.

— Ну і давай смішне. Нам саме це і потрібно для підняття
тонусу.

— Гаразд, розповім,— наважилася Қамаш.

II

— Це було в перші дні після нашого одруження,— почала свою
розповідь Қамаш.— Тоді ми жили на вулиці Дзержинського. Од-
ного разу хтось дзвонить до нас. Телефон був у коридорі. Знімаю
трубку.

«Кого вам треба?»

«Мені потрібен Баурджан»,— відповідає тоненький дівчачий
голосок.

«А хто його запитує?»

«Жаксигуль».

Йду кликати Баурджана, а сама думаю: хто така Жаксигуль?
Ніколи про неї не чула.

«У тебе є знайома на ім'я Жаксигуль?»— запитую обережно.

«Ні»,— відповідає він, а сам від рукопису голови не піднімає.

«Йди, вона чекає біля телефону. Поговори».

«Та не знаю я такої людини!»— закричав він раптом — Йди й по-
клади трубку на місце!»

Я здивувалася: чого це він на мене кричить! Виходить, є тут
щось таке... Молода була, не знала ще тоді, що живу поряд з вул-
каном.

Гаразд, пішла, мовчки поклала трубку на важіль.

Наступного дня знову дзвонить учорашня дівчина.

«Покличте Баурджана».

«Немає його»,— відрізала я й кинула трубку.

«Хто це дзвонив?»— запитує Баурджан з кабінету.

«Твоя Жаксигуль»,— кажу, задихаючись від ревності.

«А-а, Жаксигуль, кажеш»,— байдуже протяг він і знову вту-
пився в свою роботу.

У душі моїй запалав вогонь! Адже приховує щось від мене,
вдає, ніби не знає її. Напевно, його старе кохання. Не бажає гово-
рити з нею при мені.

Наступного дня у мене підвищилася температура, і я злягла.
Раптом чую — телефон. Ну, думаю, напевно це Жаксигуль. По-
дивимось, що він їй відповість. Звелася на тахті, дослуховуюся,
про що вони говоритимуть.

«Так, я Баурджан. Доброго дня, Жаксигуль... Хотіла до нас прийти, кажеш? Ну що ж, приходь. Адреса? Адреса ось».— І пояснивши, де ми живемо, він поклав трубку.

У мене кров скипіла. Дивіться, чим займається цей хитрун! Запрошує до себе дівчину, користуючись моєю хворобою. Хоче прийняти її у своїй кімнаті, поки я лежу в ліжку. Виходить, раніше просто хитрував, не наважувався говорити з нею в моїй присутності...

Думаючи так, я скочила з ліжка. Не знаю, куди поділася моя хвороба. Швидко натягла плаття, підбрала волосся, сіла і сиджу напоготові. «Ну що ж, подивимося, що буде далі».

Задзеленчав дзвоник на дверях. Мене всю так і затіпало. Баурджан вийшов з кабінету і відчинив двері. Тут я кулею вилітаю в коридор. Дивлюся, переступає через поріг гарна молоденька дівчина і каже нерішуче:

«Добрий день».

«Добрий день, мила»,— відповідає Баурджан і йде спокійнісінько до свого кабінету.

Залишилась я у коридорі віч-на-віч з дівчиною. Оглянула її з ніг до голови: нічого, гарненька і нібито скромна. Завела її до кімнати.

«Сідай,— кажу.— Хто ти така?»

«Я Жаксигуль».

«А хто тобі потрібен?»

«Баурджан, апай».

«А ти бачила коли-небудь у вічі Баурджана? Знаєш його?»

«Бачила, знаю...»

«Ах, думаю, хитруни! Вони, виявляється, знають одне одного. А він робить вигляд, що не знайомий з нею». І знову мене затрусило, як у лихоманці. Проте взяла себе в руки і запитую рівним голосом:

«Звідки ти приїхала? Де навчаєшся?»

«Ніде не вчуся, апай. Приїхала минулого року з аулу, до інституту не вступила, працюю продавцем».

«Ну, то якщо тобі потрібен Баурджан, іди в ту кімнату. Цей старий, що тобі двері відчиняв, і є твій Баурджан. Що ж ти його не впізнала, якщо ви раніше зустрічалися?»

Дівчина здивовано подивилася на мене.

«Ні... це не він... Баурджан — молодий джигіт, апай»,— ледве вимовила вона.

«Можливо, ти його погано запам'ятала? У темряві, напевно, зустрічалися?»— кажу я, все ще не вірячи.

«Ні, не темно було. Той молодий зовсім. Сказав: мене звати Баурджан Момиш-ули. А я про нього і раніше чула. Зраділа, що

це він і є. Він каже: мою адресу в телефонному довіднику знайдеш на літеру «М», ти обов'язково до мене подзвони...»

«Де ж ви познайомилися?»— запитую.

«У парку імені Горького».

«А який він на вигляд, твій Баурджан?»

«Високий, худорлявий, симпатичний такий».

«А які ще прикмети помітила?»

«Та нібито ніяких, апай. Очі дуже блищали. Ввічливий такий, говорив: «мила», «дорога». І весь час пропонував: «Чи не піти нам, мила, випити чого-небудь?» І слово «айналайн» говорить так ласкаво, протягло. Ось відтоді я щодня і дзвоню до вас».

Говорить, а сама мало не плаче. Ну, звичайно, мені стало шкода цю дурненьку.

«Та мила ти моя! Треба було ж думати: невже молодий у роки війни Баурджан до сьогодні залишиться таким самим? Та Баурджан ровесник твоєму батькові. Якщо хочеш ще раз подивитися на нього, ходімо, покажу».

«Ой, ні, ні, ні, апай!— підхопилася вона з місця.— Мені соромно дивитися йому в вічі. Можна, я краще піду?»

Я провела дівчину.

«Гей, Камаш, хто ця красуня?»— запитує Баурджан.

«Жаксигуль».

«А-а! Вона щойно дзвонила, запитувала нашу адресу. Що в неї за справа?»

Я розповіла, що розшукує свого знайомого. Баурджан тут-таки розлютився: чому молоді джигіти обманюють аульних дівчат? Де їхня совість, сором, честь?

«Спитай у самих джигітів. Чого ти накинувся на мене?»

«Чи знає вона хоча б ім'я та прізвище джигіта?»

«Говорить, його звати Баурджан Момиш-ули».

Він так і вп'явся в мене вибалушеними очима:

«Як це так?»

«А ось як».— І поясню йому все.

«Який він має вигляд, цей пройдисвіт? Вона запам'ятала?»— А в самого жовна на вилицях так і грають.

«Каже, на зріст високий,— почала я і осіклася: раптом ще ненароком образить когось зовсім невинного і сам опиниться в незручному становищі.— Та що там! Хіба в такому великому місті впізнаєш когось за прикметами?»

Баурджан тільки скрушно похитав головою і знову пішов до себе. А я, схопившись за палаючу голову, попленталась у спальню. Тут на мене хвороба навалилася з подвійною силою. Насилу дісталася до постелі. «Ох, думаю, і який шайтан смикнув мене вставати! Хай їй грець, цій Жаксигуль!»

Розповідь Камаш дуже розсмішила мене. І я одразу почав шукати їй назву. Така вже в мене звичка: тільки сподобається якась розповідь, одразу придумую їй заголовок. Так краще запам'ятовується. А сам усе дивуюся:

— Це ж треба! Є, виявляється, такі спритники, які спекулюють ім'ям Бауке?

— Є, є,— закивала Камаш, погоджуючись.— Хочете, розповім ще одну таку історію?

— Звичайно, хочу. Ви чудова оповідачка, Камаш.

— Та де там! Просто ви дуже добра людина,— зніяковіла Камаш.

— Може, може цікаво розповідати,— весело підбадьорив дружину Баурджан.— Відома справа. за голкою й нитка!

— Ой захвалили мене. Ну, слухайте. Якось ми з Баурджаном їхали кудись на таксі. Водієм був молоденький уйгур. Бауке сидів поряд з ним, я позаду.

«Баурджане,— запропонувала я.— Давай зупинимось, заїдемо в цей магазин».

Бачу, таксист недовіжливо покосував на Бауке, потім ще раз і ще.

Вийшли ми з магазину, сіли знову в машину, а шофер не рушає з місця.

«Ви що, справді Баурджан Момиш-ули?»

«А нащо тобі це знати?»— холодно запитує, в свою чергу, Баурджан.

Шофер розсміявся і розповів, як рік тому півдня возив по місту одного пасажира і не взяв з нього жодної копійки. Через те що той сказав: «Я — Баурджан Момиш-ули».

«Чому це ти не взяв з нього гроші?»— наспився Баурджан.— Що за безглуздзя?»

«Є на те причина. І дуже поважна».

«Що ж це за причина?»

«Під час війни мій батько служив у полку Момиш-ули. Батько завжди розповідав про героїзм Баурджана, про його турботу про солдат».

«А батько твій живий?»— різко повернувся до таксиста Баурджан.

«Недавно помер»,— відповів хлопець і тихенько рушив машину з місця.

Трохи проїхавши, він сказав:

«Тільки я не дуже повірив, що той пасажир справжній Баурджан. Обігнали ми дорогою «Запорожця», а він говорить: «Хочу купити такий самий. Чекаю черги».— «А я чув, що у Баурджана «Волга» є»,— кажу йому. Він спочатку сторопів трохи, але тут-

таки спохопився: «Волга» є, сам на ній їжджу. А «Запорожця» хочу купити для дітей». Може, й правда, а може, й ні, подумав я тоді. Ось тому мене і дивує, що сьогодні везу другого Баурджана».

«Не другого!— сказав Бауке, ледь підвищивши голос.— Я — Баурджан Момиш-ули! І без усіляких порядкових номерів».

Таксист із сумнівом похитав головою — хто знає?

«Зупини!»— гримнув Баурджан.

Ми з таксистом навіть здригнулися. Різко заверещали гальма. Я сиділа, мов на голках: раптом Баурджан надумає вийти з машини. Але ні. Запустив руку в кишеню, вийняв свій паспорт і простяг шоферу:

«На, читай, грамотний, мабуть».

Переконавшись, що везе справжнього Момиш-ули, шофер радісно всміхнувся. Потім шанобливо простяг обидві руки Бауке.

«Батько перед смертю просив: будеш у Алма-Аті, сходи до мого командира, вклонися йому»,— сказав він тремтячим голосом.

Бауке потис хлопчині руки:

«Нехай земля буде пухом твоєму батькові, синку».

Далі ми їхали як зовсім свої люди. Я полегшено зітхнула. І подумала: «Господи, яких тільки сюрпризів не приготувало життя людині».

«Скільки тобі залишився винен той «Баурджан»?» — запитав Бауке після короткої мовчанки.

«Небагато, агай. Десять карбованців. Пусте».

«У тебе діти є?»

«Є, агай. Двоє».

Приїхавши на місце, Баурджан простяг шоферу двадцять карбованців.

«Милий, це десятка за псевдо-Баурджана, який обманув тебе минулого року. П'ять карбованців — за лічильником. А на решту купи своїм дітям гостинці від імені однополчанина їхнього діда — Момиш-ули».

Шофер спершу розгубився, потім почав відмовлятися від грошей.

«Бери!»— наказав Баурджан, кинувши гроші йому на коліна.— І більше не давай себе обдурювати!»

Вийшов з машини і з шумом зачинив дверцята. Шофер догнав нас.

«Агай, скажіть, коли ви будете повертатися? Я під'їду в призначений час і відвезу вас додому»,— сказав він майже благаючи.

«Ні,— відрубав Бауке.— Ідь у своїх справах. Самі доберемося».

Розповівши цю історію, Камаш подивилася на свого Баурджана. Очі її сяяли.

А мені одразу пригадався випадок, коли я був безпосереднім свідком щедрості Баурджана.

Йшло змагання акинів — айтис. У театрі — яблуку ніде впасти. Люди стояли в проходах, біля стін. З особливою увагою всі спостерігали за айтисом між джигітом, який представляв Чимкентську область, і акином-дівчиною із Қзил-Орди. Дівчина-акин — не така вже й рідкість. Але перед нами в національному одязі — у розшитій тюбетейці з пухнастим пір'ям сови і в світлому легкому платті з безліччю оборок — стояла російська дівчина на ім'я Надія Лушнікова і співала чистою казахською мовою. Для айтиса вона вибрала сумну народну мелодію і під неї розповідала історію, яка недавно сталася тут: молоденьку дівчину, яка вступила до Чимкентського педінституту, один із місцевих молодців благає кинути навчання і вийти за нього заміж. Нащо, мовляв, вчитися гарній дівчині? Свого суперника по айтису Надія жартома докоряла за те, що в його Чимкентській області ще зустрічаються такі відсталі джигіти. У залі стояв веселий гамір, всі бурхливо аплодували Надії.

Після завершення айтиса жюрі тут-таки підбило підсумки. Переможці підходили до столу і одержували призи: килими, національні оксамитові чапани. Одним із останніх суддя назвав прізвище Лушнікової і підняв її приз — чоловічий годинник «Маяк».

Але в цю мить із середини залу на весь свій великий зріст підвівся Момиш-ули, який з групою письменників приїхав з Алмати до Чимкента спеціально на айтис.

— Ні, Надя не візьме цього годинника! — прогрімів його голос. Зал затих. — Це тендітне дівча, — простяг він руку у бік Лушнікової, — розтривожило серця всіх. Тих, що знають твою розмовну мову — росіян, німців, узбеків, киргизів, чеченців, — не перелічити, але чи бачив ти людину, крім Наді, яка так володіє твоєю мовою мистецтва, скажи, будь ласка? — суворо звернувся він до судді. — Я вважаю, що головний приз сьогоднішнього дня повинен був впасти цій маленькій дівчині, яка, мов соловей, співала нашою мовою!

Зал вибухнув схвальними оплесками.

Баурджан з дружиною повели Надю Лушнікову до ювелірного магазину і там, порадившись між собою, купили їй витончений золотий годинник, на якому вигравіювали надпис: «Надю, за твою майстерність. Б. Момиш-ули. 25.02.1964 р.» Надягаючи годинник на руку дівчині, Баурджан схвильовано сказав:

— Вважай цей подарунок не від Баурджана, а від усього казахського народу за твоє чудове мистецтво. Носи на щастя, любач...

У цей час із коридора почулося:

— Ми, старі, добре знаємо всі тягарі й злигодні минулого життя. Але коли намагаєшся розкрити молоді філософську суть цього, вони не бажають слухати.

Баурджан, поморщившись, поглянув на мене:

— Це твій Дерпен, чи що?

— Він самий.

— Ходімо, Камаш. Відведи мене вниз,— сказав він, квапливо підводячись.— Бо його настирливість може роздратувати мене.

Камаш з Баурджаном пішли, а я поплентався в свою палату і там відразу заніс до блокнота всі деталі сьогodнішньої розмови. Кожному оповіданню дав заголовок: «Жаксигуль», «Таксист», «Дерпен».

III

У відповідності з лікарняним режимом зустрічатися нам з Бауре зручніше було у вечірні години. То я спускався вниз, то Баурджан піднімався в кардіологічне відділення.

Якось розмовляючи, ми помітили, що ззаду до нас хтось підійшов, став і стоїть. Обернулися до нього, а це наш спільний знайомий — письменник і перекладач Абдірашит Ахметов.

— Щонеділі приїздив сюди, щоб довідатися про ваше здоров'я,— обурено почав він.— І щоразу кажуть — карантин! Нікого не пускають. І ось, щоб довідатися-таки про ваш стан,— він по черзі пальцем вказав на кожного з нас,— довелося навмисно лягти в лікарню.

Ми з Баурджаном дружно розреготалися.

— Так, як ти, ще ніхто не приходив довідуватися про наше здоров'я,— сказав Баурджан, витираючи сльози.

— Для хворої людини найперші ліки — сміх,— широко всміхнувся Ахметов.— Нехай це буде моєю першою допомогою вам.

— Спасибі, Абеке.

— Коли ти сам потрапив сюди?

— Годину тому. Влаштувався в сорок четвертій палаті.

— Що в тебе?

— А! Все та сама печінка,— недбало відмахнувся Ахметов, переводячи розмову на іншу тему.— Краще дозвольте вас обох привітати.

— З якого приводу? З приводу хвороби, чи що?

— Ні. З приводу «Істини і легенди» в «Жулдузі».

— Вийшов номер?— зрадів я.

— А ви не знали?— здивувався Ахметов і потис Баурджанові руку.— Як казав Абай: якщо син розумний і гарний — милуйся, захоплюйся ним. Ось ми і захоплюємося тобою.

— Та не мене, не мене, а його вітайте,— кивнув Баурджан у мій бік.

— Аякже! Від усієї душі!— Ахметов міцно потис мою руку.— Коли видаси окремою книжкою?

— Про це ще рано думати, Абеке. Та й не так це просто. Можуть відмовити у видавництві. Скажуть: книжку про живу людину видавати не можна.

— Та хто так скаже?— махнув рукою Ахметов.

Баурджан раптом гмукнув:

— Було, було таке зі мною. Хочете, розповім?

Ми, звичайно, хотіли.

Баурджан засунув худі кисті рук у широкі рукава махрового халата і деякий час мовчав, збираючися з думками.

— Це було перед випуском на екрани фільму «За нами Москва». Його зняли за моєю книжкою Мажит Бегалін і Василь Соловйов. Так ось, дзвонить мені одного разу міністр культури Ільяс Омаров:

«Баурджане, потрібна твоя допомога».

«Що за допомога? Чим полковник у відставці може допомогти міністрові?»— запитую.

«Розумієш, наші кіношники закінчили зйомку фільму «За нами Москва», але ось уже три місяці, як застрягли в столиці».

«Ну то й що? Це народ упертий,— як застрягли, так і видряпаються».

«Ні, виявляється, не так-то просто. Там у них біда. Ніяк не можуть здати готовий фільм у Держкомітет по кінематографії».

«Причина?»

«Причина в тому, що дехто в комітеті стверджує, наче не можна знімати фільм про живу людину. З'їздив би ти туди сам».

«Цікаво! А що я там можу зробити? Підписати дозвіл замість самого Романова, чи що?»

«Ні, Бауке, але ти міг би переконати Романова. Бо наші хлопці зовсім безсилі».

Наступного дня я вилетів до Москви. «Хлопці» на чолі з Бегаліним і Соловйовим зустріли мене, влаштували до готелю. Я розпитав у них, що і як.

Так і так, кажуть. Не можемо свого добитися. Не приймають фільм — та й усе. Не було в їхній практиці фільмів про живу людину.

«До кого ж мені йти? До Романова?»

«Ні-ні! До самого голови не можна. Він у таких справах не приймає. Наша доля в руках його заступника Баскакова. Досить, якщо ви переконаєте його».

Поїхали в Комітет по кінематографії. Йдемо прямо в приймальню Баскакова. Дивлюся, хлопці мої зажурилися, присмирніли — ходять навшпиньках, почувши скрип дверей, схоплюються з місць, як школярі. Довговолосі кіношники-москвичі безперервно входять і виходять з кабінету, тримаються незалежно, говорять голосно, сміються. А мої джигіти із секретаркою розмовляють пошепки.

«Доброго дня. Пробачте, будь ласка. Чи може нас прийняти Володимир Євтихійович?»

«Він збирається проводити нараду. Посидьте».

Сіли. Чекаємо. Ті, що увійшли до Баскакова, і не думають виходити. Озирнувся: а моїх джигітів і слід захолов. Цілих дві години просидів сам. Потім не витримав і кажу секретарці:

«Покажіть мені, люба, кабінет товариша Романова».

Вийшла вона зі мною в коридор, провела до приймальні.

«Добрий день, люба»,— ввічливо привітався я із секретаркою голови.

Не знаю, що її підкупило: мій лагідний тон чи військовий мундир? Але вона підвелася із стільця.

«Дорогенька, можна вас запитати, чи в себе товариш Романов?»

«Звичайно, можна,— всміхнулася жінка.— Олексій Володимирович у себе».

«Тоді в мене до вас є одне прохання. Чи виконаєте?»

«Кажіть, кажіть. Звичайно, виконаю».

«Зайдіть, будь ласка, до Олексія Володимировича і скажіть йому, що гвардії полковник Момиш-ули просить прийняти його рівно на три хвилини. Зробіте?»

Секретарка здивовано підняла брови:

«Ви той самий Момиш-ули? Воювали в сорок першому році під Москвою?»

«Так, той самий, люба».

Жінка з повагою схилила голову:

«Вибачте за надмірну цікавість. Зараз же виконаю ваше прохання».

За півхвилини вона вже запросила мене до кабінету:

«Олексій Володимирович чекає на вас».

Романов підвівся мені назустріч.

«Безмірно радий бачити вас,— сказав він, пропонуючи мені крісло.— Як ваше здоров'я?»

«Особисто я почуваюся добре, Олексію Володимировичу,— почав я.— Але погані справи у «Казахфільму».

«Чому?»— засміявся Романов.

«Та ось яка справа. «Казахфільм» зробив картину за мою

книжкою «За нами Москва». А ваш комітет не дає добро на екрани готовому фільму».

«У чому ж справа, цікаво? Цим повинен займатися мій заступник. Я зараз з'ясую»,— потягся він до телефону.

«А справа ось у чому,— пояснив я.— Ваш заступник заявив, що не можна випустити фільм про живу людину. Для мене все одно: вийде фільм чи ні. Бо я не сценарист, не постановник. Мене турбує інше: адже на створення фільму витрачена колосальна сума державних грошей. «Казахфільм» ламає голову, як покрити ці витрати. І, крім того,— це праця великого колективу. А причина заковики сміховинна.— Я зробив невелику паузу і сказав, дивлячись прямо в вічі Романову:— Я прийшов до вас з такою пропозицією. Якщо ваш заступник вважає, що його думка заборонити фільм про живу людину знайде підтримку в державному масштабі, тоді накажіть, щоб він умертвив полковника Момиш-ули, який мешкає зараз у сімсот двадцятому номері готелю «Москва». Тоді й ідея товариша Баскакова здійсниться, і державні гроші не будуть викинуті на вітер. І праця людей не пропаде марно. Ось усе, про що я хотів вам сказати».

Романов розсміявся.

«Ні, товаришу полковник,— покрутивши головою, сказав він.— Цього робити не можна. Я бажаю таким людям, як ви, жити до ста років. А з вашим фільмом я зараз усе з'ясую».

Він зняв телефонну трубку. Мені чути було всі відповіді Баскакова.

«Володимире Євтихійовичу, яку картину «Казахфільму» ви відмовились прийняти?»

«За нами Москва».

«Чому?»

«Через те, що герой живий і здоровий».

«І в цьому вся заковика?!»

«Так».

«Тоді негайно, без усіляких затримок прийміть фільм. Ось тут, поряд зі мною, сидить герой цього фільму, полковник Момиш-ули. Багато героїв Великої Вітчизняної війни, в тому числі і товариш Момиш-ули, увійшли в історію живими героями, Володимире Євтихійовичу. Цей товариш зараз знайде до вас. Якщо є якісь інші претензії, то скажіть йому про це, але фільм не затримуйте. Цей фільм — національна гордість цілого народу. Так. Саме так».

Романов поклав трубку і подивився на мене:

«Є ще що-небудь у вас до мене, товаришу полковник?»

«Більше ніякої справи немає,— сказав я, встаючи.— Прощу вибачити, що забрав у вас час».

«Що ви, що ви!— замахав рукою Романов.— П'ять хвилин, які провів з вами, вважаю історичною подією в своєму житті».

Він натиснув кнопку і викликав секретарку.

«Будь ласка, проведіть нашого гостя до кабінету Баскакова і простежте, щоб йому там не довелося сидіти під дверима».

Баскаков чекав на мене.

«Проходьте, проходьте, будь ласка, товаришу полковник!»

«Дякую».

«Зараз мені дзвонив Олексій Володимирович...»

«Так, я був поряд з ним,— перебив я його.— Він сказав, що через те, що я живу на зло ворогам, фільм не повинні затримувати. Чи є, крім цього, інші претензії?»

«Ні. Я вам зараз усе поясню. Річ у тім, що у Спілці письменників є заперечення. Через те й сталася затримка. Адже це громадська організація, і не рахуватися з нею ми не можемо».

«Тоді попросіть свого помічника, щоб мене з'єднали з ким-небудь із секретарів Спілки письменників»,— сказав я, вказуючи на телефон.

«Ну що ви! Ми самі потім переговоримо з ними»,— відповів Баскаков зніяковіло.

«Ні, давайте зараз, при мені. Я людина військова і у всьому люблю ясність. Попросіть з'єднати».

Баскаков був змушений виконати моє прохання.

Я власноручно взяв трубку.

«Хто біля телефону?»

«Марков».

«Здрастуйте, Георгію Мокійовичу. Це говорить Момиш-ули».

«О! Здрастуйте, Баурджане. Коли приїхали?»

«Учора. Річ ось у чому, Георгію Мокійовичу. Чи була яка-небудь заява від Спілки письменників з приводу заборони фільму «За нами Москва», знятого у Казахстані?»

«Боже борони, Баурджане. Нам немає ніякого діла до кіношників, ми не втручаємось у їхню діяльність. Але якби вони запитали нашу думку, ми б сказали, що обов'язково треба зробити такий фільм».

«Такий фільм уже є. Проте Комітет по кінематографії затримує його вихід на екрани, посилаючись на заперечення з боку Спілки письменників. Якщо все так, як ви кажете, Георгію Мокійовичу, то прошу вас не вважати за труд підготувати і підписати лист на адресу Комітету, що Спілка письменників не має ніяких заперечень проти фільму «За нами Москва». За двадцять хвилин до вас під'їде людина від мене».

«Гаразд, дорогий Баурджане. Зробимо».

Поклавши трубку, я звернувся до Баскакова:

«Тут знаходяться двоє співробітників «Казахфільму». Прошу вас дати їм свою персональну машину. Вони зараз же привезуть лист за підписом першого секретаря про те, що Спілка письменників не має ніяких заперечень проти випуску фільму. Ще які-небудь претензії маєте?»

«Ніяких», — розвів руками Баскаков.

Вийшов я від нього, дивлюся, мої джигіти повернулися, сидять, як сироти, біля дверей.

У той же день фільм отримав «добро» на екрани, а наступного дня я вже виїхав до Алма-Ати...

— Ось через те, — Баурджан підборіддям показав на мене, — коли ти сказав, що можуть впертися видавати книжку про живу людину, я засміявся.

— Так, ви чудово провели цю операцію! — я не приховував свого захоплення. — А що ж ви, Бауке, самі не зняли у головній ролі? Не зіграли самого себе? Це було б цілком природно. І наступне покоління знало б вас не лише з книжок.

— Та в мене на це ніколи терпіння не вистачило б! Ільяс Омаров просив мене подивитися сценарій фільму. А я не тільки подивився, але загалом наново переписав його. Проте кіношники прийняли лише половину написаного мною: то так не годиться, то сяк не можна. Ні, з ними марно мати справу! До речі, покійний Ільяс пропонував мені роль Баурджана. Але я обома руками відмахувався від неї. Не вистачало мені на старості літ стати артистом!

IV

Наступного вечора до мене в палату знову зазирнула Камаш:

— Бауке чекає на вас у коридорі.

Баурджан сидів на вже звичному місці й палив.

— Сьогодні нас знову розважатиме Камаш. Пообіцяла розповісти випадок, який і від мене довгий час приховувала.

— Гаразд, розповім. Ви у мене уважні слухачі, — охоче погодилася Камаш. — Так ось, у шістдесят четвертому році приїхав до Алма-Ати на гастролі Семипалатинський казахський театр імені Абая. А семипалатинці — мої земляки. Ну, Баурджан і вирішив запросити акторів театру до нас у гості — зробити приемність і їм, і мені. Прийшли до нас у дім близько двадцяти акторів, і всі — незнайомі. Але ми їх зустріли, як старих друзів. Акторам що? Вони скрізь почуваються невимушено: їли, пили, співали, жартували. Коли почали дякувати за частування, Баурджан підвівся і урочисто, як з трибуни, промовив:

«Дорогі наші друзі! Ви приїхали з далекого Семипалатинська — батьківщини моєї дружини. Але Семипалатинськ — батьківщина не тільки Камаш, а всього казахського театрального мистецтва. Ви привезли від підніжжя гори Чингіс первістка казахського театру — спектакль «Єнлік-Кебек». Своїм чудовим виконанням ви принесли нам велику радість. На знак цього дозвольте...» — він поліз до внутрішньої кишені піджака.

Я розгублено втупилася в нього: що ще придумав цей старий? А він витяг запечатану пачку грошей з купюрами по двадцять п'ять карбованців і каже:

«Дозвольте, дорогі гості, подарувати кожному з вас чапан»¹.

Я так і завмерла: тільки вчора Баурджан одержав у видавництві довгожданий гонорар, який я подумки давно розподілила. А він, такий шайтан, навіть не дивлячись на мене, розпечатав гроші і кожному — по чотири четвертних!

«Це вам подарунок від нас із Камаш. Захочете — купите чапан, захочете — костюм. Справа ваша. Аби пам'ятали нас».

Решту грошей — усього якихось п'ять чи шість купюр — розгорнувши віялом, пустив по столу в мій бік: а тебе, мовляв, озолочу! Я гроші збираю, а в самої душа ние: адже ми на цей гонорар цілий рік збиралися прожити.

Гості загули:

«Що ви! Що ви!»

«Кажуть: господар дає — треба брати».

«Але ж це нечувана щедрість!»

«Не маєте права відмовитися від дарунку, — насварився пальцем Баурджан. — Образите хазяїв на смерть».

Ну, тут усі почали голосно дякувати йому, а я схопилася з місця, сміюся, не показуючи вигляду, і тихенько тягну за рукав молодого хлопця, який сидів скраю. Вийшли ми з ним на кухню, і я шепочу йому на вухо:

«Синку! Цей божевільний старий віддав усі гроші, які були в домі. А нам на них до наступного літа жити! Скажи про це своїм товаришам, синку. Вони повинні зрозуміти. Нехай залишать гроші, хоча б половину. Але тільки таким чином, щоб він не здогадався. Скажи їм, любий, щоб поклали у вазу на трюмо у передпокої».

Хлопчина засміявся, обійняв мене за плечі й говорить:

«Добре! Все зроблю, як просите. Не турбуйтеся!»

Виходжу за ним до кімнати й бачу: гості вже прощаються. І хлопчина мій нічого не може зробити. Я про всяк випадок усе-

¹ Чапан — національний халат з оксамиту або плюшу, яким за традицією обдаровують шанованих людей.

таки затримала Баурджана, коли вони вийшли в передпокій: а раптом щось вийде.

Провели ми артистів, засунула я руку в вазу — там чотири кюпюри. Так і плакали наші грошенята!

— Ось про те, як я хотіла відібрати чапани в гостей, я і розповіла Бауке через кілька років,— закінчила свою розповідь Камаш.— Зараз він сміється, а якби дізнався тоді,— ох, перепаало б мені.

— Ні, жінко, ти, мабуть, того разу таки відібрала у артистів гроші? Признайся!— плечі Баурджана здригалися від сміху.

— Та що ти, Бауке! Щоб мені ніколи не бачити грошей взагалі!— виправдуючись, гаряче заговорила Камаш.— Я тобі, так тому й бути, більше скажу: наступного дня пішла до театру і тому молоденькому хлопчині віддала його пайку. Ще й умовляла його, і пробачення просила.

— Ну ось, це по-казахському!— схвалив Баурджан.— Адже не померли ми з тобою без цих грошей. Га?

— Та ні,— зітхнула Камаш.— Так, дещо скрутно довелось...

— Гроші не для того, щоб тішити свій шлунок,— повчально сказав Баурджан.— Джигіт, який уміє поважати людей, ніколи не відчує скрути. Вірно я кажу?

— Так, так...— погодилася Камаш і ледь помітно всміхнулася мені: бачите, яка велика дитина?

Поговоривши ще трохи, ми розійшлися по своїх палатах. Я тут-таки занотував розповідь Камаш і дав їй заголовок «Гроші».

V

Наступного дня Баурджан категорично заявив:

— Усе! Віднині говоритиму я. А то, дивись, дружина зовсім відтіснила мене вбік. Я пригадав, як ми влаштовували прийом одній чарівній французенці. Пам'ятаєш, Камаш?

— Як же не пам'ятати? Адже не щодня доводиться приймати іноземців,— усміхнулася Камаш.— Розкажи, розкажи.

— Це було років зо два тому,— почав Баурджан.— Приїхала до Алма-Ати одна французька письменниця. Її рідний брат — полковник французької армії,— довідавшись, що після Москви сестра збирається до Казахстану, попросив її зустрітися зі мною і передати листа.

Приїхавши до Алма-Ати, французенка заявила у Спілці письменників, що хоче познайомитися зі мною. Їй відповіли, що наврод чи це можливо: Момиш-ули недужий. Але жінка виявилася наполегливою. У готелі вона взяла телефонний довідник і там знайшла мій номер.

«Я обіцяла братові, доки не побачу вас, з Алма-Ати не поїду. Мені сказали, що ви занедужали. І все-таки я прошу дозволити мені зайти до вас хоча б на кілька хвилин»,— сказала вона досить гарною російською мовою.

«Приходьте, мадам,— кажу, трохи розгубившись.— Я дійсно хворів, але зараз уже видужую. Можете зайти завтра у будь-який час, двері мого дому відкриті для вас».

Наступного дня по обіді приходить вона в супроводі одного з керівників нашої Спілки письменників. Посадив їх у крісло, влаштувався сам. Витягує вона з крокодилячої сумочки лист брата, простягає мені.

«Я не володію французькою мовою, мадам»,— кажу я побіжно, глянувши на лист.

Вона зараз же знову в сумочку, витягує звідтіля інший папір:

«Вибачте, будь ласка, пане полковнику! Я забула віддати вам російський текст листа».

Читаю: французький полковник шле мені бойовий привіт. Повідомляє, що прочитав про мене книжку, що вважає мене, полковника Радянської Армії, своїм учителем і таке інше.

Прочитавши лист до кінця, кажу:

«Спасибі вашому братові. Передайте йому від мене бойовий привіт».

Вона, всміхаючись, закивала головою.

«Чи дозволите тепер поставити вам декілька питань?»— запитує, а сама дістає з сумочки олівець і блокнот.

У цей час письменник, який прийшов разом з нею, вирішив, що йому, як службовій особі, необхідно попередити мене.

«Бауке, постарайтеся... Як би це вам сказати? Ну, без усіляких фокусів... правильно...»— белькоче щось незрозуміле.

«Мадам по-казахському не розуміє,— відрубав я російською мовою, суворо дивлячись на нього.— А я не володію французькою. Тому буде справедливо, якщо будемо розмовляти тільки російською мовою».

«Скажіть, казахи читають французьку літературу?»— запитує тим часом гостя.

«Звичайно, мадам,— відповідаю я.— Переважна більшість читає її російською і казахською мовами. Проте є казахи, які читають і французькою мовою. Правда, їх поки що небагато. Проте можу вас запевнити, що настане час, і багато казахів читатимуть французів в оригіналі».

Строчить вона в своєму гарненькому блокнотику гарненьким олівчиком, а по її очах бачу, що ні крапельки вона мені не вірить.

«Мадам, може, ви бажаєте знати, чи читаю я сам французьку літературу?»

Вона навіть слова не вимовила, тільки ось такий увічливий рух зробила: прошу, мовляв.

Відчиняю двері кабінету, розкланююся перед нею, мов середньовічний лицар:

«Подивіться мої книжки».

Підходить наша француженка до полиць, роздивляється корінці і раптом здивовано обертається:

«О, у вас є Золя?!»

«Не лише Золя»,— відповідаю.

Тут вона як почала охати й ахати:

«О, Флобер! Бомарше! Анатоль Франс! Ромен Роллан! Арагон! Антуан де Сент-Екзюпері!»

Одне слово, як кажуть, була приємно вражена.

«Чи дістали ви задовільну відповідь на ваше запитання, мадам?»— запитую.

Вона киває головою, і вираз обличчя в неї тепер зовсім інший. Влаштувалася знову в кріслі і знову за блокнотик:

«А яке ваше ставлення до президента Франції де Голля?»

«Коли я був на Кубі,— кажу,— військові люди ставили мені політичні запитання типу: як ви ставитеся до Сполучених Штатів, до англійців? Я сказав тоді, що моє ставлення до них таке саме, як у моєї партії, у моєї Батьківщини».

Вона трохи знітилася.

«А яка у вас думка щодо казахської літератури?»— і олівчик свій французький наготувала.

«Дуже хороша,— усміхаюсь я цій дивачці. Хто ж про рідну літературу скаже погане слово.— У нашої літератури дуже глибоке коріння. Я не згодний з тими, хто стверджує, що свій розвиток казахська література одержала тільки після революції. Тут потрібно зауважити, що після революції наша література почала особливо бурхливо розвиватися. Візьміть хоча б казахські епоси про батирів. Вони можуть посперечатися з кращими зразками світової літератури. «Кобиланди-батир» не поступається німецьким «Нібелунгам», французькому «Роланду» або карельській «Калевалі». А таких епосів казахи нараховують близько п'ятдесяти. Лише щоб переказати їх, потрібно кілька тижнів. Наші професори в університетах та інститутах читають лекції про їхні художні якості і багатство мови протягом цілого року. І, звичайно, кожен із цих стародавніх дастанів мав свого автора. Але автори забулись, адже тексти століттями передавалися усно. І кабінетами у прадавніх акинів кочового народу були безкраї степи. Там вони творили свої неоціненні дагани і про прозорі озера, і про високі гори, і про мужніх батирів, які захищали свій народ. Сидячи в цих кабінетах, вони вдень ділилися своїми заповітними думками з лас-

кавим вітром, а вночі — із сяючими на ясному небі зірками. Чи може справжній акин мріяти про кращий кабінет, ніж цей?»

Пройняв я її. Дивлюся, і вона, і наш письменник дружно сміються.

«А відкіля бере свій початок казахська писемність?»

«З дуже давніх часів».

«Історики стверджують, що вона виникла після завоювань арабів»,— каже вона, кокетуючи своїми знаннями.

«Ні, набагато раніше. Не вірите, мадам?»

Тут не лише мої гості, але навіть Камаш була приголомшена.

«Ось письмовий інструмент казахів,— кажу я й беру в руки домбру, яка завжди висить у мене над тахтою.— Цим інструментом писали свої пісні казахські акини. Навіть наші стародавні дипломати і парламентарі викладали свої ультиматуми перед армією завойовників, мови яких не знали, через посередництво такої домбри. Кюї, які виконувалися на ній, говорили, що у казахського народу є військо, яке буде стояти на смерть, захищаючи до останнього свою рідну землю, і що в цьому їм допоможуть високі гори й бурхливі річки. Застерігали ворога, що в безкраїх ковильних степах він знайде свою загибель. Повертайся, мовляв, до себе, поки цілий. Ось якими були дипломатичні ноти. Наприклад, кюй «Аксак кулан». Один час наші землі були завойовані монголами. Тоді частиною Золотої Орди правив хан Жоши, старший син Чінгісхана і батько Батия, про якого вам, мадам, напевно, відомо. Одного разу на полюванні сина Жоши загриз дикий степовий кулан-підранок. Непокоячись, що син затримується, хан відправив на пошуки групу казахів, які добре знали місцевість. «Без сина не повертайтеся! Розшукайте його хоч під землею. Але якщо хтось із вас, повернувшись, наважиться сказати мені, що він загинув, заллю тому в горло відро розплавленого свинцю!»— пригрозив хан.

Хан двічі не каже. Вирушили казахи. Розшукали в степу труп, поклали на коня і зупинилися у роздумах. Що робити далі? Хто сповістить про це жорстокому ханові? Нікому не хочеться ковтати гарячий свинець. І ось тоді виходить наперед молодий батир і каже: «Все одно комусь з нас нести цю звістку. Я піду».

Знявши з себе зброю — до хана входять без зброї,— батир пішки вирушив в Орду, тримаючи в руках замість зброї домбру.

Щасливо проминувши вартових біля ханських воріт, батир пройшов у білу юрту і низько вклонився ханові.

«Ну, знайшли мого сина?!»

«Знайшли, алдияре»,— відповідав батир, вклоняючися ще нижче.

«Живий чи мертвий?»

Молодий батир нічого не відповів. Він став на коліна і заграв

на домбрі. В його кюї чулося все: і як ханський син поїхав на полювання, і як гнався за куланом, і як стрілою з лука поранив його в ногу, і як той, кульгаючи, тікав від переслідувачів. І як ханський син розлютився і в азартній погоні за куланом далеко відірвався від свого почту. Хан чув тупіт трьох ніг кулана, за ним — тупіт чотирьох копит. Та раптом тупіт кулана посилювся. Повернувшись назад, у відчаї, із силою приреченого підранок кинувся на свого переслідувача. Виразно чути було стукіт копит, скрегіт гострих зубів кулана. А потім струни домбри заговорили жалібно: «Гину, гину...»

Змокрілий від рясного поту батир різко обірвав кюї і, склавши перед собою домбру, низько вклонився хану.

«Тепер ви повірили, мадам,— запитую я зачаровану легендою гостю,— в те, що домброю можна було сказати не менше, ніж пером? А домбра з'явилася задовго до арабської навали».

«Так, повірила,— тихо відповідає француженка. А в самої очі, як у дитини.— Але прошу вас, змилюйтеся, розкажіть далі. Що сталося з батиром?»

«Батир залишився живий,— заспокоїв я емоційну іноземку.— Адже він жодного слова не сказав ханові про смерть його сина. Про це говорила домбра. Тому хан звелів вилити відро розплавленого свинцю в отвір корпусу домбри. Це було в дванадцятому столітті. Проте кюї «Аксак кулан» виконується донині. Він обійшов увесь світ у виконанні оркестру казахських національних інструментів імені Курмангази»¹.

«Напевне, всі казахи споконвіку композитори й співаки?»

«Перш за все, казахи завжди були батирями! Ну, а вже потім — майже поголовно — акинами. Крім того, казахи з давніх часів володіли архітектурним мистецтвом. Поїдьте на мою батьківщину — у Джамбульську область, подивіться надгробний пам'ятник Айша-бібі. Він не поступається кращим зразкам світової архітектури. І таких надгробків у казахських степах десятки. А якими майстерними рукодільницями були наші жінки! Ви не вважайте за хвастощі, мадам, але з нашими орнаментами і вишивками не може змагатися жоден народ світу. Я вам зараз покажу один із зразків цього витонченого мистецтва».

Повів гостю до спальні й показав килим ручної роботи на всю стіну.

«Не подумайте, мадам, що цей килим виготовлений на фабриці. Його власними руками ткала моя рідна маги».

Тут уже француженка була зовсім вражена. І сяк і так роздивлялася мудровані орнаменти, хитала головою.

¹ Курмангази Сагирбаєв — великий казахський композитор.

«Я повірила всьому, про що ви говорили,— палко сказала вона.— У мене до вас більше немає запитань. Є тільки прохання: чи не змогли б ви дати мені один примірник вашої книжки «За нами Москва»? Це було б для мене і для всієї моєї сім'ї неоцінним подарунком».

Надписавши книжку, я провів свою гостю. І лише на другий день спохопився, що припустився непростимої помилки: не здогадався передати який-небудь подарунок її братові. Спробував було розшукати цю жінку, але вона вже виїхала з нашої країни. От як!

Закінчивши розповідь, Баурджан підняв і простяг мені картонну папку:

— Ти просив подивитися копії листів, які я одержав із закордону. Вчора наказував сину, щоб приніс їх, але він узяв лише два листи з Болгарії. Візьми, прочитаєш у себе в палаті.

— Велике спасибі,— подякував я.

VI

Вранці я розкрив папку, яку вручив мені Баурджан, і почав читати копії листів, віддруковані на машинці.

«Дорогий товаришу Момиш-ули!

Щойно прочитав «Волоколамське шосе», історію Ваших перших боїв у Вітчизняній війні, яку так вдало розповів Олександр Бек або, якщо тільки я вірно зрозумів, так реалістично і образно розповіли Ви самі.

Я закрити книжку, але все ще бачу Вас, все ще пам'ятаю Вашу рішучість, серйозність, самозаглибленість. І я не в силі зараз стримати обурення при згадці про те, як деякі з Ваших підлеглих забували про свій військовий обов'язок.

Для мене зрозуміло, що справжній боєць і командир формується й росте тільки в справжній бойовій обстановці.

Дозвольте мені висловити своє захоплення Вами і привітати Вас від щирого серця.

Адже коли я читав про Ваші вчинки, роздуми, про Ваші турботи, напруження й безсоння, я бачив у Вашій особі справжнього командира, який цілком віддає себе виконанню обов'язку і добивається вагомих результатів своєї праці: вміння злитися в одне з підлеглими, відчувти хвилювання їхніх сердець.

Я, дорогий товаришу Момиш-ули, розумію, що навіть у мирний час військова служба це не звичайна чиновницька служба від 9 до 18 години, що це обов'язок, який завжди лежить на військово-службовцеві і постійно зростає в міру підвищення його чину. Отже, служба військового начальника безперервна.

Вся його сутність повинна проіннятися свідомістю того, що він

на службі і що робота його творча. Він виховує бійців, готуючи їх до виконання найвищого обов'язку — захисту Батьківщини.

Вибачте мені, поручику болгарської армії, за те, що я забираю у Вас час, викладаючи свої думки. Але я не в силі втриматися, щоб не подякувати Вам за те, що Ви зробили.

Все, що я сказав, напевно, дуже сіре і не може передати моїх справжніх почуттів радості, гордості, любові, які я відчуваю щодо Вас, вірного сина соціалістичної Вітчизни.

Прошу Вас прийняти також і подяку від усіх моїх товаришів — командирів болгарської армії, серця яких почали ще дужче битися після прочитання «Волоколамського шосе». Якщо мій лист принесе Вам хоч трохи задоволення, то наша подяка і наша радість стануть іще сильнішими.

Бувайте здорові, товаришу Баурджан.

Бувайте здорові й бадьорі на радість нам і на славу могутнього Радянського Союзу.

Ваш поручик Ліло Ненов.

Болгарські військово-повітряні сили.

Банкя.

26 липня 1947 р.»

Другий лист адресований авторові книжки «Волоколамське шосе».

«Дорогий наш письменник Олександр Бек!

...Ми дякуємо Вам за яскраві, незабутні образи генерала Панфілова і Баурджана Момиш-ули, яких Ви обезсмертили в своїй книжці.

Про війну, про бойові подвиги вже написали і ще напишуть багато книжок. Але Ваша повість — це не просто художній твір.

Для нас вона — посібник у повсякденній практичній роботі. Коли нам у навчаннях зустрічаються труднощі, ми згадуємо про «тютюновий похід». Ми тепер постійно запитуємо себе: «Як би вчинив на нашому місці Баурджан?» Ваша книжка навчає бути суворими, але справедливими командирами, бо тільки в цьому випадку ми виконаємо завдання, що ставить перед нами наша молада Народна Республіка Болгарія...

З гарячим бойовим привітом

курсанти політичної

роти імені Христо Ботева

Софія,

10 травня 1947 року».

А ось відповідь Баурджана одному лейтенантові, де наведено багато невідомих широкому колу читачів фактів, пов'язаних із книжкою «Волоколамське шосе»:

«Шановний товаришу лейтенанте!

Дякую Вам за лист. Відповідаю на Ваші питання по черзі:

1. На жаль, я не можу вислати Вам копії усіх листів, стенограм і рецензій на «Волоколамське шосе», оскільки фізично це майже неможливо зробити. Під час війни лише до редакції журналу «Знання», де вперше друкувалося «Волоколамське шосе», надійшло більше сотні листів, адресованих особисто мені. Повість двічі обговорювалася в московському Будинку літераторів у сорок другому і сорок третьому роках за досить широкою аудиторією в 200—300 душ. В обговоренні брали участь такі письменники, як генерал Ігнат'єв, автор відомої книжки «П'ятдесят років у строю», Віктор Шкловський, Борис Лаврен'єв, Микола Тихонов, член-кореспондент Академії наук професор історії А. Панкратова, професор-літературознавець Є. Михайлов, відома революціонерка Олена Дмитрівна Стасова та інші.

Усі виступи стенографувалися, але я не маю їх. Можу тільки сказати, що більшість із виступаючих схвально відгукнулися на повість.

Я часто одержую листи від наших зарубіжних читачів і примірники книжки, перекладеної багатьма мовами: англійською, французькою, італійською, німецькою, китайською, болгарською, чеською, угорською, румунською, грецькою. До усіх видань були подані досить схвальні передмови. У деяких з них подані мій і панфіловський портрети.

2. Ви просите, щоб я надіслав Вам свої спогади про генерала Панфілова, — це також неможливо зробити. Частина моїх спогадів про нього побачила світ у «Волоколамському шосе», друга обов'язково буде опублікована в майбутньому. Не можна в двох-трьох словах узагальнити те, чому присвячена ціла книжка. Крім того, починаючи з 1942 року, мною в різний час опубліковано про генерала Панфілова більш, ніж десять газетних статей.

3. Дуже добре, що Ваші вихованці — люди дорослі і що вони досить критично ставляться до прочитаних ними книжок. У письменників існує святе правило — не сперечатися з читачами, прислухатися до їхніх зауважень і, якщо вони справедливі і до місця, враховувати їх у подальших виданнях. Письменник не може собі дозволити не рахуватися з читачькою аудиторією, оскільки письменник — слуга читачів, він творить для них, для народу.

Мета будь-якого твору — просвіщати. Ми ставили перед собою саме цю мету: розповісти сувору правду про війну, без усіляких прикрас і перебільшень. Ми не збиралися показувати нашим читачам героя у вигляді кругленького, гладенького ідеалу, безгрішну істоту, а намагалися показати людей такими, якими вони є насправді,

Наприклад, у першому розділі я зізнаюся, чого мені коштувало перебороти страх у бою. Я не соромлюся визнати і деякі свої помилки і кажу про них так відверто для того, щоб їх не повторювали інші. Я роблю свої військові записи не як сторонній спостерігач, а як учасник боїв, як солдат, який сам пережив усю війну від початку і до кінця. Я нічого не створюю на вигадці. Та в цьому і немає потреби.

4. Ви запитуйте мене про причину моєї суворості. Тут немає нічого надуманого. Усе було саме так, як описується в книжці. Згадайте Суворова — «Важко в навчанні — легко в бою», згадайте Леніна, він називав зрадниками тих, хто не підтримував у армії військового порядку. Згадайте Панфілова — «Жаліти солдата в навчанні, — значить, не жаліти його в бою».

Ось найвища турбота про солдата — не жаліти, а навчити його всім премудроцям похідного й бойового життя, щоб на полі бою він почувався, як риба в воді.

Ми, військові, готуємося не до парадів, а до суворості і нещадної боротьби з ворогами Батьківщини.

Нелегко людині стати солдатом, нелегко командирові дисциплінувати війська, а воювати ще важче. Командир повинен, зобов'язаний бути суворим і вимогливим не лише до підлеглих, але насамперед до себе. Наказ командира для підлеглих — закон. Але перед тим, як дати наказ, командир зобов'язаний добре обміркувати його, обгрунтувати. Жоден наказ не повинен віддаватися у зневажливій формі. Той, хто не щадить гідності і самолюбства підлеглих, негідний звання вихователя, начальника. Суворе дотримання військового порядку, донесення його до свідомості підлеглих, виконання військової присяги і обов'язку, виховання благородних якостей воїна і навчання підлеглих військовій справі — священний обов'язок командира.

Основний метод виховання в нашій армії — переконання. Ми прагнемо прищепити свідому дисципліну, усвідомлене і осмислене виконання своїх обов'язків. Але якщо це необхідно щодо деяких недбалих, то ми не відмовляємось і від методу примусу.

5. Висилаю на Ваше прохання фотографію. Однак вислати Вам схеми бойових дій Панфіловської дивізії не можу з незалежних від мене причин.

Щиро бажаю Вам і всім Вашим вихованцям усіляких успіхів.

З дружнім привітом гв. полковник Баурджан Момиш-ули.
26 березня 1951 р.,
м. Калінін».

По-військовому чіткі, суворі листи. Листи солдат. Скільки роздумів викликають вони! Як добре в них говориться про вірність своєму обов'язкові!

Увечері ми знову зустрілися з Баурджаном у коридорі. Він сидів біля ординаторської на м'якій кушетці, оббитій коричневим дерматином, і, закотивши колошу вище коліна, погладжував литку.

— Що сталося, Бауке?— запитав я, гадаючи, що він забився.

— Та ось,— Баурджан розвів руками,— звело цю непутяшу ногу, коли піднімався сходами. Зовсім затерпла. Насилу доплентався. Сиджу тепер, масажую.

— Ну навіщо ви піднімалися, Бауке? Я б сам міг спуститися до вас.

— Ні, любий, ти з серцем не жартуй. А з ногою — що! Можна і пожартувати.

Повз нас снували хворі й медсестри, і я весь час піднімався, щоб причинити двері, що вели на сходи.

— Якщо сам не боїшся протягів, то мені не страшно,— сказав Баурджан.

Це була правда. Навіть у мерзлякувату осінню погоду він сидів удома з відчиненими балконними дверима. Якось минулого року восени я прийшов до нього додому прочитати готові розділи «Істини і легенди». Три години просиділи ми в кімнаті з навстіж розчиненими балконними дверима, і я промерз так, що зуб на зуб не попадав. Ідучи додому, зізнався в цьому Баурджанові.

— Ось тобі й маєш. Цікава ти, виявляється, людина,— здивувався він.— Не міг сказати, що мерзнеш, і причинити двері? Дивак, та й годі. Коли я жив у Калініні, в мене квартира завжди була відчинена. Якось узимку завітав до мене один з бойових товаришів та й каже: «Та це не кімната казаха, а вовче лігво».

— Та-ак, вашому загартуванню можна позаздрити, Бауке!— сказав я, знову встаючи, щоб причинити двері, котрі вели на сходи.

— А я прийшов розповісти, як мене сьогодні відвідав Қасим Қайсенов. Тобі вітання просив передати.

— Дякую. Але ж у лікарні карантин, як же він пробрався?— здивовано запитав я.

— Ха!— гордовито труснув головою Баурджан.— Хіба може якийсь там карантин бути перешкодою для старого партизана? Підійшов до воріт — не пускають. То що ж? Іти назад, чи що? Де там! Завернув за ріг та й вибив ногою дві дошки з огорожі. Каже мені:

«Хіба я міг не відвідати хворого старшого брата? Та мені хоч караульного вистав — не злякаюся, не те що карантин якийсь!»

А я його підохотив:

«Що ж, навіть якщо до суду тебе притягнуть за зламаний паркан, ти не злякаєшся?»

Він лише регоче:

«Якщо я не боявся дротяні загородження фашистських таборів рвати під кулями, визволяючи в'язнів, то чи варто мені боятися суду за якісь там дошки, які я вибив в ім'я благородної мегги? Та я для тебе все що завгодно зробити можу. Хочеш, додому на власному горбі зараз віднесу?»

Ну що ти скажеш Касиму, окрім спасибі?! Поцілував його в чоло, та й тільки. Він усе поривався піднятися до тебе, але сестри тут буквально стіною стали. Довелося вгамувати його. «Не треба, кажу, Касиме!» І відправив його додому.

Я був у захваті від вчинку Касима Кайсенова, письменника-партизана, який завжди славився як відчайдушний сміливець. Подумав: так може шанувати героя тільки герой, батиря тільки батир.

У війну Касим очолював загін українських партизанів, які були в самому пеклі, у вогняному кільці. У книжці Маршала Радянського Союзу Гречка «Через Карпати» розповідається, як у липні 1944 року Українським штабом партизанського руху в тил гітлерівської армії — у Закарпаття, Чехословаччину й Угорщину — було закинуто більше сорока партизанських з'єднань. Одне з них очолював Тканко. Партизани здійснювали сміливі рейди у фашистські лігва, розповсюджували серед місцевих мешканців листівки: «Піднімайся, народ Закарпаття! Бий фашистів!»

Гречко у своїх спогадах пише: «Відважний наліт партизани А. Тканка здійснили на концентраційний табір «Біла Таня». Гітлерівці заарештували близько 700 українських, а також словацьких і угорських комуністів і зігнали їх у табір, розташований у труднопрохідних горах на південний захід від полонини Рівної. Підступи до табору фашисти замінували і на випадок відступу підготували табір до підірвання.

Штаб партизанського з'єднання детально розробив план бойової операції знищення ворожого гарнізону табору і звільнення ув'язнених.

О 19 годині партизанський загін на чолі з К. Кайсеновим вишов на бойове завдання. Пробравшись до табору, партизани налагодили зв'язок з в'язнями. Вивчивши обстановку, Кайсенов вирішив змінити хід виконання бойового завдання і почати операцію не о 23 годині, як було передбачено планом, а о 21 годині. До цього часу частина партизан перевдягнулася в одягу в'язнів, інша у форму угорських солдат. Група підійшла до табору зовсім близько. Вартові вирішили, що це нове поповнення. Партизани раптово ударили по охороні. Лише деякі з охоронців встигли взятися за

зброю. 34 ворожих солдат і офіцерів партизани взяли в полон. В'язні були звільнені. Багато з них влилося в партизанські загони...»

Ось цією операцією, як і багатьма іншими, керував наш Қасим. Якось Қайсенов розповів мені про те, як у рік двадцятип'ятиріччя Перемоги Гречко подзвонив йому з далекої Москви і привітав із цією датою.

— Қасеке,— запитав я тоді,— скажіть правду, ви дуже розгубилися в ту мить?

— Ойбай, що й казати! Уся сім'я схопилася на ноги. Адже він уночі дзвонив. Як тут не розгубишся, якщо прямо до тебе додому дзвонить сам міністр оборони? Потім уся сім'я до ранку не могла заснути.

— Баурджане, розкажи, як ми відпочивали в «Алатау»,— сказала Қамаш.— Як ти там збирався одружуватися.

— А, так-так! Було це минулого року. Приїхали ми до санаторію. І того самого вечора вирішили піти на танцювальний майданчик. Просто подивитися, як тепер молодь танцює.

— Та не подивитися ти пішов, старий, а себе показати,— весело махнула рукою Қамаш.— Одягнув форму з усіма колодками, зачесався, напарфумився — красень, та й годі! Його і почали навперербій запрошувати на білий танок. Так гадаєте, відмовлявся? Де там! Пурхав, як метелик. А наступного дня зліг.

— Ну дай я сам розповім,— нетерпляче зупинив дружину Баурджан.— Викликали ми до палати лікаря. Прийшла молоденька така, гарненька.

«Нічого,— каже,— вам було з дівчатами танцювати вчора весь вечір».

«Ви хочете сказати, що не для нашого коня паша? І яка, мовляв, користь від старого, який танцює з дівчатами, молодшими від себе на сорок років?»

«Саме так!»— каже вона мені.

«Так у мене дружина постаріла,— виправдовуюсь я.— Мені тепер з молодого треба одружитися. Як ви, лікарю, вважаєте, можна це мені за станом здоров'я?»

«Ні, не можна!»— і навіть зашарілася від обурення.

А наступного дня ледве говорить зі мною.

«Що, лікарю, ви вчора образилися на мене?»— запитую її.

«Так».

«А я на вас».

«А-ви чому?!— здивувалася вона.— Я вас не ображала».

«Образили,— кажу їй.— Я вчора сказав, що моя дружина постаріла і я хочу одружитися з іншою. Вам належало відповісти

мені з посмішкою: можете одружитися не з одною, а відразу з двома дівчатами. З наймолодшими і найвродливішими. В такому випадку я ще вчора встав би з ліжка. А ви насупилися, мов хмара. Начебто ось ця моя дружина,— тут я взяв і обійняв Камаш,— так би і дозволила мені одружитися. Та якби вона дізналася про такі мої наміри, зараз же видряпала б мені очі. А яка молода дівчина віддасться за безпорадного сліпого діда в темних окулярах? Ви про це не подумали? Ай-яй-яй! Ні, не опанували ви ще лікарську тактику».

«О, тоді вибачте,— дійшло нарешті до лікарки.— Вам можна одружуватися не на двох, а відразу на трьох дівчатах, агай. Це я вам кажу як лікар».

«Ось, ось, ось! Саме те, що мені потрібно! От тепер я видужаю». І що ж? Того-таки дня обідав з усіма в їдальні.

— Але на танці більше не просився,— лукаво всміхнулася Камаш.

— Та які вже тепер танці,— зітхнув Баурджан.— І там болить, і тут болить. А от раніше... Пам'ятаю, пішли ми якось у Москві з Сабітом Муқановим до ресторану. А людей там — голці ніде впасти! Що робити? На голові в мене чомусь була червона турецька феска з синьою китичкою, що звисала з маківки. Поклавшись на неї, я сміливо рушив до метрдотеля і, навмисно посилюючи акцент, кажу:

«Ми з товариш хотел покушат ваш ресторан».

Той, вирішивши, що я справжній іноземець, одразу ввічливо відповідає:

«Зараз, зараз. Скільки вас чоловік?»

«Двоє. Мой товариш — академік, стоїт та дверь. Прошу пригласить его сюда».

Швиденько зіставивши з двох службових столиків місце для нас, метрдотель біжить за академіком. Обслуговують нас двоє офіціантів — швидко, ввічливо. Сабіт буквально приголомшений. Знай, тільки примовляє:

«Ну, Бауке! Ну, Бауке!»

Замовив я по три порції різних блюд: дві Сабіту, одну собі. Сидимо ми біля самого оркестру. Музика оглушлива. А танці — полюбуватися ні на що, суцільне смикання. Відчуваю, що це драгує Сабіта.

«Хочете, Сако, замовлю музику, яка вам сподобається?»

«Зроби ласку, Баурджане. Якщо тільки це в тебе вийде».

«Якщо вийде!» Підходжу під час паузи до оркестрантів і, як належить, прошу виконати полонез Огінського. А потім шепочу Сабіту лукаво:

«Зараз я потанцюю спеціально для вас».

За сусіднім столом сиділа гарненька жінка середнього віку. Ну, думаю, ця повинна вміти танцювати. Підходжу, вибачаюся перед її супутником і веду її до середини залу. Я не помилився: моя партнерка виявилася дуже музикальною. І тут ми з нею показали такий клас, що всі танцюючі розступилися й дивилися лише на нас. Провівши даму на місце і галантно розкланявшись з її кавалером, я гордий повернувся до Сабіта.

«Слухай, та в тебе ж просто талант!— вражено вигукнув Сабіт.— От уже ніколи не думав, що суворий вояка Баурджан може бути танцюристом. Та ще яким!»

А тепер усі мої танці — від ліжка до коридора і назад, — зітхнув Баурджан.

— Не зітхай, ще натанцюєшся, — бадьоро сказала Камаш. — Лікар обіцяє за пару тижнів виписати. А дома — рідні стіни лікують. Та й у санаторії хороший з'їздимо, підремонтуюмося. Попросимо такий, щоб дівчат молодих побільше було, — весело засміялася вона. — Сама знайду тобі красуню.

— Ну, а мене пообіцяли виписати цими днями, — не міг не всміхнутися я. — Всі мої думки вже там, на волі. Все думаю: швидше б нам з вами знову продовжити діалог. Руки так і сверблять.

— Дивись, — підморгнув Баурджан дружині. — І справді видужав! Ну що ж, якщо на волі справа чекатиме — будемо прагнути до неї. Вірно, дружино?

— Звичайно, вірно, — ласкаво погодилася Камаш. — Бачиш, який хороший стимул видужувати. Так що ми тут тепер теж не залежимося, — пообіцяла вона мені. — А як вийдемо — ласкаво просимо до нас.

Діалог третій

I

Автор. Ну що ж, Бауке, вітаю вас з одужанням! У лікарні я не насмівлю вас своїми питаннями. Але тепер — пориваюся в бій. Давайте після довгої перерви продовжимо нашу бесіду.

М о м и ш - у л и. Та що вже казати, якщо прийшов із записником. Питай — відповідатиму.

Автор. З приводу опублікованого у «Шулдузі» матеріалу «Істина і легенда» я одержую багато листів. Читачі чекають продовження оповіді про ваше життя.

М о м и ш - у л и. Це твоя справа. Пиши.

Автор. У такому разі я знову ставитиму вам запитання. Ви поїхали на Далекий Схід у тридцять шостому році. Коли ви повернулися звідти?

М о м и ш - у л и. На початку сорокового. З Москви надійшов наказ про присвоєння мені звання старшого лейтенанта і про переведення в розпорядження Київського військового округу. На radoцax я стрімголов кинувся додому. «Збирайся, Жамал, переїжджаємо!»— загорлав я з порога.

А в т о р. Хто така Жамал?

М о м и ш - у л и. Дружина.

А в т о р. А коли ви одружилися?

М о м и ш - у л и. У тридцять восьмому році, коли приїздив додому у відпустку. Одружився і забрав її з собою на Далекий Схід.

А в т о р. Розкажіть, Бауке, докладніше про своє одруження.

М о м и ш - у л и. І не подумаю! Адже ти не роман про мене пишеш. Й нікому немає діла до того, з ким я гуляв і скільки разів одружувався. Зрозуміло тобі?

А в т о р. Виходить, ви вирушили до Києва з сім'єю?

М о м и ш - у л и. Так. З Жамал і маленькою донечкою Шолпан. Командуючий Київським округом був Жуков, начальником оперативного відділу — полковник Баграмян. Прийняв мене Баграмян. Про нього говорили, що він дуже сувора людина: сказав — зроблено, відрізав — обірвалося. Глянувши на мене мигцем, суворо пояснив:

«Товаришу старший лейтенант, ви призначаєтеся першим помічником начальника штабу 406-го полку в місто Житомир. За дві години одержите свої документи».

І навіть не поцікавився, чи один я, чи з сім'єю, чи є діти?

«Який полк?»— запитав я його.

«Стрілецький».

«Але ж я артилерист!»

«Багато не розмірковуюйте,— холодно сказав Баграмян.— Поїдете туди, куди вас посилають».

І все. Протягом двох хвилин вирішилася моя доля. Я повернувся на вокзал, де залишилися дружина й дочка, і тут-таки купив квитки до Житомира. Приїжджаємо, в готелі, звичайно, вільних місць немає. Спасибі, військовий комендант влаштував тимчасово мою сім'ю у себе в кабінеті, а я вирушив у дивізію, де мав служити.

Командир дивізії уважно подивився мої документи.

«Артилерист, виходить?»

«Так».

«Тоді чому вас направили в піхоту, а не до арtpолку?»

«Не могу знати».

«Добре. Командир вашого полку — полковник Круглов, начальник штабу — капітан Шурдук. Командир освічена людина... Загалом, вам доведеться нелегко. Йдіть у їх розпорядження і приступайте до своїх обов'язків».

І ми поїхали у військове містечко Богунія, що за сім кілометрів від Житомира. Там нам дали невелику квартиру, і в мене знову почалася служба.

Полковник Круглов і справді був високоосвіченим офіцером. Служити під його командуванням було дуже цікаво. Три місяці він спостерігав за моєю роботою і залишився вдоволеним. Сам особисто невтомно вчив мене. Усі накази й ділові папери вів тепер я. Шурдук, хоч і не відзначався знаннями, проте був порядною, лагідною людиною. Він не був чванькуватим і без причіпок підписував папери, підготовлені мною. Після того, як я опанував ведення штабної роботи, полковник Круглов почав скрупульозно привчати мене до розбору воєнних навчань. Ні на крок не відпускав від себе під час бойових навчань і маршів. Я скрізь їздив у його машині: він поряд з шофером, я — на задньому сидінні. У поїздках полковник постійно і зосереджено про щось думав. Щоб не розсіювати його думки, шофер особливо обережно водив машину. Помічаючи це, Круглов вибухав: «Ти що, молоко везеш, чи що? Жени швидше».

Круглов був одним із найкращих моїх військових наставників. Уважний, чуйний, людяний, справедливий. Розмовляючи з ким-небудь, він завжди пересідав ближче до співрозмовника, і в його очах сяяли зацікавленість і співчуття до кожного. Про бійців він піклувався, як про своїх дітей. Перевіряв, як їх годують у їдальні, нагадував, щоб вони не забували писати матерям, цікавився їхнім настроєм. Пам'ятав, які в кого справи вдома. Він знав усі слабкі місця командирів і при бесіді враховував їх. Нікому ніколи не грубив, навіть не підвищував голосу. Ці уроки, які дав мені Круглов, я пам'ятав усе життя.

У кінці сорокового року я з сім'єю знову і вже остаточно повернувся до Алма-Ати. І до самого початку війни працював старшим інструктором республіканського військкомату. Як тільки почалася війна, мене призначили командиром батальйону наново сформованої 316-ї стрілецької дивізії. Комбатом я служив до двадцять шостого листопада сорок першого року. Але про це я докладно розповів у книжках «Волоколамське шосе» і «За нами Москва».

А в т о р. Бауке, адже не всі читали ці книжки. Тому розкажіть трохи.

М о м и ш - у л и. Ну що ж... Це був найтяжчий період за всі чотири роки війни. У жовтні сорок першого фашисти кинули на

взяття нашої столиці сорок два проценти всієї живої сили, сімдесят п'ять процентів танків, сорок п'ять процентів артилерії, тридцять один процент літаків.

Підступи до Москви обороняли три фронти: Західний, Резервний і Брянський. На Волоколамському напрямі діяла 16-а армія Західного фронту під командуванням Рокоссовського. Наша 316-а стрілецька дивізія входила у склад цієї армії і разом з іншими з'єднаннями і частинами армії захищала місто Волоколамськ і Волоколамське шосе, за що дивізія потім і була переіменована у 8-у гвардійську.

Чотирнадцятого жовтня ми вперше познайомилися з непроханими гостями, а потім почали й пригощати їх. Але приймати численних гостей було не так легко. Одна наша дивізія протистояла трьом ворожим. За всяку ціну нам потрібно було виграти час. Двадцять вісім днів ми вели бої в тяжких умовах відступу. Але відійшли лише на двадцять п'ять кілометрів. Таким чином, перший наступ німців на Москву дістав рішучу відсіч. Це була перша наша радість на фронті.

І саме в ці дні з дому прийшла радісна звістка: Жамал народила сина. Назвала його, як я наказував, Бахитжаном. Я того ж дня написав місячному сину листа: «Ти народився на початку наших перших перемог, ми не пустили ворога, який люто рвався до Москви. Можна було б дати тобі ім'я Женісхан. Але твоя мати вже назвала тебе. Залишайся Бахитжаном. Тепер у кожному бою я сподіватимуся на тебе, мій Женісхан. Тисячі вітань Шолпан і матері!».

Тоді Шолпан було три роки. Пізніше вона померла, бідолаха. Ну, та не будемо про це.

Отямившись, німці почали готуватися до другого, «великого» наступу. Тринадцятого листопада в місті Орші Гітлер провадив парад начальника штабів груп армій «Південь», «Центр», «Північ», начальника штабів шести польових і однієї танкової армій. Із злобою, жалем і подивом фіурер казав, що його армія — найсильніша в світі — досі не може оволодіти Москвою. Наприкінці своєї промови він самовпевнено заявив: «Там, де сьогодні стоїть Москва, буде величезне море. Я чую плескіт його хвиль. Воно назавжди заховає від цивілізованого світу російську столицю. Тодт потурбується про це... Але спочатку її треба зруйнувати. Це зробите ви. Будь-яка форма капітуляції військ і населення буде відхилена. Все піде на дно».

На сто сорок сьомий день війни ворог розпочав другий генеральний наступ на Москву. Чорною хмарою ринулася на нас п'ятдесят одна дивізія противника, в тому числі тринадцять танкових і сім моторизованих. За залізними армадами, які підіймали сні-

гові вихори і випльовували із стволів урагани куль і снарядів, незліченними рядами йшла піхота.

Весною сорокового року, коли Гітлер для захвату Франції виставив десять танкових дивізій, увесь світ був приголомшений небаченим скупченням техніки. Тепер же, коли лише на одну Москву фюрер націлив таку смертоносну могутність, здавалося, розум людський затьмариться.

Спочатку у нас було мало танків і артилерії. Тільки у листопаді з'явилися протитанкові гвинтівки — ПТР. Із сорока ПТР, виділених 16-й армії, тридцять дали нашій дивізії. Основною зброєю у нас були гранати і пляшки з палючою сумішшю. Другий грандіозний наступ фашистів був відбитий радянськими воїнами саме цією зброєю.

Баурджан звично потягся до полиці з воєнними книжками.

— Зараз я тобі зачитаю уривок з книжки Рокоссовського «Солдатський обов'язок»:

«На лівому фланзі, прикриваючи Волоколамськ із заходу й південного заходу — до річки Руза, стояла 316-а стрілецька дивізія, що прибула з фронтового резерву. Командував нею генерал І. В. Панфілов, а комісаром був С. А. Єгоров. Такої повнокровної стрілецької дивізії — і за чисельністю, і за забезпеченістю — ми давно не бачили. Командири підбралися міцні, а політпрацівники були висунуті з партійного і радянського активу Казахської РСР. При формуванні дивізії велика допомога була надана з боку Центрального Комітету Комуністичної партії Казахстану...

Саме в цих кровопролитних боях за Волоколамськ і на схід від нього навіки вкрила себе славою панфіловська дивізія. Її в армії так і називали, і бійці 316-ї казали про себе: «Ми — панфіловці!» Щасливий генерал, який заслужив у масі бійців таку просто висловлену, але незабутню в серцях любов і віру».

Баурджан закрив книжку і, мов роздумуючи: ставити її на місце чи зачекати, покрутив у руках. І тут же, зловивши мій очікувальний погляд, повів далі:

— У ці дні буквально за кілометр від наших окопів вишикувалися десятки німецьких танків. А нас, до всього іншого, мучили ще дві обставини: смертельна втома і поява вошей. Недарма говорять: «Коли ворог хапає за комір, собаки тягнуть за пелену». Танки ворога можна було знищити гранатами й пляшками з палючою сумішшю, а ось засобів боротьби з «танками» на власному тілі просто не знаходили. Нам часто міняли натільну білизну, ми обсипалися порошком з голови до ніг. Але, думаю, і супротивник також страждав від цих «танків».

До п'ятого грудня йшли важкі оборонні бої за Москву, а потім почався нарешті і наш наступ. Ворог, який підійшов дуже

близько до Москви, був відкинутий на сто — двісті кілометрів. Разом з наступом, на щастя, настав і кінець вошам.

Під Москвою було знищено одинадцять танкових дивізій, чотири моторизовані і двадцять три піхотні дивізії німців. Фашисти втратили триста тисяч чоловік.

У цих боях вісімнадцятого листопада загинув прославлений командир нашої дивізії генерал Панфілов. Командир 1073-го полку майор Єлін був знятий з посади, і на його місце призначили мене. Але через кілька днів Єлін був поновлений на посаді, а мене направили заступником командира 1075-го полку, де служив Малік Габдуллін.

II

Відчинилися двері, і до кімнати зазирнула Камаш.

— Бауке, тебе до телефону,— сказала вона спокійно.

— Адже я зайнятий, працюю,— відповів Баурджан суворо.

Дружина з усмішкою похитала головою, наче кажучи: «Ну й характер у тебе»,— і підійшла до нього ближче.

— Це Талгат,— м'яко, але наполегливо сказала вона.

Баурджан хитнув підборіддям. Я злякався: ось зараз вилає бідну Камаш, скаже: «Йди й зачини двері!»

Але Баурджан не спалахнув.

— А-а, Талгат, кажеш? Якщо Талгат, то підійду,— піднявся він з місця.

Звичайно, якщо на роботі задзвонить телефон, то ми перериваємо будь-яку бесіду, іноді навіть припиняємо нараду і кидаємося до трубки. І дома також поспішаємо в коридор на зов апарату. Всі ми робимо так. Бо цього вимагає твердо усталений культ телефону.

Тільки на Баурджана чомусь не діями накази його величності телефону. Здавалося, що й телефон у цьому домі розуміє характер норовистого господаря і боязко подає свій голос. Адже дзвони не дзвони — однаково Баурджан не підійде.

«Хто ж цей Талгат, який зумів підняти Бауке з місця?»— розмірковував я, залишившись сам у кабінеті. Серед членів Спілки письменників, серед працівників видавництва, редакцій газет і журналів я не зміг пригадати нікого з таким ім'ям. «Мабуть, хтось із родичів»,— вирішив я.

— Це Талгат Бігельдінов запитував про моє здоров'я,— пояснив мені Баурджан, повернувшись.— Знаєш його?

— Хто ж його не знає,— розвів я руками, збентежений тим, що не зрозумів відразу, що це за Талгат. Уславлений учасник Вели-

кої Вітчизняної війни, улюблений син казахського народу, двічі Герой Радянського Союзу.

— Про нього ти, звичайно, знаєш. А особисто з ним зустрічався?

— Доводилося... Якось навіть проговорили цілу ніч. Спочатку я гадав, що герой з двома Золотими Зірками на грудях не кожного удостоїть увагою. А виявилось — помиляюся. Талгат дуже скромний і простий чоловік, чемний, увічливий. Він охоче розповів мені про пережите. Про те, як змалку мріяв стати льотчиком. Як оббивав пороги аероклубу, куди його не приймали через неповноліття. А коли йому виповнилося завітних шістнадцять і він — вкотре вже — знову прийшов до начальника аероклубу, той сухо вимовив: «Зростом не виїшов. У льотчики не годишся». — «Годжуся, — сказав Талгат сердито. — Літатиму не гірше довгих».

І не відчепився від начальника, доки той парешті не зарахував його до аероклубу. Вчився Талгат успішно і незабаром уже міг літати самостійно. Він поставив перед собою мету: після закінчення десятирічки стати справжнім військовим льотчиком.

Спочатку він закінчив Саратовське військове льотне училище, де вивчав літаки-розвідники. Але йому кортіло оволодіти й іншими різновидами літаків. І він вступив до авіаучилища, де оволодівав винищувачами і штурмовиками. На війну він пішов уже льотчиком-штурмовиком.

Талгат здійснив немало подвигів на Калінінському, Воронежському, Степовому, 1-му і 2-му Українських фронтах. Тої ночі, про яку я згадував, Талгат розповів мені про свої вісім подвигів. Я зараз розповів вам про один з них.

Низького на зріст сержанта Бігельдінова, що прибув до штурмового авіаційного полку, ніхто з командирів не хотів брати до себе. Нарешті командир однієї з ескадрилей, склад якої не був укомплектований, сказав йому, незадоволено нахмуривши брови:

«У мене є машина під номером тринадцять, яка нікому з льотчиків не подобається. Сядеш на цю машину — прийму тебе».

«Сяду! — відповів Талгат рішуче. — Деякі льотчики уникають чортової дюжини. Але казахи не бояться чорта. Герой нашої легенди Алдаркосе зумів осідлати навіть шайтана...»

«Ти не дуже хоробрися, — обірвав його командир, ще раз оглядаючи зверху донизу. — На цій машині багатьом не пощастило».

І він почав літати на штурмовику номер тринадцять. Усі його бойові виліти завершувалися вдало.

Одного разу група льотчиків, до якої входив і Талгат, успішно розбомбивши ворога, який опинився у «дем'янському мішку» на Калінінському фронті, поверталася на свій аеродром. По дорозі

на них напали ворожі винищувачі. Штурмовики змушені були летіти, низько притискаючися до землі.

Один з винищувачів почав переслідувати Бігельдінова. Кулеметні черги свистіли навколо штурмовика. Не зустрівши вогню у відповідь, німецький льотчик зрозумів, що в штурмовику немає стрілка-радиста. Догнавши Талгата, він подав знак: «Повертай назад і йди попереду мене». Він був упевнений, що радянський льотчик, рятуючи своє життя, виконає його наказ. На обличчі фашиста Талгат побачив тріумфуючу усмішку. Заперечно похитавши головою, він виставив уперед свій вказівний палець: давай, мовляв, краще ти в мій бік, це буде вірніше.

Розгніваний фашист почав розвертати машину. Щоб погасити швидкість літака, навіть випустив шасі. Він готувався розстріляти Талгата впритул. У цей час Талгат, різко повернувши штурмовик, на мить піймав у приціл винищувач, який опинився перед ним, і випустив у нього довгу чергу. Ворожий літак тут же огорнувся густим димом і, залишаючи за собою в небі довгий чорний шлейф, упав на нашу територію. А Талгат, насилу справляючись з добряче покаліченою машиною, узяв напрям до свого аеродрому.

Раніше вважалося, що атакувати можуть лише винищувачі. А штурмовики повинні рятуватися від атак брнйочим польотом. Це вкорінене в авіації поняття одним з перших порушив Талгат. На штурмовику він атакував винищувача. І не просто атакував, а вийшов переможцем. Однак, повернувшись в полк, він не вважав за потрібне хвалитися, що збив ворожого літака,— в цьому бойовому вильоті загинуло кілька наших льотчиків.

На ранок його викликав до себе командир полку.

«Це ви вчора ввечері поверталися після завдання на машині номер тринадцять?»

«Я».

«По дорозі ви збили німецького винищувача?»

«Я».

«Чому не доповіли?»

«Вони збили п'ять наших машин. Соромно хвалитися лиш одним винищувачем, товаришу полковник».

«А ви знаєте, якого ворога підбили?»

«Ні».

«Знаменитого фашистського аса, який знищив у небі Європи сто вісім літаків».

«Нехай він знищив сто вісім літаків, але ж я збив усього одного, товаришу полковник».

«Зате тепер цей ас уже не зіб'є жодного літака. Від імені командуючого армією і особисто від себе оголошую вам подяку».

«Служу Радянському Союзу!»

А в т о р. Це лише один з восьми подвигів Талгата. Недарма він двічі Герой. Колись я подумував над тим, щоб зустрітись і поговорити з усіма Героями Радянського Союзу — казахстанцями і написати про них художні нариси, а потім випустити їх окремою книжкою під назвою «Наші батирі». З цією метою я зібрав і прочитав безліч воєнних книжок. Готуючись до бесіди з Талгатом, я прочитав і книжку маршала Конєва «Записки командуючого фронтом», позначаючи «БТ» у тих місцях, де згадувалися імена командуючого 5-ю повітряною армією генерала Горюнова і командира 1-го штурмового авіаційного корпусу генерала Рязанова. 144-й штурмовий авіаційний полк, у якому служив Бігельдінов, входив до складу корпусу генерала Рязанова, а цей корпус, у свою чергу, — до складу армії генерала Горюнова. Знак «БТ» означав «Бігельдінов Талгат» — я сподівався знайти хоч якісь відомості про його героїзм. У книжці було названо безліч імен генералів, офіцерів, солдат, але імені двічі Героя Радянського Союзу, того, хто в тисяча дев'ятсот сорок п'ятому році на параді Перемоги в Москві, поряд із самим Конєвим, проніс переможний прапор 1-го Українського фронту, я не знайшов. Очевидно, неможливо перерахувати всіх наших героїв в одній книжці.

Але і сам я не написав намічену книжку про героїв-казахстанців. Дуже важко було зібрати матеріал. Не став мучити себе нелегкими пошуками.

М о м и ш - у л и. Дуже погано. Якщо ти, відмовившись від задуманого і спасувавши перед труднощами, хапаєшся за легшу справу — це говорить про відсутність у тебе завзятості.

Мені було зрозуміло, що я дарма почав цю розмову, і покvapився перейти на іншу тему.

А в т о р. Талгат спершу служив на Калінінському фронті. Він бомбив ворога у Старій Русі і Дем'янську, допомагав вам. Ви знаєте?

М о м и ш - у л и. Знаю. А от чи знаєш ти, що, коли наші війська підійшли до Берліна, він один літав туди?

Я похитав головою. Скажеш: «Знаю», — знову потрапиш у незручне становище.

М о м и ш - у л и. Якщо не знаєш, то слухай. Талгат одним з перших радянських воїнів з'явився в небі столиці Німеччини. Його рейд у Берлін — однаково, що босому пройти по скупченню отруйних змій. Одна з них ужалила — і тобі кінець.

Баурджан потягся до етажерки, зняв з відтіля книжку і, розгорнувши її на потрібній сторінці, подав мені. У мене не вистачило сміливості сказати, що книжку Талгата Бігельдінова «Сутичка в небі» я читав.

— Прочитай із сто восьмої сторінки. Тільки вголос!— суворо сказав він мені.

Відкашлявшись, я почав:

— «Лінія фронту проходила в ста шістдесяті кілометрах від Берліна. Наш полк розташовувався біля невеличкого містечка. Кожного дня ми літали на штурмовку, допомагаючи наземним військам ламати оборону гітлерівців.

Якось вранці у полк приїхав генерал Рязанов. Невдовзі мене викликали до нього. Заходжу, доповідаю. Командир корпусу привітався й запропонував сісти.

— Покажіть планшет,— говорить генерал.

Розгортаю планшет, показую карту. Рязанов роздивляється її, а потім говорить:

— О, у вас не вистачить карти.

— Чому? П'ятдесят кілометрів за лінією фронту. Достатньо.

— Не зовсім.

Генерал уважно подивився на мене, а потім звернувся до начальника штабу полку підполковника Іванова:

— Візьміть планшет капітана Бігельдінова і підклейте ще листок.

Доки начальник штабу виконував розпорядження, командир корпусу розпитав мене про стан літака, поцікавився самопочуттям. Я ніяк не міг зрозуміти, чим викликана ця розмова. Тут принесли планшет, і я побачив, що на ньому з'явилася карта Берліна.

— Підете на Берлін з боку Луккенвальде,— повільно, мов підбираючи слова, заговорив генерал.— На захід від міста є міст. Перевірте його. Далі — на Потсдам. Подивіться, що там робиться. Потім — додому. Висота польоту п'ятдесят — вісімдесят метрів. Завдання зрозуміле?

Завдання зрозуміле. Лише одне викликало подив: задана висота польоту. Не один десяток раз доводилося літати на розвідку, сам вибирав її. А тут...

— Вас, звичайно, бентежить вказівка про висоту,— вгадав мої думки генерал.— Не дивуйтеся. Політ буде дуже складний, і ця висота — найбільш безпечна.

Так, політ мав бути незвичайним. Одному треба було заглибитися на сто шістдесят кілометрів на території ворога, летіти прямо в лігво звіра. І все це вдень. Я чудово знав, що Берлін посилено охороняється зенітною артилерією. Навіть нічні польоти бомбардувальників, які виконувалися на величезній висоті, рідко обходилися без втрат.

— Дозвольте звернутися з проханням?— склавши карти, повернувся я до генерала.

— Прошу.

— Дозвольте летіти одному, без стрілка.

— Чому?

— Політ небезпечний. Мені...— я затнувся,— мені не хотілося б ставити під загрозу життя товариша.

— Нащо такі похмурі думки?— Рязанов підійшов, поклав руку на плече.— Усе буде добре. Командування чекає результатів розвідки. Що стосується стрілка, то вирішуйте самі. Ну щасливої дороги, капітане.

І ось мій «Іл» уже в повітрі. Безперервно тримаю зв'язок із землею, доповідаю про все, що бачу внизу. Позаду Луккенвальде, до Берліна не більше двадцяти кілометрів.

Раптом прямо піді мною — аеродром, на ньому винищувачі. Оце сюрприз!

Закладаю віраж і, форсуючи газ, починаю відходити від небезпечного місця. Лечу, майже торкаючись землі, петляю між перелісками. Одна думка: відійти подалі від аеродрому. Чого варто німцям підняти в повітря хоча б пару винищувачів і без великих зусиль знищити мене.

На щастя, все обійшлося добре. Правда, я відносно довго не відповідав КП, і там почали хвилюватися. У шоломофоні лунає тривожний голос:

— Тринадцятий, чому мовчите? Тринадцятий, чому мовчите?

Відлетівши від аеродрому, я поновив зв'язок, повідомив про винищувачі. За півтори години аеродром перестав існувати — його атакували дві ескадрильї нашого полку і на землі спалили літаки...

З'являються берлінські передмістя. Минає кілька хвилин, і я вже лечу над центральними вулицями. Внизу люди, машини. У скверах, на плацах і на дахах будинків сотні зенітних установок. Так, мав рацію генерал, коли казав про висоту. Якби я піднявся на п'ятсот-шістсот метрів — неодмінно став би здобиччю зенітників. А так вони не встигають голів повернути, як від «Ільюшина» і слід захолов.

Ось і міст. По ньому в чотири ряди йдуть танки, бронетранспортери, автомашини з піхотою. Повідомляю про це на КП і прошу дозволу атакувати.

— Відставити атаку! Відставити!— чую різкий голос.

Дійсно, атака могла закінчитися для мене сумно. Варто було піхоті не розгубитися — і літак міг бути збитий вогнем з гвинтівки.

Розвертаюся і йду на Потсдам. Очевидно, мій візит не на жарт стурбував німців, і на підступах до Потсдама я потрапив під дуже сильний зенітний вогонь. Довелося розвернутися і заходити з ін-

шого боку. Знову вогонь зеніток. То що ж, з порожніми руками повертатися додому? Ні, недарма летів я сюди.

Ледь набираю висоту і кидаю машину в піке на артилерійські позиції, скидаю бомби, б'ю з гармат і кулеметів. Батарея вмовкає. Лечу, роблю коло над Потсдамом, фотографую артилерійські позиції і, знову атакуючи зенітки, вириваюся з передмість столиці гітлерівської Німеччини.

Тепер можна летіти додому. Повертаюся тим самим маршрутом, яким летів до Берліна. Далеко обходжу аеродром. Я не знав, що він уже знищений.

Минаю лінію фронту. Тепер можна полегшено зітхнути. Мимоволі відкидаюся на спинку сидіння, на мить заплющую очі. Потім дивлюся на годинник і сам собі не вірю: перебуваю в польоті дві години. А мені здавалося, що розвідка тривала хвилин двадцять п'ять.

Заходжу на посадку, приземляюся, і мене буквально витягують з кабіни десятки дружніх рук. Льотчики, механіки, стрілки підкидають у повітря. Ну й перехвилювалися ж за мене друзі!

Йду на КП. Тут генерал Рязанов. Весь час польоту він просидів біля радиста. Доповідаю. Генерал обіймає, цілує.

— Дякую тобі, Бігельдінов,— вперше переходячи на «ти», каже він.— Дякую від імені командування. Можеш пишатися — твій літак першим із авіації союзників з'явився вдень над Берліном!..»

М о м и ш - у л и. Цим може пишатися не лише Бігельдінов, але й усі ми! Бігельдінов — найвища точка героїзму казахського народу у Великій Вітчизняній війні. Адже недарма кажуть: дивлячись на героя, пізнаєш його країну, дивлячись на її каміння, пізнаєш її гори. Це перший казахський сокіл, який закінчив військово-повітряну академію!

Я тобі казав, що брав участь у двохстах семи боях. Але скільки б разів не приймав бій, я ногами впирався в землю. А кожна піщинка землі — опора для людини. А як льотчикам? Без допомоги матінки землі? Талгат здійснив більше трьохсот бойових вильотів, п'ятсот годин перебував у небі. Протягом цього часу він знищив незліченну кількість танків, автомашин, наземних військ, збив сім ворожих літаків. Адже знищувати ворожі літаки — це справа винищувачів, а не штурмовиків. Кожна мить з п'ятисот годин, проведених у небі, тремтіла, мов стрілка компаса, між рисочками життя і смерті. Двічі Талгат стрибав на землю з палаючого літака. В один з таких «стрибків» він аж п'ятнадцять днів голодний і промерзлий бродив у тилу ворога, харчуючись корою дерев. І коли в ногах вже не залишилось ані крапельки

сил, він завзято продовжував повзти вперед і все-таки дістався до свого полку.

Різниця між оточеним батальйоном і людиною, яка опинилася в тилу ворога,— як між небом і землею. Коли біда зачепить багатьох, то люди й допоможуть, і підтримають одне одного. Становище однієї людини — розпачливе. Треба мати величезну мужність, силу волі й любов до життя, щоб не пропасти. Талгата треба визнати справжнім героєм, героєм з героїв. І ми повинні вміти шанувати своїх героїв! Повага й шана, виявлені сьогоднішнім героєм,— це ще й виховання майбутнього покоління. Зрозуміло тобі?— ляснув Баурджан долонею по коліну, немов ставлячи крапку своїм думкам.

III

У кімнату, м'яко ступаючи навшпиньках, увійшла Камаш. Вона мовчки поклала перед чоловіком купку газет і так само тихо вийшла. Баурджан, запропонувавши мені відпочити і вибачившись, розгорнув «Правду». А я пригадав, як Баурджан виступав у редакції цієї газети.

Якось один із наших письменників проїздом з Латвії заїхав до Москви. У готелі «Бухарест» не виявилось місця, і тої миті, коли він стояв, поринувши в роздуми: куди ж подітися,— до нього підійшов Момиш-ули.

— Я живу в номері на два міся. Дружина в лікарні. Отже, якщо немає де притулитися, можеш переспати на її ліжку,— запропонував Баурджан.

Це було в лютому. Письменник майже десять днів прожив пліч-о-пліч з Баурджаном і, звичайно, почув від нього багато цікавого.

Рано-вранці 22 лютого в номері задзвонив телефон. Письменник підняв трубку.

— Це з редакції газети «Правда». Нам потрібен товариш Момиш-ули.

Підійшовши до телефону, Момиш-ули поставив усього три запитання: «Коли? О котрій годині? На скільки хвилин?» Потім сказав: «Для правдинців зроблю, Пашо»,— і поклав трубку на важіль.

Співробітником «Правди», який так рано дзвонив Баурджанові, виявився колишній перекладач Джамбула, перший редактор газети «За Батьківщину» 8-ї гвардійської дивізії Павло Кузнецов. Правдинці запрошували Момиш-ули виступити у них на День Радянської Армії... Слухачів передбачалося не менш як шістсот чоловік.

Після цього дзвінка Баурджан ні про що не розмовляв із сусідом. Він замислено ходив по кімнаті з кутка в кутку і збирався з думками для майбутнього виступу. Але нічого не записував.

Наступного дня, за десять хвилин перша Баурджан, одягнувшись, залишив номер.

Через деякий час, повернувшись до номера, він почав роздягатися. Сусід кинув погляд на годинник: була за двадцять хвилин друга. Напевно, машина не прийшла. Однак він усе-таки запитав:

— Що, не були в «Правде», Бауке?

— Був.

— Виходить, зустріч не відбулася?

— Відбулася.

— Як?! Так швидко?!

— А правдинці — народ дисциплінований. Я приїхав — зал уже був повний. Розповів їм про оборонні бої під Москвою. Навіть тричі заслужив оплески. І повернувся назад.

— Запитання були?

— Були, — всміхнувся Баурджан. — Запитали, як я розташовую на кітелі свої нагороди? А я відповів: як і всі радянські воїни — під лацканами, а ті, що не вміщаються, — вішаю на шию, як намисто! Усіх розсмішив, а то такі суворі сиділи.

— А що іще запитували?

— Одна журналістка запитала, чи знаю я які-небудь крилаті фрази генерала Панфілова? Ну тут я їй і видав з ходу більше десятка. Тільки встигала записувати.

— А мені не скажете? Дуже цікаво, Бауке. Я б теж записав.

— Записуй. Можу продиктувати.

«Доки не встановиться мир, не зніму з себе шинелі. Життя, щастя і благополуччя прийдешнього покоління — в цій шинелі».

«Героїзм — це воєнний талант».

«Маленький успіх — запорука великої перемоги. Він посилює у солдата почуття ненависті до ворога і жадобу перемоги над ним».

«Укріпився — значить, поставив намет. А щоб не здуло намет вітром, треба міцно вбивати кілки».

«Фашисти люблять спочатку поїсти, а потім випити. Ось ви й запропонуйте їм гранати на закуску, а запалювальну суміш під гусениці танка як напій. Для непроханих гостей кращого частування не придумаєш. Фашист — герой тільки в сталевій коробці. Варто обчистити його від шкаралупи, залишиться кволе жовте курча».

«Снайперові, окрім гострих очей, потрібне непохитне терпіння. Очі бачать, а терпіння перемагає».

«Воєнна карта — це біографія життя й смерті тисяч людей. Їхній літопис».

«Бійця, в якого біля паска немає похідного казанка, можна вважати беззбройним».

Я їм розповів, як Панфілов якось підійшов до воїнів під час обіду. Йому видалося дивним, що одні їдять, а інші тільки заздرو дивляться. Почав розпитувати й дізнався, що у новобранців немає своїх казанків і вони чекають, коли товариші звільнять їм посуд. Засмучений цим, генерал викликав до себе командира полку Капрова й наказав негайно виготовити казанки.

Капров почав виправдуватися, мовляв, у полку немає потрібного матеріалу.

«Як немає? А хіба це не матеріал?— показав Панфілов на оцинковані коробки з-під патронів, безліч яких валялося навколо.— Ось з них і зробіть протягом трьох днів шістсот казанків. І перший принесіть мені».

Полковник Капров виконав наказ. Того ж дня він приніс генералові казанок. Панфілов покрутив його в руках, залив гарячою водою, дав їй як слід прокипіти, вилив. А потім, скип'ятивши свіжої води, власноручно засипав заварку і разом з Капровим напився чаю з казанка.

Я пам'ятаю багато панфіловських афоризмів. Правдинцям сказав ще з десятків.

«Весь час лаяти бійця — ще не ознака начальствування. Лише той командир заслуговує поваги, який з повагою ставиться і до бійця».

«У момент важких боїв хочеться бути в полках. Якщо хвору дитину батько погладить по голівці, вона піднесеться духом. А боєць у бою бореться не з хворобою, а із смертю. Коли командир поряд, боєць ніколи не думає про смерть».

«Якщо бійці нашої дивізії починають мерзнути, то вони зігріваються на вогні підпалених ними ворожих танків. Почне згасати полум'я, підкинуть у тліючий вогонь інший танк».

«Німці називають нашу дивізію «дикою». Це не тому, що наші люди здичавіли, а тому, що вони добре знають звички дикунів».

«Ворогові можна завдати відчутного удару, якщо стоїш в безпосередній близькості від нього. Здалека добре видно ворога, проте душити його треба руками. Через те і командир, і начальник штабу повинні бути там, де розгортається битва».

«Нелегка справа — бути гвардійцем. Радянські гвардійці повинні перемагати будь-які труднощі. Вони відкривають шлях до перемоги, роблять її своїми руками. Велика честь називатися радянською гвардією, а керувати нею — велика шана».

Ці слова Панфілов промовив, коли дізнався, що його дивізії присвоєно звання гвардійської.

Своїй дочці Валентині, яка працювала медсестрою в медсанбаті, він казав: «Ти моя дочка, а бійці — мої сини. Люби кожного бійця, як свого рідного брата, прагни врятувати кожного від смерті, Валюшо».

На прощання я навів правдинцям такі висловлювання Панфілова:

«Голодного воїна і муха буцне. Найбільший героїзм повара — своєчасно годувати бійців».

— Тому,— сказав я,— мені теж хочеться швидше відпустити вас на обід, щоб муха не буцнула вас. Дякую за увагу.

Всі розсміялися, а я вийшов з редакції, сів у машину, яка чекала на мене, і прямісінько до готелю. А тобі видалося, що я туди навіть не їздив?— запитав Баурджан свого сусіда по готелю.

Цю історію я пригадав, поки Баурджан проглядав газети.

М о м и ш - у л и. Ти з таким очікуванням дивишся на мене, немов у тебе визріло нове питання.

А в т о р. А яка мудра порада генерала Панфілова найбільше запам'яталася особисто вам?

М о м и ш - у л и (*подумавши*). Мабуть, слова Панфілова, які він сказав на березі річки Лама. Приїхав він тоді до нас роздивлятися укріплення. Червоноармійці сиділи на дні довгої траншеї: одні палили, інші писали листи, деякі чистили рушниці. Побачивши генерала, всі посхоплювалися з місць. Один боєць так поспішав, що впустив затвор гвинтівки.

«Як справи, діти мої?— запитав генерал, привітавшись із джигітами.— До зустрічі ворога готові?»

«Готові!»

«Готові, товаришу генерал!»

Панфілов підійшов до бійця, який упустив затвор.

«Ви розгубилися, побачивши свого генерала, а що ви робитимете, коли підійде ворог?»— м'яко запитав віц.

«Розгубився,— значить, поважаю генерала, а якщо поважаю генерала, виходить, не боюся противника, товаришу генерал»,— уже отямившись, хвацько відповів солдат.

«Ось як! Спасибі,— всміхнувся Панфілов.— Хто поважає мене, нехай не боїться ворога».

«Не будемо боятися!»

«Перестали боятися, товаришу генерал»,— заговорили бійці навперей.

Панфілов знову повернув голову до того самого бійця.

«Як це називається, товаришу боєць?»— запитав він, беручи гвинтівку з рук солдата і вставляючи на місце затвор.

«Гвинтівка, товаришу генерал».

«А що таке гвинтівка?»— Панфілов прицілився у високу ялинку і натиснув курок.

«Зброя, товаришу генерал».

«Це не лише зброя, товаришу боєць, а ваша доля. Якщо ви триматимете її чистою,— я не кажу, що ваша зброя брудна,— якщо будете на дотик знати, які частини де знаходяться, як вірно цілитися, то подолаєте ворога. А якщо не будете знати усього цього, невміло користуватиметеся такою чудовою зброєю, тоді фашист подолає вас. Ось що означає доля. Гвинтівку здавна називають судженою солдата. У вас дома залишилася дружина?»

«Ні, товаришу генерал, я не одружений».

«Одружитесь ще,— сказав Панфілов впевненим тоном.— Саме ця гвинтівка зв'язує вас з майбутньою обраницею. Зрозуміли тепер?»— запитав він, повертаючи солдатів гвинтівку.

«Зрозумів, товаришу генерал!»— усміхнувся солдат.

«Якщо зрозуміли, то не забудьте запросити мене на весілля».

«Запрошу, товаришу генерал! Обов'язково!»

«Тоді скажіть мені, як вас звати і куди до вас їхати?»

«Червоноармієць Темірхан Уашев, із Курдайського району Джамбульської області, товаришу генерал».

«Темірхан чи Тамерлан?»— перепитав Панфілов, хитро мружачи очі.

«Темірхан, товаришу генерал».

«Ах так,— сказав Панфілов, ледь піднявши підборіддя. Було схоже на те, що йому кортіло сказати щось жартівливе, але він стримався, мабуть, згадавши, що часу обмаль.— Тоді давайте так домовимося, Темірхане. Відстань від центру вашого Курдайського району Георгіївки до мого Фрунзе мізерна. Повернетеся з перемоєю, приведете в дім батьків наречену і запрошуйте мене на весільний той. А я обіцяю обов'язково приїхати. Тоді у вас буде, як в оповіданні Чехова, весілля з генералом. Домовилися?»— Панфілов простяг червоноармійцеві широку долоню.

«Есть, товаришу генерал!»— радісно відповів боєць, обома руками відповідаючи на генеральське рукоштовання.

IV

На цьому місці нашу з Баурджаном бесіду урвала Камаш.

— Ви обидва тільки-тільки з лікарні. Не можна вам стомлюватися,— невблаганно сказала вона.— Бауке, ти пожалій нашого до-

рогого гостя. Краще веди його до столу, будемо їсти бешбармак, поки він гарячий.

— Ну що ж! Жінку треба слухати,— розвів руками Баурджан.

— Дивіться, який поступливий став після хвороби,— засміялася Камаш.— Раніше б виставив за двері: ми працюємо, і все тут! Ну, приходьте за п'ять хвилин, я швиденько накрию на стіл.

— Бауке,— запитав я, коли Камаш вийшла,— ви говорили, що на фронті списали тридцять сім зошитів. Чи можна мені хоч поглянути на них?

Наспівуючи собі під носа щось на зразок «трам-трам, ті-та, тіта-та», Баурджан попрямував до сусідньої кімнати. Наспівував він часто. Кожного разу під час коротких пауз, доки я похапцем ніяк не міг перегорнути сторінку блокнота, Баурджан починав своє «тіт-та, тіт-та».

Відчинивши двері, Баурджан покликав мене до свого кабінету. Вздовж стін стояли високі, до стелі, книжкові шафи. На двотумбовому столі купою лежали книжки, папери, накриті чистою білою скатертиною. Баурджан підняв її за кутик.

— Ось, займаюся розшифровуванням воєнних щоденників, а це — папки з уже передрукованими текстами. Накрив усе скатертиною, щоб папери не пожовкли від сонця. А ось і самі щоденники.

Нахилившись, він виїняв з тумбочки різні за кольором і розміром зошити.

— Якщо вистачить життя, то зроблю з них нову книжку.

Я подумки прикинув і вирішив, що матеріалів на столі вистачить не на одну, а на кілька книжок.

З нетерпінням почав гортати зошити, які дав мені Баурджан. Нерівним почерком, часом криво й косо, вони були списані російською і казахською мовами. Деякі рядки від часу вицвіли, а літери — стерлися.

— Бауке, чи можу я переписати кілька рядків з ваших зошитів?

— Ні! Не можна!

Різкуватим рухом він вихопив у мене зошити й заховав їх знову в тумбочку стола. Мені стало незручно, але, згадавши свої думки про його характер, я посміхнувся й похитав головою. Збираючись писати нарис для журналу, я спочатку думав, що треба буде дещо пом'якшити різкий характер Баурджана. Тепер вирішив: ні! Характер його і без мене досить відомий. Якщо напишу: «Баурджан — людина м'яка й поступлива»,— однаково мені ніхто не повірить. А якщо так, то нічого марно витрачати час на акварельне зображення Баурджана.

І зараз, щоб згладити незручність, я взяв зі столу й почав розглядати стару запальничку, зроблену з рушничної гільзи.

— Що це, Бауке?

— А-а!— проясніло обличчя господаря.— Подарунок синка, кулеметника Блохи.

Як тільки Баурджан назвав це рідкісне прізвище, я одразу пригадав ще одну легенду.

У 1960 році група казахських письменників приїхала з Алмати до Караганди для зустрічі з шахтарями. Серед них був і Момиш-ули. На ранок у номер готелю, де жив Баурджан, постукали.

— Де тут мій батя?— почувся могутній бас, і, широко розчинивши двері, в номер ледве протиснувся довговусий чоловік богатырської статури. Він був мало не вдвічі більший за високого й широкоплечого Баурджана.

Почувши знайомий голос, Баурджан стрепенувся й кинувся назустріч гіганту, який, по-дитячому щасливо всміхаючись, йшов до нього.

— Тут я, синку, тут!— тремтячим голосом відгукнувся Баурджан і міцно обійняв «синка», вірніше, потонув у його обіймах.

І тут же в пам'яті обох зринув довгий зимовий день, засніжене поле й батальйон, який відбиває вже п'яту атаку ворога.

До кулеметника Блохи, що особливо відзначився того дня, підповз командир полку Баурджан Момиш-ули.

«Я пишаюся твоєю мужністю і твоєю влучністю. Прийми від широкого серця мою подяку»,— доторкнувся Баурджан до богатырського плеча солдата в білому кожушку.

Що може бути для солдата дорожчим за подяку улюбленого командира? Та ще прямо тут, на передовій, перед новим жорстким боєм! У таку мить тепле слово командира — найкраща нагорода.

«Служу Радянському Союзу,— схвильовано прошепотів кулеметник і несподівано для себе пробасив: — Батя...»

Нічого більше не сказав бійцю Баурджан. Поповз до наступного окопу. У цей час фашисти почали шосту за день атаку. Кулемет Блохи цокотів не змовкаючи.

«Блоха, миленький,— схвильовано гукнув до кулеметника командир роти, який підповз до нього під вогнем.— Тяжкопоранений комполку. Йди швидше на допомогу. Окрім тебе, ніхто не зможе занести його до санбату. А я залишуся біля кулемета».

«Живий?!»— розгублено перепитав Блоха.

«Живий, живий, тільки швидше повзи до нього!»

Блоха поквалливо поповз до сусіднього окопу. Баурджан лежав непритомний. Богатыр кулеметник звалив його собі на спину і, залишаючи за собою глибоку борозну, схожу на слід гусениці танка, рушив до медсанбату.

Після міцних обіймів, уже за столом Блоха почав розповідати

Баурджанові, що працює ковалем в одній із майстерень Караганди. Дізнавшись з ранкової газети про приїзд свого командира, навіть не пішов на роботу, а поспішив до готелю.

Баурджан вийняв із серванта пляшку горілки, налив склянку по вінця і протяг Блосі:

— Випий за нашу зустріч. Та одним подихом, як на передовій. А я не можу: зараз повинен виступати перед шахтарями.

Лише два ковтки складала для Блоха склянка горілки. Широкими, як ковальський міх, грудьми він з шумом видихнув повітря.

— Приходь увечері до Будинку офіцерів, там досхочу й набалакаємося,— запросив Баурджан.— А зараз не можу, вибач.

Увечері до Будинку офіцерів подивитися на легендарного Миш-ули зібралось стільки людей, що стояли у всіх проходах і біля стін. Прийшов сюди й Блоха.

— Товариші,— сказав Баурджан дуже серйозно,— аплодувати сьогодні треба не мені, а цій ось людині,— і він артистичним рухом показав на Блоху, який притулювся до дверей.— Якби не він, не стояв би я зараз перед вами на сцені. Вісімнадцять років тому ця людина врятувала мені життя. І ось уранці ми вперше після війни зустрілися з ним, з Олексієм Івановичем Блохою. Дозвольте мені перед вами по-офіцерському обійняти його.

Вельми зніяковілий, розчервонілий Блоха піднявся на сцену. Під дружні оплески він тричі поцілувався із своїм колишнім командиром. Коли оплески стихли, Блоха пробасив:

— Товариші, я запрошую всіх разом з батею до мене на обід...

Після Будинку офіцерів Баурджан був у нього в гостях.

— Пам'ятаєш, бату,— запитав Блоха,— як у медсанбаті ти віддав мені кулю, яку витягли з твого хребта? Я довго беріг її, думав, що коли-небудь подарую її тобі ж, та наприкінці війни загубив разом з речовим мішком. Зараз і не придумую, що таке тобі подарувати.

— Дивак! Ти подарував мені життя. Кращого подарунка не буває,— відповів Баурджан.

— І все-таки я дещо подарую тобі,— посміхнувся Блоха, виймаючи із шафи саморобну запальничку з гільзи.— Цю запальничку я змайстрував у ті дні, коли на Волоколамському шосе на нас ішли німецькі танки, а ми готувалися гарненько їх зустріти. Єдина дорога річ у моєму домі. Пам'ять про воєнні роки. Візьми її собі.

— За такий подарунок спасибі!— притиснув обидві руки до грудей Баурджан.— Його можуть оцінити лише фронтовики.

— Чоловікі!— не заходячи до кімнати, покликкала нас Камаш.— Усе прохолоне.

— Командир підганяє,— кивнувши на двері, всміхнувся Баурджан. Він взяв у мене з рук запальничку і обережно поклав її на місце.— Ходімо.

Бешбармак у Камаш був чудовий. Я невтомно хвалив господиню.

— От і їжте на здоров'я! Для вас спеціально старалася,— всміхнулася Камаш.— Адже він, самі знаєте, не полюбляє м'ясного.

— Я люблю просту казахську їжу,— розламуючи коржа, сказав Баурджан.— Особливо пшоняне коже, рисове коже, вівсяне. Одне слово, всілякі юшки. При словах «ашиган бідай коже»— кислий пшеничний суп — я починаю ковтати слину, як алкоголь, який почув слово «горілка».

— Добре-добре, буде тобі завтра ашиган бідай коже,— пообіцяла Камаш.

V

Прийшовши додому, я дістав свої записи-розповіді Героя Радянського Союзу Маліка Габдулліна. Колись на моє прохання він розповідав про першу зустріч з Момиш-ули і їхню спільну службу.

«П'ятнадцятого грудня сорок першого року нашу дивізію, знявши з рубежу вздовж річки Істри, відправили на відпочинок,— розповідав мені Малік.— Наш полк розташувався за сорок кілометрів від Москви, в двох-трьох селах під станцією Нахабіно.

Ледве встигли розмістити людей по хатах, як із штабу дивізії прийшов наказ: «Усім командирам і політичним працівникам неросійської національності о 18.00 з'явитися до штабу дивізії».

Зібрали нас усіх із рот, із батальйонів.

— Що сталося? Чому викликають?

Ніхто нічого не знає.

Комісар полку Ахметжан Мухамедіаров, зробивши перекличку за списком, повів нас у штаб. Дорогою запитуємо Мухамедіарова:

— Товаришу комісар, навіщо нас викликають?

Він лише здивовано стенає плечима.

Прийшли. Черговий офіцер штабу сказав, що комісар дивізії прийме нас вранці о десятій годині, і розподілив усіх по хатах на ночівлю.

Ми з Балтабеком Жетпісбаєвим увійшли у вказаний нам будинок і здивувалися: там уже повно чорнооких, смаглявих командирів. Балтабек, веселий, шумний, товариський, закривши всією своєю величезною постаттю двері, радісно вигукнув:

— О любі мої чорноокі брати! Живі-здорові?

— Балтабек прийшов! Балтабек!— багато хто кинувся до нього.

— Проходьте, проходьте!— підвелися всі з місць, вітаючи нас.

Не підвівся лише високий худорлявий офіцер у накинутому на плечі білому кошушку. Його неслухняне синьо-чорне волосся нагадувало мені вкопані хрест-навхрест рейки — загорожі для танків. Палаючі очі, чітко окреслене, пряме, без жодного заокруглення — хоч бритву прав — обличчя. Кинув миттєвий соколиний погляд на нас, жоден м'яз на його обличчі при цьому не здригнувся.

Поряд з мовчазним офіцером я впізнав Мухаметкула Ісламкулова, з яким деякий час працював у газеті «Соціалістик Казахстан». Він поривчасто притис мене до грудей.

— О Маліку, який я радий бачити тебе!

Ми розпитали один одного про здоров'я, про справи, про спільних знайомих. Усі інші також жваво розмовляли між собою. Розпитували про друзів і родичів, товаришів і знайомих, хто живий, хто за яких обставин загинув. Ще б пак! Ряди тих, хто їхав сюди з Алма-Ати повними ешелонами, сьогодні дуже поріділи.

— Маліку, ти знайомий з Бауке?— запитав Мухаметкул, повертаючи мене до суворого казаха з непокірним їжакуватим волоссям.— Бауке наш колишній командир батальйону. Лише півмісяця, як призначений командиром 1073-го полку.

Я привітно простяг руку:

— Ассалаумагалейкум!

Офіцер, просвердлюючи мене вивчаючим поглядом, підвівся:

— Баурджан Момиш-ули.

Я подумав, що йому, напевно, не сподобалося моє шанобливе казахське вітання і що він ладен вишпетити мене, мовляв, ти не в аулі свого батька, і я тобі не аксакал. Зняковівши, я навіть не зумів як слід відрекомендуватися.

Намагаючись згладити мою заминку, Мухаметкул пояснив:

— Це ваш земляк, Бауке.

Баурджан, не вимовивши більше й слова, сів. Не поглянув на мене, не кивнув Мухаметкулу.

«Ти бач,— подумав я,— неприступний який! Як скелі Окжет-песу».

Зустрівшись вперше у таких незвично мирних умовах, командири-казахи, немов ягнята, що знайшли одне одного у вечірніх сутінках, довго колготилися ще, розмовляли, сміялися, пили чай і не поспішали лягати спати. Більшість нічого до пуття не знали один про одного, хоч і входили до складу однієї дивізії. Я не знав, що батальйон старшого лейтенанта Баурджана Момиш-ули був резервом генерала Панфілова, двічі потрапляв у оточення і обидва рази щасливо виходив з нього. У свою чергу, Баурджан не

знав про те, що моя рота, потрапивши під Осташевим у оточення, зуміла не тільки вийти з нього, але й привести із собою у дивізію ще сто дев'ятнадцять чоловік, які бродили лісом, і те, що рота, яку складало лише тринадцять автоматників, у боях за село Ширяєво знищила два танки і сто п'ятдесят солдат ворога.

«Ким же був цей схожий на камінь Момиш-ули, до війни?» — думав я, засинаючи. Неприступний вигляд його врізався відтоді в мою пам'ять на все життя.

На ранок ми зібралися у комісара дивізії Єгорова. Хата комісара була вщерть заповнена запрошеними. Їх було більш ніж сотня. Ті, хто не помістився в світлиці, стояли за розчиненими дверима в сінях.

Коли люди більш-менш влаштувалися і вгамонилися, комісар розпочав свою промову. Зробив огляд двомісячного бойового шляху дивізії, сказав, що незабаром очікується значне поповнення її рядів. Потім, після паузи, повільно обвів усіх поглядом.

— Однак я запросив вас не для того, щоб повідомити про це. Справа ось яка... В Алма-Аті почали формувати ще одне національне з'єднання. Не знаю точно: чи це дивізія, чи бригада. І ось надійшов наказ вас усіх до одного передати цьому з'єднанню, — сказав Єгоров, понизивши голос. — Перед вами постає завдання: поїхати туди, навчити бійців цього з'єднання і разом з ними повернутися на передову. Я вас запросив, щоб повідомити саме про це. Які будуть міркування?

Ми не знали, що й казати, сиділи мовчки. Тільки тихенько перешіптувалися між собою. Я оглянув товаришів. Навколо усмінені губи, очі. Ще бляк! Кому не хочеться опинитися вдома, поряд з дружиною, батьками, дітьми? Хоч ненадовго, хоч трохи...

Ось тільки чому Єгоров запитує нашу думку? Адже якщо є наказ, то ми просто зобов'язані йому підкоритися...

В цей час пролунало голосно й категорично:

— Дозвольте мені, товаришу комісар!

Напевно, мені ніколи не доводилося чути такий владний, магичний голос, який миттю доходить до розуму й серця.

Здавалося, степовий сокіл стрепенувся, відчувши неминучу небезпеку. Усі різко повернулися на голос.

Це був той самий учорашній офіцер, схожий на кам'яну статую. Стоячи струнко, він так і вп'явся палючими очима в Єгорова. Чорне жорстке волосся здриглося в нього, як голки дикобраза, і навіть у цьому відчувалася кипуча сила цієї людини.

— Я солдат, — карбуючи кожне слово, сказав Момиш-ули. — Я підкоряюся наказу. Якщо наказ про переведення нас у наново сформовану дивізію вже підписаний, то я готовий хоч зараз вирушити до Алма-Ати.

Усі присутні загули, схвалюючи його слова. Але Баурджан усім своїм виглядом дав зрозуміти, що не терпить, коли його перебивають. Він на мить замовк і невдоволено звів свої кошлаті брови до перенісся. Всі одразу й притихли.

— В Алма-Аті у мене залишилися дружина й діти,— тим самим, непохитним тоном вів далі старший лейтенант.— Якщо трапиться потрапити туди, то, можливо, викроїться хоч деньок побути разом з ними. А кому не хочеться додому після таких жорстоких боїв?

Я, як і решта, ствердно закивав головою, вражено думаючи: «Звідки ця людина з непроникним обличчям могла вгадати мої думки?»

А Момиш-ули тим часом обвів суворим поглядом усіх присутніх і звернувся до комісара:

— Але в моєму серці, товаришу комісар, крім зрозумілих людських бажань, ще є совість і честь бійця, які притаманні всім нам, хто сидить у залі. А ну дайте відповідь,— звернувся він до притихлого залу,— чи є серед нас людина, яка не отримала жодного поранення? Ні! Шлях дивізії щедро залитий і нашою кров'ю. Ми всі внесли свій посильний труд, щоб дивізія була удостоєна звання гвардійської. І тому ми, товаришу комісар, маємо повне право залишатися тут. Або загинути разом з усією дивізією, або разом з нею прийти до перемоги!

Карбовані, рішучі слова старшого лейтенанта, немов вогняні стріли, пронизали душу.

Не лише я, але й усі, хто зібралися, слухали його, затамувавши подих.

— Воїнська честь і совість вимагають, щоб я залишився тут. Бути під прапором дивізії вимагає і прах загиблих товаришів. Якщо ми підемо звідси, нас прокляне дух моїх полеглих солдат! Я вважаю, що треба довести нашу думку до командування, товаришу комісар. Адже там теж люди сидять.

— Ми говорили, товаришу Момиш-ули,— спокійно відповів Єгоров.— Але член Військової ради відмовив.

Тоді ми підлягали Західному фронту. Членом Військової ради фронту був Булганін.

— Тоді ви говорили йому свої слова,— не розгубився Момиш-ули.— А тепер передайте товаришу Булганіну наші. І якщо він сам не може вирішити цього питання, то нехай доповість у ставку. Ми проти того, щоб нас зрушили з місця!

Останні слова він вимовив сердито.

«Даремно він так різко,— із занепокоєнням подумав я.— Треба негайно просити пробачення в комісара. Розгнівається — всіх до одного відправить до Алма-Ати...»

Але Баурджан анітрохи не розкаювався у своїй запальності. Він стояв з гордо піднятим підборіддям і чекав відповіді.

Трохи подумавши, комісар спокійно кивнув:

— Я вас зрозумів, товаришу Момиш-ули! Зрозумів. У кого ще які міркування з цього приводу?

Баурджан сів на місце. Я полегшено зітхнув: «Пронесло!» З цього часу і на все життя в моєму серці зайнявся вогонь любові до Баурджана.

— Я цілком згоден із старшим лейтенантом!— підвівся з місця комісар полку Мухамедяров.— Тільки так, товаришу комісар!

Слідом за ним підвівся, торкаючись головою стелі, Балтабек Жетпісбаєв:

— І наше слово таке. Ми повинні залишитися в своїй дивізії.

— Іншу дивізію нехай виховують інші командири,— задержува-
то кинув Ісламкулов.— А нас не віддавайте!

І тут наперебій зашуміли:

— Залиште нас тут! Не віддавайте!

— Інших думок немає?— запитав Єгоров, з усмішкою дивлячись на гарячих джигітів.

— Ні-і-і!— одностайно прокричали всі.

Лише Баурджан сидів мовчазний. І знову він був схожий на кам'яну статую.

Набагато пізніше Єгоров розповідав нам, що сам був дуже занепокоєний, як би не втратити своїх випробуваних джигітів. Тому, дізнавшись про нашу думку, він повеселішав і прояснив на виду.

— Ну що ж!— поклав він руку на телефонний апарат у шкіряному чохлі.— Я доповім при вас членові Військової ради. Бо я бачу, ви схильні думати, що з дивізією вас розлучає Єгоров...

Ми засміялися слідом за комісаром. Я знову подивився на Баурджана: на його губах не було й тіні посмішки. Мовчки дивився він очима яструба поверх комісара на невелику картину на стіні.

Єгоров розчохла апарат і підніс трубку до вуха. Ми, затамувавши подих, слухали розмову з Москвою.

— Хочу повідомити про стан справ з приводу учорашнього наказу про відправку в тил командирів і політпрацівників дивізії неросійської національності,— сказав Єгоров.

— Люди готові? Скільки чоловік?— почулося у відповідь.

— Зараз переді мною сто п'ятнадцять. Я роз'яснив товаришам суть наказу. Але...

— Що? Відмовляються їхати в тил?

— Якщо є наказ — поїдуть. Але у них до вас прохання.

— Що за прохання?

— Командири і політпрацівники одностайно просять залишити

їх у дивізії, товаришу член Військової ради. Вони заявляють так: якщо не подолаємо німців, то всі до одного помremo, захищаючи Москву. Або ж у складі 8-ї гвардійської дивізії з перемогою увійдемо до Берліна. Просять, щоб їхня заява через члена Військової ради була доведена до верховного головнокомандуючого.

— А ви особисто як думаєте, товаришу Єгоров?

— Половина моєї душі в їхніх серцях, товаришу член Військової ради,— зовсім не армійським голосом сказав Єгоров.— Як же я житиму без них?

Запала мовчанка. Слова комісара болем відгукнулися в моїй душі. Дивлюся, Балтабек крадькома витирає очі. Але ось знову лунає голос Москви:

— Тоді зачекайте з півгодини. Я доведу прохання товаришів до верховного головнокомандуючого.

— Єсть, товаришу член Військової ради.

Комісар обережно поклав трубку на місце. Помовчав. Потім звів на нас очі:

— Товариші, дозволяю вийти покурити.

Вже за десять хвилин усі джигіти знову сиділи на своїх місцях і нетерпляче поглядали на годинник. Ще за двадцять хвилин зазвонив телефон. Не так упевнено, як першого разу, комісар зняв трубку. Рука його злегка тремтіла.

— Слухаю вас, товаришу член Військової ради.

— Верховний головнокомандуючий задовольнив ваше прохання.

— Дякую, товаришу член Військової ради!— видихнув Єгоров.— Верховному головнокомандуючому і вам дякую!

У цей час Балтабек гаркнув «ура!», і всі, хто був у хаті, підхопили. Комісар знесилено, наче щойно вийшов з тяжкого бою, поклав трубку на місце і, не приховуючи своєї радості, по-батьківському всміхнувся нам.

Тепер, згадуючи слова Баурджана, як він сказав, тоді, 16 грудня 1941 року в селі Дарно, що за сорок кілометрів від Москви, я доходжу висновку, що вони зіграли для нас історичну роль. Якби не він, усі ми, безперечно, вирушили б до Алма-Ати і не переступили разом з 8-ю гвардійською дивізією порога вічної слави. І сам Баурджан, якби покинув тоді дивізію, не досяг би своєї популярності. І не народилася б на світ славнозвісна книга Олександра Бека «Волоколамське шосе». І не з'явилася б книжка самого Момиш-ули «За нами Москва». Дивізія прославила Баурджана. А Баурджан оспівав свою дивізію.

8-а дивізія дала Батьківщині немало зоряних батирів, але ім'я двох ми вимовляємо з особливою пошаною: Панфілов і Момиш-ули. Якщо Панфілов був основою високої, як гора, слави дивізії, то Баурджан — одним з її піків.

Ось така історія моєї першої зустрічі з Баурджаном,— закінчив розповідь Малік і всміхнувся.— «Вперше побачилися — знайомі, вдруге — рідня». А тепер розповім, як я познайомився з ним ближче.

5 січня 1942 року комісар полку Ахметжан Мухамедіяров викликав мене до штабу.

— Прибув за вашим розпорядженням, товаришу комісар,— відрепортував я.

— Ну-ну, якщо прибув — роздягайся й проходь,— відповів він.— З товаришем Момиш-ули знайомий?

За столом сидів той самий командир з очима яструба. Не знаю чому, але, як тільки побачив його, серце моє неспокійно закалатало.

— Знайомий, товаришу комісар.

— Тоді добре. Баурджан направлений на службу у наш полк. Призначений заступником командира полку.

— Тимчасово чи постійно?— поставив я чомусь безглузде запитання.

— Це покаже майбутнє,— сухо відповів комісар, незадоволений моїми нетактовними словами.

Коли наша дивізія вступила в перші бої, в її полках не було рот автоматників. Лише одинадцятого листопада, коли німці розпочали другий наступ на Москву, полковник Капров і комісар Мухамедіяров, викликавши мене з передової, наказали негайно формувати роту автоматників.

— Ти будеш політруком роти, а командира призначимо пізніше. Потрібних людей підбирай із батальйонів. Командиром дано наказ.

Для подання допомоги по створенню роти мені дали секретаря комсомольської організації полку Жетпісбаєва, «батальйонного Балтабека», прозваного так через те, що він увесь час перебував у батальйонах.

Батальйони, поріділі в жорстоких боях, навідріз відмовилися давати мені кращих людей. Формування роти затягувалося. Того дня, коли я ледве нашкріб тринадцять автоматників, Капров наказав:

— Підеш зі своїми автоматниками донамагати першій роті обороняти село Ширяєво.

— Слухаюсь. Але в мене поки всього тринадцять чоловік. Це й ротою не можна назвати,— зажурено сказав я.

— Ще й як можна! Один твій автоматник за хвилину спроможний випустити двісті куль. Це дорівнює стрільбі цілого відділення. Отже, вважай, що твої автоматники складають тринадцять відділень стрілецької роти.

— Єсть!— усміхнувся я.

Наступного дня німці почали шалену атаку на роз'їзд Дубосеково. І я виявився і командиром, і політпрацівником роти. Хлопці мої показували чудеса мужності. Потім ми разом з дивізією відійшли на відпочинок, і рота автоматників так і залишилася не укомплектованою як слід. Тому я дуже зрадив, коли Мухамедієров сказав, що найближчими днями прибудуть з Казахстану нові сили для поповнення полку.

— Для організації гідної зустрічі поповнення ми створили комісію. Ти входиш до неї. Командиром до тебе в роту призначений Соловійов. Ось разом з ним із нових прибулих хлопців підбери собі автоматників.

— Єсть, товаришу комісар.

— Голова комісії товариш Момиш-ули. Від сьогодні тримай з ним зв'язок.

Для комісії було виділено окреме приміщення — клуб ткацької фабрики. Розподіляли новоприбулих по батальйонах. Одні новобранці прибували вдень, інші — вночі. В одну з вільних хвилин Баурджан звернувся до мене:

— Давайте розкажіть що-небудь, товаришу політкерівник. Не нудьгувати ж нам тепер?

Це було його перше неофіційне звертання до мене. Та й не тільки до мене. У більшості випадків він був небагатослівний. Говорив мало, більше слухав. І разом з тим ми вже знали, що не слід легко піддаватися на ці рідкі потепління в його голосі.

Пам'ятаючи, як холодно він зреагував на моє невинне «ассаумагалейкум», я цього разу обережно відповів:

— Про що ж вам розповісти, товаришу капітан?

— З дому одержуєте листи?

— Вчора одержав з Алма-Ати. Від Сабіта Муканова.

— Що він пише?

— Живий-здоровий. Бажає перемоги над ворогом. Пише, що на мене чекає мій «Қобиланди-батыр».

— А що це таке?

— «Қобиланди-батыр» — тема моєї дисертації, яку я не встиг захистити. Коли йшов на фронт, залишив її у Саке.

— Сабіт ваш родич?

— Ні.

— Яким же чином ви познайомилися з ним?

— Це ціла історія. Якщо вас не стомить, можу розповісти, товаришу капітан...

Цієї миті знадвору почулися кроки. Із скрипом розчинивши двері, до хати ввалилася нова команда. Я розбудив товаришів, які здрімнули на дивані.

За кілька хвилин за столом зібралися всі члени комісії, і ми розпочали бесіду з шістьма джигітами, які несміливо сиділи на-впроти нас на довгій лаві.

Всі хлопці виявилисяказахами. Молодесенькі — кожному з них ще немає і двадцяти.

Запитуємо їхні прізвища, з'ясовуємо, хто з якої області приїхав.

— Тохтаров-Батталов-Нурбосинов,— перерахував скоромовкою кілька прізвищ смаглявий бистроокий джигіт.

— Як твоє прізвище?— палахнув на нього вогняним поглядом Баурджан.

— Тохтаров-Батталов-Нурбосинов,— не здавався бистроокий.

— Що, в тебе таке довге прізвище? Чи ти носиш одразу три прізвища?

— Ніяк ні, товаришу капітан. Це прізвища ось нас трьох,— він показав на друзів, що сиділи поруч.— Ми всі трое з Алтаю, з Ленінгорська. Робітники свинцевого заводу. І в Алма-Аті служили разом.

Я вийшов до сусідньої кімнати за командиром своєї роти, старшим лейтенантом Соловйовим.

— Є підходящі для нас джигіти.

Але, очевидно, ця думка прийшла в голову не лише мені. Коли я повернувся, бистроокий запитував Момиш-ули:

— А що таке автоматник?

— Якщо інші стріляють у противника по одній кулі, то автоматник сипле кулі пригорщами.

— Тоді запишіть туди нас усіх!— хором вигукнули джигіти.

Баурджан порухом підборіддя дав нам знак, що всі ці хлопці відтепер наші. Я почав записувати їхні прізвища. Коли черга дійшла до високого кремезного Жунусова, Баурджан наказав:

— Відставити! Звідкіля приїхав?— запитав він бійця.

— З «Акбузау»¹, товаришу командир.

— Що таке «Акбузау»?

Джигіти дружно засміялися. Разом з ними сміявся і Жунусов.

— Колгосп такий, товаришу командир,— пояснив боєць.

— Ким працював у колгоспі?— Баурджан суворо подивився на бійців, що сміялися.

— Трактористом, товаришу командир.

— Виходить, ти шанована людина в своєму аулі? Техніку знаєш? Добре б тобі на фронті бути танкістом. Але в нашому полку танків немає. Тому пропонуємо тобі йти в кулеметники.

¹ Акбузау — дослівний переклад: біле теля.

— Якщо ви так говорите, товаришу командир, то піду в кулеметники.

— Запам'ятай, Жунусов, що кулемет «максим» часом не менш страшний ворогові, аніж танк. Але він вимагає піклування про себе, як наречена. У походах доведеться носити його на спині.

— Слухаю, товаришу командир.

На тонких губах Баурджана майнула гінь посмішки.

— Тендітним джигітам пасує автомат. А з твоєю богатирською статурою це просто образливо. Нехай твоїм автоматом буде кулемет.

Усі розсміялися. Ці хвилини сміху були для шойно прибулх на фронт хлопців найсвітлішими хвилинами. Може, вони запам'яталися їм на все життя. Тому що у важку хвилину веселий жарт командира служить дуже добру службу, підтримує бойовий дух воїна. І тепер я розумію, що Баурджан робив це саме для того, щоб надати новобранцям упевненості в собі.

— Ви прийшли у 3-ю гвардійську дивізію,— обвів усіх суворим поглядом Баурджан.— Пам'ятайте, що, сформована у Казахстані, наша дивізія є священним знаменом казахського народу. Не осоромте ж це знамено в бою. Зараз вас розведуть по батальйонах. Тепер ми зустрінемося з вами на передовій. Не бійтеся ворога. Кідайтеся на нього з думкою: не ворог мене переможе, а я знищу його. Завжди думайте тільки так! Добре оволодійте зброєю. І міцно дотримуйтеся дисципліни, бо дисципліна — перша зброя бійця. Щасливо, джигіти! Як кажуть у нас: нехай міцним буде ваш дух!

Свою промову казахською мовою Баурджан закінчив по-російському:

— Старшинам — вести людей у свої підрозділи! На вихід кроком руш!

Від енергійної, твердої ходи джигітів затремтіла дощана підлога клубу.

Після того, як прибули всі новобранці, ми розібрали їх по ротах і зайнялися їхнім навчанням. Крім бойової підготовки, щодня проводили політзаняття, говорили про обов'язок бійця, про його моральне обличчя, про славні традиції Панфіловської дивізії. Готуючись до цих занять, я щоразу мимоволі згадував відомі слова Момиш-ули: «Політрук пише не на папері, а в серцях бійців», «Байдуже слово не дійде до солдатських сердець».

11 січня сорок другого року, повантажившись у ешелони, наша дивізія знову вирушила в дорогу. Навчання не переривалися і в вагонах. На початку лютого ми вступили у криваву сутичку з ворогом. З Баурджаном ми зустрічалися і в дорозі, і на марші,

і в боях. А я тобі розповім про останні зустрічі з Баурджаном під час цих боїв.

22 лютого пізно увечері командирів нашого батальйону викликали до штабу полку. Баурджан прийняв нас у невеликій напівтемній хаті, при світлі каганця, зробленого з гільзи снаряду.

— Товариші! Я запросив вас проти ночі не лише для того, щоб привітати із завтрашнім святом Червоної Армії.— Він потис нам усім руки.— Від генерала Чистякова одержано наказ негайно підготувати додатковий матеріал про представлення до урядових нагород бійців вашого батальйону і роти автоматників, котра підтримувала його в бою. Ці матеріали вранці повинні бути в дізії.

Він розпитав нас про загиблого Тулегена Тохтарова.

— Важко розпізнати соколів, які літають високо в небі. І батирів в однакових вушанках, які щодня визволяють село за селом, важко відрізнити одне від одного. Яким із себе був Тулеген?

— Ви його знали,— відповів Соловйов.— Смаглявий такий.

— Ха! Қазахи всі смагляві, товаришу старший лейтенант.

— Ви маєте рацію,— засміявся Соловйов.— Але Тулеген був особливий боєць. Ви не могли не звернути на нього увагу. В бою 5 лютого він знищив семеро фашистів і двох взяв у полон. Один з них виявився офіцером. Коли Тулеген привів їх, ви з Капровим саме підійшли до нас.

Баурджан кивнув:

— Пам'ятаю. Це було в селі Новосвинухово. Проте я тоді не запитав ім'я джигіта.

— Хіба була можливість розпитувати, товаришу капітан? Адже почалася чергова контратака німців.

Я нагадав Баурджанові й те, як Тулеген уперше прийшов у наш полк.

— А-а!— вигукнув, зрадівши, Баурджан.— Так це той джигіт, у якого потрійне прізвище?!

— Так-так, це він і є!

— Тепер добре пригадав. Жвавий хлопчина. А двоє його товаришів живі?

— Живі-здорові. Один з них при вас знищив німецький танк.

Це сталося так. На початку лютневих боїв Капров захворів, і днів десять його возили на санях. Полком командував Баурджан.

Коли батальйон атакував село Новосвинухово, автоматники були в резерві на узліссі.

Баурджан звернув мою увагу на те, що з-за сарая б'є ворожий танк. Я послав туди Батталова. Узнявши з собою дві проти-

танкові гранати, Батталов проповз трохи вперед, але чомусь повернувся назад.

— Він чогось боїться,— зауважив Баурджан.— Поклич його сюди.

Я гукнув бійця. Батталов підійшов до нас.

— Гей, послухай, чи є в тебе честь?— грізно запитав він.

— Є,— розгублено пробурмотів боець.

— Якщо є, то йди вперед і знищ танк. Але якщо будеш боятися і нічого не зробиш, то тебе прокляне прах твоїх предків. Ти зрозумів?

— Зрозумів, товаришу капітан! Я просто хотів запитати, як німецькою мовою «руки вгору»?

— Ти що, наречену сватати до них ідеш? Бити їх треба на смерть, і без розмов, а не руки примушувати піднімати. Зрозумів? А взагалі запам'ятай — «хенде хох!». Іди!

Батталов буквально зірвався з місця. Невдовзі за сараєм гримнув вибух і зметнулися чорні клуби диму. Трохи згодом збуджений Батталов доповів, що наказ виконано.

— Від імені народу виголошую подяку,— сказав Баурджан.— Але спочатку, здається, ти все-таки злякався?

— Був такий гріх, злякався диявола в залізній шубі,— з полегшенням признався боець.— Але до кісток стало образливо, коли ви сказали, що мене прокляне прах предків, якщо не виконаю наказ.

— Добре-добре, ти справжній джигіт!— підбадьорив Баурджан, поплескуючи Батталова по спині.— Йди і завжди добре воюй з ворогом.

Я нагадав Баурджанові цей епізод. Потім вийняв з планшета зошит і прочитав йому свої записи про Тулегена, про те, скільки фашистів було ним знищено і як, смертельно поранений у живіт, він прикладом автомата вбив німецького офіцера.

Баурджан з повагою подивився на мене:

— Велике тобі спасибі, Малік, за те, що ти все записуєш до свого зошита. Майбутнє покоління буде вдячне тобі за те, що ти все це зберіг. А поки що побудь, будь ласка, у передпокої разом із Сінченком,— попросив він мене.— У нас тут іще одна розмова з товаришами.

— Гарзд,— сказав я і, тягнучи за собою кожушок, вийшов з кімнати.

У передпокої конюх Баурджана Микола Сінченко накривав стіл на п'ять чоловік. Затишно булькала в казанку картопля, на буржуйці шумів чайник Після кількох безсонних ночей мене під ці домашні звуки швидко розморило в теплі, і я, розстеливши кожу-

шок просто на підлозі, приліг у кутку і одразу заснув. Мені здалося, що не пройшло й хвилини, як Сінченко заторгав мене:

— Товаришу політрук, вставайте. Нуль годин тридцять хвилин — настав День Червоної Армії. Треба пропустити сто грамів. Товариш капітан наказав пригостити вас усіх.

Сонний, я підійшов до столу, перехилив належних мені сто грамів і, не звертаючи уваги на жарти товаришів, знову завалився спати.

За півгодини мене знову розбудили: стіл Сінченка був підметений дочиста. Можна було йти до своїх підрозділів. Дорогою товариші сказали, що Момиш-ули детально розпитував про мене і вони розписували йому мої подвиги у боях за Новосвинухово й Бородіно.

В обід на галявину серед густого лісу стікалися групи бійців від кожного батальйону. Незабаром прийшли Капров, Мухамедієров, Момиш-ули та інші командири. Полковник Капров привітав нас із Днем Червоної Армії і почав вручати ордени та медалі. Потім він оголосив, що загиблий у бою автоматник Тулеген Тохтаров і політрук роти автоматників Малік Габдулін представлені до звання Героя Радянського Союзу.

Як я зрадів! Ще б пак! З нетерпінням чекав виходу Указу. Спочатку вирішив нікому не казати про це: нехай, мовляв, родичі й друзі дізнаються з газет. Кілька днів ходив, замкнувшись у собі, стримуючи радість, яка переповнювала мене. Нарешті не витримав, написав листа до Алма-Ати.

Того пам'ятного для мене дня 23 лютого я востаннє бачив Баурджана в нашому полку. Згадую, як урочисто він стояв, виструнчившись, ставний, кремезний, вищий від усіх на зріст, у папасі, в чорній бурці,— справжній легендарний батир! І вперше його суворе і непроникливе обличчя здалося мені добрим, очі дивилися м'яко й губи всміхалися кожному нагородженому героєві.

А за два дні Баурджан пішов від нас командувати своїм рідним 1073-м полком. Згодом він став командиром дивізії, потім навчався в Академії Генштабу. Я теж за цей час пройшов шлях до агітатора політуправління Калінінського фронту. Однак зв'язку з Баурджаном не втратив — листувалися весь час.

Отак я і познайомився, і взнав Баурджана, справжнього, прославленого героя війни,— закінчив Малік свою розповідь.— Адже ти сам був на фронті і чудово знаєш, що тисячі бійців щодня здійснюють там подвиги, проте нагорода вирізняє не кожного з них. Так, на тисячу скакунів народжується один тулпар. Однак якщо кидається галопом табун тулпарів, усі вони біжать поряд. І залишають за собою глибокий слід!»

Наступного дня я знову зібрався до Баурджана: брала нетерплячка продовжити наш діалог і показати йому запис розповіді Маліка Габдулліна. Але, подзвонивши, я довідався, що нездужає Камаш: знову серце.

А за кілька днів надійшла гірка звістка, що Камаш, вірна подруга Баурджана, померла. Багато років вона була йому міцною опорою. Часом нелегко було їй догодити людині з таким мінливим, як весняна погода, характером. Скільки сил, енергії, чуйності, любові потрібно було для цього! І ніколи вона не зривалася, навіть не підвищувала голос, а незмінно була рівною, ласкавою, уважною, дбайливою, веселою.

Баурджан дуже тяжко переживав втрату Камаш. Коли хтось пожалівся йому, що втратив чи то улюблену роботу, чи то машину, Баурджан з боєм сказав:

— Справжню муку ти визнаєш, тільки коли помре твоя стара.

А невдовзі помер його найкращий друг ще з часів війни — Малік Габдуллін. І слідом за ним — мудрий учитель і наставник Сабіт Муканов. Три смерті підряд. Найближчі Баурджанові люди.

— Блискавки почали бити по наших квадратах, — з глибоким сумом казав він. — Тепер черга дійшла до нас.

Д і а л о г ч е т в е р т и й

I

Пройшла осінь. Промайнула зима. Пролетіла весна.

І лише влітку одного червневого дня ми з Бауке продовжили надовго перерваний діалог.

Автор. Ви добре знали Героя Радянського Союзу генерал-полковника Чистякова?

М о м и ш - у л и. Івана Михайловича? Добре.

Автор. В останньому номері «Дружбы народів» опубліковані його спогади. Почав перегортати і виявив сторінку, яка стосується вас. Ви ще не бачили, Бауке? Дозвольте, я вам прочитаю?

М о м и ш - у л и. Читай.

Автор. «Командира 1073-го стрілецького полку майора Баурджана Момиш-ули я знав ще до війни по спільній службі на Далекому Сході. Це був молодий командир, казах за національністю, з крутим і впертим характером і гарною зовнішністю.

Я знав, що його дуже цінував Панфілов за особливу відвагу й кмітливість. Під Москвою його батальйон, який був у оточенні, кілька днів, не маючи зв'язку з полком, бився з переважаючими

силами ворога. У жорстоких боях гвардійці протягом двох діб знищили більш як чотириста фашистів, загримали їхній наступ по Волоколамському шосе, а потім, здійснивши марш через ліси, розірвали кільце оточення й вийшли до свого полку.

Після цього бою Панфілов тримав при собі батальйон Момиш-ули, як резерв, посилав його в бій у найважчих випадках.

Подобалась мені у Момиш-ули ще одна якість — правдивість. Як би важко йому не було, я знаю, що він завжди скаже правду. Того ж він вимагав і від своїх підлеглих».

М о м и ш - у л и (незворушно). Ну то й що?

«Ну то й що!» Хіба можна так говорити? Я радію, пишаюся, тріумфу! Тебе, твою відвагу хвалить старий генерал, розповідає, як тебе цінував прославлений Панфілов, із симпатією змальовує твою зовнішність у молоді роки. А я милуюся твоїм зовнішнім виглядом і зараз, у похилому віці. Пишаюся належною тобі правдивістю, прямою, які ти зумів зберегти в собі, немов золотий самородок. Саме через те я з такою радістю читаю тобі ці приємні рядки. А ти, найжачивши вуса, дивишся на мене аж ніяк не ласкаво.

Певна річ, уголос я не кажу Бауке цих слів. Не кажу, бо він терпіти не може, коли його у вічі хвалять. Інший на його місці не лише б зрадів, але й одразу підніс би себе до неба. Бауке не такий. Почнеш говорити про нього, одразу насупиться, ніби зважує, правду ти кажеш чи брешеш. А бува, й геть одвернеться і наспівує під носа «тіт-та-тіт-та-тіт-та!» Так і змовкнеш на півслові.

Коли я почав читати Чистякова, Бауке спочатку навіть усміхнувся і жартівливо вставив: «О, тоді я був молодим!» Я зрадів, що він у піднесеному настрої, і тому, закінчивши читання, весело подивився на нього. І тут раптове, байдуже: «Ну то й що?» Уявіть лева на арені цирку, який старанно виконав першим номер і тут-таки відмовився виконувати наступну програму. Дресирувальник намагається примусити його працювати, але той, учепившись зубами у жердину, гарчить так, що в глядачів волосся стає сторчка: чи не кинеться він на свого хазяїна?

Сидячи поруч з розгніваним Баурджаном, мені часом здавалося, що я перебуваю в клітці лева. Тільки у дресирувальника є свої засоби, хитрощі, інвентар, щоб приборкати лева, а в мене немає нічого...

Це я пишу не заради красного слівця, а задля того, щоб передати атмосферу наших бесід.

Тому, вловивши, в який бік змінився настрій Бауке під час читання спогадів Чистякова, я поквапився змахнути з обличчя веселощі й перетворитися на серйозного співрозмовника.

Автор. Розкажіть, Бауке, як ви познайомилися з генералом Чистяковим? А крім того, ви обіцяли розповісти мені детальніше про службу на Далекому Сході.

М о м и ш - у л и. Про Чистякова розповім. Але спочатку треба розповісти про службу на Далекому Сході.— Різко підвівши голову, він спрямував свій мрійний погляд кудись далеко-далеко.— Далекий Схід — це край, який загартує будь-кого, з тюхтія зробить спритного, з легковажного — мудрого. Я назвав би його кузнею. Як будь-який залізний брухт, що валяється на вулицях, вмілі руки коваля перетворюють у підкови, цвяхи, скоби, так і Далекий Схід з його суворою природою перековує слабких, розхлябаних людей. А краса там така, що нікого не залишить байдужим. Тополі прямі, немов стріли, сосни-велетні підпирають кронами небо, а трава на галявинах заввишки з людину. Річки — не перепливеш, джерела — аж зуби ломить, а повітря — п'янить, як брага. Куди не поглянь — дух захоплює від краси! Надивившись на рівні, прямі тополі та сосни — і сам почнеш ходити не горблячись. Природа там навчає людину. Потрапиш хоча б раз у болото, у цю роззявлену пащу голодного дракона,— і на все життя навчишся обережності. Влітку у страшенну спеку ти розжарюєшся, як залізо під ковальським горном, а люті морози взимку загартовують тебе, як чан з холодною водою. І якщо я — міцний цвях, то тому, що викуваний у чудовій кузні Далекого Сходу. І ковалем, який уміло кував і мене, й моїх товаришів, я вважаю Блюхера. Ти хоч знаєш, хто такий Блюхер?

Від несподіванки я не знав, що відповісти. Блюхер. Хто ж не знає цього імені? Ще коли я був школярем, в нас у класі висіли портрети п'яти Маршалів Союзу. Хлопчаки, яким пощастило сидіти під портретами, гордо називали себе: «я — Будьонний», «я — Ворошилов», «я — Блюхер», «я — Єгоров», «я — Тухачевський». І вже, певна річ, одержавши таке звання, вони нікого не підпускали до своїх «маршальських» парт, навіть поряд не давали посидіти. Моя парта, на жаль, стояла найдалі від портретів. Тому мені піднятися до рівня маршала, попри все бажання, не вдалося.

Не дочекавшись від мене відповіді, Бауке спитав:

— А «Далекосхідну» пісню ти знаєш?

— Аякже?— усміхнувся я.— Співали в армії. Досі пам'ятаю приспів:

Стоим на страже
Всегда, всегда,
Но если скажет
Страна труда:

— Прицелом точным
Врага в упор!

Дальневосточная,
Даешь отпор!

— Це останній, змінений варіант,— кивнув Бауке.— А раніше ми співали інакше приспів.

Винтовку в руки!
В кар'єр! В упор!
Товарищ Блюхер,
Даешь отпор!..

У березні тридцять шостого року, коли я знову був призваний до армії, мене відправили на Далекий Схід. Завантажили нас у ешелони й повезли через усю країну. Їхали ми без зупинок чотирнадцять діб! Тоді я вперше відчув, яка величезна наша Батьківщина. Зупинилися на станції Галенки, в глибині густих, дрімучих лісів.

Тоді на весь світ гриміла Особлива Червонопрапорна Далекосхідна Армія й ім'я її командуючого Василя Костянтиновича Блюхера. Загроза країні тоді насувалася саме із Сходу. То китайські мілітаристи напали на КВЖД, то японці — на озеро Хансан. Війна здавалася неминучою, але, одержавши грізну відсіч від уславленої ОЧДСА¹, вороги були змушені підібгати хвости.

А Блюхер був справжнім героєм, про нього співалося в піснях. І ми знали біографію свого командуючого, як власну. Він був виходець із селянської сім'ї, сам — робітник. Брав участь у першій світовій війні, був тяжко поранений. Рана була настільки тяжкою, що його двічі, як померлого, виносили з лазарету до моргу. Але обидва рази він, отямившись, якось вибирався з моргу й повертався назад до лазарету. Лише один такий факт говорить про те, що ця людина була міцніша від криці.

У двадцять п'ять років він демобілізувався, вступив до Комуністичної партії, взяв найдіяльнішу участь у встановленні Радянської влади. Він був чудовим оратором, був дуже розумним. У вісімнадцятому році, розгромивши дугівців, вивів своїх бійців з білобандитського оточення, здійснив півторатисячкілометровий швидкий марш через Уральські гори і знову з'єднався з Червоною Армією. За це він був нагороджений орденом-батьком.

Ти розумієш, що таке орден-батько? Ні? Тоді слухай. Це — орден бойового Червоного Прапора, перший орден Радянської держави. Він був запроваджений для нагороди воїнів Червоної Армії за героїзм, виявлений на фронтах громадянської війни. 30 вересня 1918 року на засіданні ВЦВК розглядали питання про

¹ Особлива Червонопрапорна Далекосхідна Армія.

те, кому вручати перший орден бойового Червоного Прапора. Яків Михайлович Свердлов запропонував нагородити першим радянським орденом Блюхера. 1928 року був запроваджений орден Трудового Червоного Прапора, 1930 року — орден Леніна і орден Червоної Зірки, 1935-го — «Знак Пошани». Усі наступні ордени — під час Великої Вітчизняної війни. Ось що означає батько орденів.

Після цього Блюхер ще чотири рази був удостоєний ордена бойового Червоного Прапора. А хто першим був нагороджений орденом Червоної Зірки? Знову-таки Блюхер!

Хто не знає Каховку, Перекоп, Волочаєвку? Усіма цими боями керував Блюхер. Він один з організаторів розгрому армії Колчака. Він був головним військовим радником Китайського революційного уряду на чолі з Сунь Ятсеном. Одинадцять років керував ОЧДСА, зводив на Далекому Сході непохитну фортецю нашої Батьківщини. Двічі був нагороджений орденом Леніна. 1935 року йому, разом з Будьонним, Ворошиловим, Єгоровим і Тухачевським, присвоїли звання Маршала Радянського Союзу. Ось хто такий Блюхер!

А тепер я розповім, як Василь Костянтинович власноручно вручив мені іменний подарунок.

А в т о р. Це дуже цікаво. Розкажіть, прошу.

М о м и ш - у л и. Основним клопотом солдата в армії, його «судженою», є особиста зброя, гвинтівка, шабля. Ну ось про неї й буде моя розповідь. Шабля, сам знаєш, зброя кіннотників. Для піхоти однаково: що шабля, що скребачка.

Так-от, після приїзду на Далекий Схід я був призначений командиром взводу управління батареї полкових гармат. Мене направили сюди, враховуючи, що я колись працював у банку і знаю рахівничу справу. Сам розумієш, що тут треба вміти рахувати.

Я закивав, даючи зрозуміти, що ця служба мені знайома.

— Гей, що ти крутиш головою, як кінь, якому обліпили очі мухи? Язика немає, чи що, сказати нормально?

Задоволений тим, що Бауке миттю знаходить вдалі порівняння, я засміявся:

— Адже я колишній артилерист. Знаю, як там потрібні всілякі синуси й косинуси.

— Ну ось! Хоча б інколи, але подавай голос,— задоволено кивнув Баурджан.— Бо виходить, наче я розповідаю не людині, а німому каменю.

Я знову засміявся. Всміхнувся й Бауке. І було чому: письменнику висловлювати підряд два вдалі порівняння — однаково що снайперові двома кулями підряд вразити ціль. Коли в ролі оповідача виступаю я сам, то, захопившись, не можу контролювати

реакцію свого співрозмовника. А Бауке вміє вести ґрунтовну розмову, не випускаючи з поля зору свого слухача. Це рівнозначно тому, щоб одночасно писати й розповідати.

— У ті часи гармати ми тягали кіньми, — провадив далі Баурджан. — Через те всі артилеристи їздили верхи на коні. А що означає для казаха кінь — тобі відомо. З виділених коней я вибрав собі найкращого — молочного кольору, тонкононого, легкого, із стоячими вухами й чорними очима. Син казаха, який, прокидаючись із зорею, накидає на плечі разом із сорочкою й вуздечку свого стригунця, знає, як вибрати собі тулпара. Мій кінь був гідний найвищої похвальби. Піде риссю — вітер так і лоскоче твою душу. Кинеться галопом — здається, якщо дивитися збоку, наче білий клинок врізається в дрімучий ліс. Коли я сидів на своєму улюбленці, мені здавалося, що верх мого шолома дістає вершин найвищих сосен.

В армії спорту надається велике значення. Я посилено займався і кінним, і всяким іншим спортом. І саме мій білий кінь — Лебідь — прославив мене як спортсмена. Коли я на ньому виїздив на манеж, він, наче довгоногий заєць-русак, легко долав будь-які перешкоди.

Якось полковник Коваленко, побачивши мене на манежі на білому коні, підкликав до себе. Я підскакав до нього.

«Всіма видами кінних ігор оволодів?» — запитав він, з явним задоволенням поглядаючи на коня, що нетерпляче рвав вуздечку.

«Оволодів, товаришу полковник».

«Тоді призначаю тебе капітаном команди полку по кінному спорту».

«Єсть!» — відрпортував я, підводячи правицю під козирок. Потяг Лебеда на себе, і він став дибки, як устромлений у землю спис. Це мовою кавалеристів зветься «свічкою». Коли ж мій красень вставав на задні ноги, він із своєю гривною, що розвівалася, справді нагадував язик полум'я.

Обійшовши всі підрозділи, я підібрав собі в команду тридцять кіннотників. Після бойової підготовки ми без перепочинку проводили різні тренувальні заняття. Із свистом відлітали верхівки молодого вербняка, коли на повному скаку ми рубали їх направо й наліво. Іноді за кілька метрів до перешкоди охоплював страх: раптом кінь ухилиться чи в самого не витримає серце? Проте, чого б це не коштувало, ти повинен, ти зобов'язаний подолати бар'єр, або ти не будьоннівець! На бойового скакуна повинен сидати тільки бойовий, сміливий джигіт. Такі вимоги кінного спорту.

І от якось викликав мене до себе Коваленко й повідомив, що в дивізії готуються особливо відповідальні змагання. Якщо наша команда виступить добре,— значить, і полк хороший, якщо, не доведи господи, спіткнемося,— значить, і в полку не все гаразд. Наприкінці він додав:

«Запам'ятай, що на огляд може приїхати командарм. Тому тепер за тренуваннями стежитиму я сам».

Повідомлення про можливий приїзд Блюхера підстобнуло нас. Всі ми горіли одним бажанням: показати себе з найкращого боку уславленому полководцю і хоча б здалеку побачити його. Старанно готували коней, без перепочинку тренувалися самі. І були вже впевнені, що зможемо подолати будь-які перешкоди.

Настав день огляду. Батальйони полків, чітко й твердо ступаючи, з піснею попрямували до дивізійного іподрому. Ми прийшли раніше за всіх, щоб ознайомитися з перешкодами й умовами змагання. Чекаючи повного збору дивізії, я прислуховувався до пісень, які виконували колони. Це було чудово! У кожної колони — своя пісня. В одній — «Каховка», в іншій — «По долинам и по взгорьям», у третій — «По военной дороге шел в борьбе и тревоге боевой восемнадцатый год» — усі ті пісні, в яких так яскраво відбитий священний патріотизм нашого народу, історія нашої Батьківщини.

Отож по знаку нам дали команду: «Готуйсь!» Командиром нашої дивізії був Дотоль. Сам — колишній кавалерист. Команду подавав він. Поруч з ним на трибуні стояв кремезний, широкочоловий чоловік з густими вусами.

На мові вершників є термін «конкур-іппік». Це — цілий каскад важкопереборюваних перешкод у кінних змаганнях: подолання висот, перестрибування через широкі рови. Перед нами було тринадцять бар'єрів.

Спочатку йшли команди двох інших полків. До самої середини вони дружно переборювали перешкоди, але після сьомого-восьмого бар'єра почали помилятися. Одні самі злякалися, в інших заноровилися коні — почали огинати важкі бар'єри. Були й такі, що, ослабивши притиск колін під час стрибка коня у висоту, з розгону вилітали з сідел. Коліна повинні щільно прилягати до боків коня, так само як і сідло на ньому. Варто розслабитися, ледь відвести коліна вбік, як відразу вибиває із сідла пружний струмінь повітря, і тебе, як птаха в польоті, переверне сильний зустрічний вітер. Бачачи, як падають з коней інші, я ще раз гарячково наставляв своїх хлопців, щоб вони ні в якому разі не розслабляли колін.

Ніхто з перших двох команд не зміг подолати останню, тринадцяту перешкоду.

Пролунала команда: «Капітану команди 306-го полку на арену!»

Я на своєму білосніжному красені вихором вилетів на манеж. За положенням, капітан команди галопом повинен зробити повне коло. Стримуючи Лебедя за поводи, я пустив його в галоп, а сам так і завмер прямисінько, немов яструб, який притиснув свою злобич кігтями до землі. При галопі вершник підстрибує разом із сідлом, і часті різкі удари по спині коня порушують ритм його ходи. Вершник повинен так втиснутися у сідло, немов його пригвинтили до нього наглухо. Тоді басуючий галопом кінь йтиме спокійно й легко.

Я відразу зрозумів, що кремезний, з густими акуратно підстриженими вусами військовий, який стоїть праворуч від комдива, і є легендарний маршал Блюхер. Він пильно стежив за мною, трохи подавшись вперед. Для солдата немає більшого щастя, ніж бути поміченим командармом.

Зробивши коло по арені, я вивів свою команду. У заїзді я повинен був бути трохи попереду. Жодного разу я не озирнувся назад, доки не подолав десяту перешкоду, впевнений у тому, що мої джигіти успішно візьмуть ці бар'єри. Прислухаючись до дружного тупоту копит, я знав, що вся група йде за мною слід у слід.

Одинадцята перешкода — стрибок через широкий рів.

«Твій прадід Тайбурил перестрибував через сім таких ровів навколо міста Казані. Якщо ти гідний свого предка, то стрибай, любий мій!»—сказав я з надією своєму коню і підстрожив його. Лебідь стрибнув легко, як русак, і встромив свої копита на другого боці.

«Молодець! Весь у прадіда!» — вигукнув я, лагідно поглажуючи свого улюбленця по гриві, й кинувся на штурм дванадцятої перешкоди.

На мить озирнувся назад і бачу: двоє моїх залишилися по той бік рову, а інші, подолавши його, йдуть слідом за мною. Дванадцята перешкода — це що! Ось тринадцята — найважча. Подолати її може лише кінь з коней, джигіт із джигітів. При підході до неї багато скакунів звертають убік, багато джигітів вилітають із сідел. І як не був я впевнений у своєму Лебеді, але перед тринадцятою перешкодою туго натягнув поводи. Чим ближче височенний бар'єр, тим боязкіший мій кінь.

«Ні, ти мене не скинеш!»—сказав я йому твердо.— Будемо стрибати! Якщо впадемо, так разом!»

І кінь послухався. Наче стріла з лука, злетів він над бар'єром.

Під час стрибка вершник повинен буквально завмерти в сідлі. Інакше кінь може впасти. Для того щоб сидіти в сідлі міцно, не рухаючись, потрібно немало енергії, мужності і витримки! І якщо ти взявся за гриву коня, то всі ці якості повинні бути з тобою. І лише коли мій вірний Лебідь уп'явся, мов спис, по той бік перешкоди, я зрозумів, що все-таки володію цими якостями. Міцно ставши на землю, кінь набув гордого вигляду переможця. Весь іподром бурхливо заплодував.

Ні, такими якостями володів не тільки я, але й мої джигіти. Четверо з них успішно подолали останній бар'єр і пішли слідом за мною.

На скаку зібравши всю команду, я швидко вишикував її, і ми воєнною рессю зробили повне коло по арені. Під'їхавши до трибуни, виструнчилися у стременах і віддали командуванню честь. Потім, знову опустившись у сідла, галопом залишили арену.

Незабаром із репродуктора почувся дзвінкий голос комдива: «За хорошу підготовку всій команді 306-го полку оголошую подяку. Капітанові команди, лейтенантові Момиш-ули в подарунок вручається годинник. Його вручить командарм, Маршал Радянського Союзу Василь Костянтинівич Блюхер».

Оркестр ударив туш, іподром потонув у оплесках.

«Капітанові команди на трибуну!»

Я пристрожив коня й помчав до трибуни. Коли до неї залишилося метрів з десять, я потягнув за повід, мій Лебідь білим фонтаном здійнявся вгору, хвіст і грива його гарно розсипалися, і, поки він не вийшов із свічки, я скочив з нього, і наші ноги одночасно торкнулися землі. Цей прийом могли робити лише ми з Лебедем.

Потім я дав команду: «Вклонися!» Зігнувши передні ноги, він опустився на землю й тричі вклонився в бік трибуни. Потім я командував: «Устати!» Кінь одразу схопився і, нащуливши вуха, став, немов прикипів. Стоїмо виструнчившись: кінь і я — боєць. За якусь мить я вже вихопив із піхов шаблю і, тримаючи її точно проти лоба, хвацько брязкаючи острогами, карбував крок прямо до трибуни.

В очах комдива Дотоля й полковника Коваленка світилося радісне задоволення. Лагідно всміхався мені з-під густих вусів і командарм, тримаючи в руці годинника. Вклавши шаблю у піхви, я збіг по сходинок.

«Дуже радий майстерності вашої команди. Бажаю вам успіху, лейтенанте. Передайте подяку вашим хлопцям», — тепло сказав Блюхер, міцно потиснувши мені руку.

Вручивши годинника, він, як батько синові, підбадьорююче кивнув мені.

«Служу Радянському Союзу!»— чітко відповів я, хвацько беручи під козирок.

Ось так, дорогий мій,— закінчив свою розповідь Момиш-ули.— Зараз є лозунг: «Ніхто не забутий, ніщо не забуте». Ми повинні пам'ятати всіх: від солдата до маршала.

III

Бауке зробив невелику паузу й потягся за куривом. Вийнявши з пачки сигарету, неквапливо розім'яв її й акуратно заправив у мундштук. Дивлячись на його довгі тендітні пальці, я уявив собі двадцятисемирічного Баурджана, який хвацько скаче на прекрасному білому коні. Як він спритно зістрибує на землю й, погусарському видзвонюючи острогами й виблискуючи шаблею, салютує маршалу.

Мені пригадалася легенда про те, як після відставки в 1952 році Бауке продемонстрував свій характер. Одного чудового дня він, при всіх регаліях, з маузером і шаблею, прийшов до Спілки письменників засвідчити свою повагу Сабітові Муканову. У кабінеті голови за його письмовим столом, розвалившись у кріслі, сидів якийсь кругленький молодик і розмовляв по телефону. Через кожні два слова він голосно й самовдоволено реготав. На Баурджана, що ввійшов, не звернув жодної уваги. Тоді Момиш-ули підійшов упритул до столу, виразно дивлячись на невихованого чоловіка. Той незворушно продовжував розмову, граючись окулярами у золотій оправі.

Коли він нарешті поклав трубку, Баурджан розгнівано крикнув:
— Встати!

Молодик схопився з місця і, квапливо начепивши золоті окуляри, розгублено закліпав очима, наче просив прощення в грізного відвідувача.

— Ти хто такий?— запитав Баурджан сердито.

— Я — секретар Спілки письменників,— несміливо вимовив той.

— Ну що ж, якщо ти секретар...— Брязкаючи шпорами, Баурджан приставив ногу до ноги й різко вихопив із піхов шаблю. Злякавшись, секретар спритно пірнув під стіл.

— Я — Баурджан Момиш-ули!— відрекомендувався Бауке, вишкунувшись і тримаючи шаблю перед собою, так, як це робиться при салютуванні в кавалерії.

— Ойбай... Бауке... Вибачте! Не впізнав...— забурмотів з-під столу на смерть переляканий секретар.— Вибачте, будь ласка.

— Виходьте сюди!— наказав Баурджан.

— Боюся вашої шаблі!

— Гей, чого ти боїшся? Адже я салютую тобі, як генералові Спілки письменників,— ледве стримуючи сміх, промовив Баурджан.

Але секретар, який скоцюрбився під столом, ніяк не міг вібратися звідтіля: підкошувалися ноги.

— Я думав, ти батир, якщо так поважно сидиш на місці Сабіта. А виявляється — просто хлопчисько!— І, засунувши шаблю назад у піхви, Баурджан попрямував до дверей.

Проходячи повз секретарку, він великим пальцем вказав на кабінет Сабіта:

— Там під столом лежить якийсь хлопчисько. Допоможіть йому підвестися.

І не поспішаючи пішов до виходу...

Уявивши цю картину, я всміхнувся. Оце-то так!

М о м и ш - у л и (*здивовано*). Ти чого це?

А в т о р. Ви не звертайте уваги, розповідайте далі, Бауке.

М о м и ш - у л и. Так-от, став я знаменитим на всю дивізію вершником. Особливо радів за мене Дотоль: «Молодець! Творчо виконав доручену тобі справу». Призначили мене командиром гірсько-в'ючної батареї, і, крім того, я, як і раніше, залишався капітаном кінної команди.

Ось так на Далекому Сході, серед його суворой природи, проходили ми свою військову підготовку. З кожним днем міцнішали наші м'язи, ширшав світогляд, зростала любов до Батьківщини. Адже справжня любов до Батьківщини, як і до рідної матері, приходить у зрілому віці. І усвідомлення її загострюється в серці найчастіше, коли перебуваєш далеко від дому. Я вважаю, що правильно молодих воїнів виховувати далеко від рідних місць. Адже в юнака, якому не випадало виїздити за межі рідного аулу, села, поняття Батьківщини обмежено рамками цих місць. Він повинен узнати, відчуті масштаби країни, зрозуміти, що Батьківщина — це не тільки його дім, аул, село, місто, де він виріс. І якщо, перебуваючи далеко, він відчуває справжню тугу по своєму аулу, значить, пізнає ціну йому.

Я казав уже, що природа Далекого Сходу дуже сувора. Мешканцю півдня, який звик до теплого літа і м'якої зими, не так легко пристосуватися до цих кліматичних умов. Але вже якщо зумів пристосуватися, вважай себе цілком загартованою людиною. Зима і осінь тут холодні, а літо дощове. З травня по серпень, три місяці підряд, на голову безперервно ллє дощ, дощ і дощ. Але, незважаючи на це, бойове навчання не припиняється. Цілий день по кісточки місиш багнуку, а ввечері під зливою сьорбаєш з похідного казанка щі навпіл із водою. І вночі спиш мало не в калюжі. А вранці знову під зливою вперед.

А яка далекосхідна зима! Чи доводилося тобі пити нерозведений спирт? Ось точнісінько так перехоплює там подих від лютих морозів — ні вдихнеш, ні видихнеш і місця собі не знайдеш. Але потім і до цього звикаєш.

Якось узимку я проводив у лісі тактичні заняття з батареєю. Навколо сніг, біло-біло, мороз — скажений. І раптом наче грім прогрімів над самою головою. Переляканий кінь шарахнувся піді мною вбік, тривожно заіржав. Я і сам перелякався. Що таке? Грози зимою не буває. Землетрус, чи що? Озираюся навкруги, притримуючи коня за вуздечку, й бачу: метрів за сто від мене смерчем злетів угору стовп снігу й повільно, плавно, наче білий дим, осідає донизу. Дерева здригаються, наче перемовляються між собою. Якись осколки, як шрапнель, встромилися поряд з нами в товстий шар снігу. Мій коновод зіскочив на землю і простяг мені один з них. Це була звичайна соснова гріска. Виявляється, від сильного морозу розірвало величезну сосну.

Після цього нам ще не раз доводилося спостерігати, як від лютоті холоднечі гинули столітні сосни. У мене десь був вірш, присвячений соснам, які стоячи гинули під натиском лютого морозу. Яка це прекрасна смерть — померти стоячи, не згинаючись!

Не можу забути й зимових вітрів Далекого Сходу, які проймають до кісток. Пішому ці вітри ще не такі страшні. Але вершника вони проймають наскрізь. Наче загострений спис впирається йому в груди. А вже коли ти їдеш на коні попереду колони піших обслуг і кінних запряжок, які повільно, з натугою тягнуть гармати, то здається, що в тебе встромяють не один, а сорок списів. Овечий кожущок добрий для морозу, але від пронизливого вітру не рятує навіть він.

Якось у полковому магазині я побачив рулон клейонки. Звичайна клейонка в клітинку для кухонних столів. Купивши п'ять метрів, ми з коноводом пошили собі жилети. Наступного разу, натягнувши їх зверху на гімнастерки, ми піднеслися духом. Клейонка виявилася не гіршою від кольчуги стародавніх батирів. Вона надійно берегла наші тіла від пронизливого вітру. Тоді я закупив на свої гроші всю клейонку в магазині і роздав її вершникам з батареї, сказавши, щоб вони як-небудь змайстрували собі захист. Після цього вже можна було цілий день їздити в сідлі не злізаючи. Інші ж командири, не витримуючи лютого вітру, часто зіскакували з коней, щоб хоч якось зігрітися бігом.

Один з них поцікавився

«Баурджане, як ти герниш цей жахливий вітер? Сидиш собі на коні і вусом не поведеш. У тебе що є якась таємна сила?»

— Є,— з жартівливою гордістю відповів я.— Повернемося в казарму — покажу».

Відтоді вже не тільки мої підлеглі, але й увесь командний склад дивізії почав надягати саморобні клейончаті жилети.

Це загартування, милий мій, добре прислужилося мені в боях під Москвою. Підмосковні морози в порівнянні з далекосхідними здавалися звичайною м'якою зимою. Я там постійно ходив у хромових чоботях і без рукавиць. У всьому моєму характері, у всіх моїх вчинках і діях залишився відбиток того загартування. Безліч разів я згадував зливи, сильні ураганні вітри, вікові сосни, які вмирили стоячи. Я пишався Далеким Сходом і досі вважаю його своїм вихователем.

— Ну, а тепер ти трохи відпочинь. Я зараз повернуся,— сказав Бауке, підводячись і простуючи до дверей.

Я подивився йому вслід.

Високий, стрункий, худорлявий, він мав ще досить статечний вигляд, тримався прямо. Тільки голова напівсвива та, може, трохи опустилися плечі. «Ось що означає військова виправка. На все життя»,— подумав я.

Я пригадав, як усередині серпня 1948 року редактор газети «Казахстан піонері» поїхав до Москви на річні курси і замість нього залишився Амантай Байтанаєв. З Амантаєм ми були старі знайомі, вчилися разом у КазДУ, і він узяв мене до себе завідуючим відділу. До початку навчального року залишалось днів десять. Амантай доручив мені замовити комусь із відомих поетів вірші для номера, який вийде першого вересня.

У відділі, крім мене, був іще один співробітник — Алмабек. Я порадився з ним: кому б зробити замовлення. Алмабек відразу запропонував Касима Аманжолова. Він, очевидно, був добре знайомий з ним, оскільки пообіцяв завтра ж піти до нього додому й повернутися з готовим віршем. Але наступного дня Алмабек прийшов засмучений: поет відповів, що писати для дітей дуже важко і він не може це робити наспіх. «Якщо напишеться — сам принесу до редакції»,— пообіцяв він.

— Але найцікавіше,— Алмабек не міг приховати свого захоплення,— Касим прочитав мені чудовий вірш про Баурджана.

Аманжолов прийшов до нас через день. Тоді редакція містилася всього в двох кімнатах. В одній — редактор, в другій — увесь апарат разом з друкаркою.

Аманжолов ввічливо вклонився всім нам і попрямував до Алмабека. Присів поряд і почав читати йому свій вірш. Слухали його, звичайно, всі. Сімдесятирічний дідусь за руку веде семирічного онука в перший клас. Старому йти важко, він важко дихає, зупиняється перепочити, а дитині нетерпеливиться швидше до школи. На прощання дід напучує хлопчину: будь розумником, гарно вчися. Але онук, уже не слухаючи, виривається й біжить.

Вірш закінчується словами: «Семирічний побіг, сімдесятирічний замислено дивиться йому вслід».

Ми всі дружно схвалили вірш.

— Тоді беріть,— усміхаючись, сказав Аманжолов.

— Ага, прочитайте нам учорашній вірш про Баурджана,— попросив Алмабек.

Касим не примусив себе довго просити. Трохи попорпавшись у портфелі, вийняв звідтіля папірець з віддрукованим текстом. Читав він з пафосом. Ніхто з нас у вічі не бачив Баурджана, але, коли поет закінчив читати, нам здалося, що ми добре знаємо його. Ми не здогадалися розпитати автора: коли й чому написаний вірш, чи знайомий він особисто з Баурджаном?

— На! Якщо сподобалося — дарую на пам'ять,— простяг Аманжолов Алмабеку папірця, з якого читав.— Бувайте!

Як тільки Касим пішов, ми, розмноживши вірш про Баурджана, вивчили його напам'ять.

І ось тепер у кімнаті Баурджана я строфу за строфою пригадав цей вірш. У ньому акин мовби залишав нам наказ зберегти для прийдешнього покоління світлий образ національного героя, поки батир живий, поки він разом з нами.

Так, Баурджан чесно служив своєму народу, і його ім'я стало легендою. Але в побуті, в особистому житті він часом буває нестерпним. І дуже багато чого в ньому не подобається людям, що його знають. Як же писати про нього? Про пелегке, непросте, іноді з протиріччями життя нашого батиря? Випускаючи щось, замовчуючи? Чи зможу я впоратися з цим завданням? Чи не скажуть мені потім з посмішкою: «Нічого було хапатися за дубець, який тобі не під силу?»

Чи думав я двадцять п'ять років тому в маленькій кімнатці «Казахстан піонері», слухаючи вірш Аманжолова, що колись і мені доведеться писати про життя Баурджана? Адже спочатку я задумав лише невеликий нарис про Бауке. Однак уже після перших бесід з Момиш-ули стало зрозумілим, що матеріал вимагатиме набагато просторіших рамок. Я зустрічався з людьми, які росли чи працювали разом з Баурджаном, був на його батьківщині. І все, що розповідали мені про нього, записував. Ось тоді я й переконався, що безліч легенд, які побутували про Баурджана, самі собою не народилися, вони всі зв'язані з його характером, вчинками, з усім, що було насправді. Тому матеріал, який я обробляв для книжки про Баурджана, я назвав «Істина і легенда». Істина — це армійське життя батиря, а легенда — його істинне громадянське життя. З метою вияснення і доповнення легенди я й прийшов — у котрий уже раз! — до Баурджана.

До кімнати повернувся Бауке. Я крадькома уважно роздивлявся його. Жорстке, як і колись, непокірне волосся, ще досі франтувати вуса, розумний, трохи насмішкуватий погляд, що наскрізь проймає тебе. Ні, він ще гарний! Батир і на старості залишається батирем.

Сівши на своє звичне місце, він запитав:

— Ну що? Тепер чекаєш, коли я розповім, як уперше зустрівся з Чистяковим?

— Так, Бауке. Щось ми ніяк не підійдемо до нього.

М о м и ш - у л и. Гаразд, слухай далі... Я вже говорив, що в армії ми всебічно готувалися до захисту нашої Вітчизни. Крилаті слова «кордон на замку» належать Блюхерові. Вони були сказані ним на Сімнадцятому з'їзді партії як рапорт своєму народові про славу історію й героїчні справи ОЧДСА. Нарком оборони Ворошилов, приїхавши до нас на Далекий Схід для нагородження Блюхера орденом Леніна, казав, що під його керівництвом Особлива Червонопрапорна Далекосхідна Армія з честю виконала покладене на неї завдання. Це було в серпні 1931 року. У серпні 1938 року, розгромивши японські війська, які порушили кордон біля озера Хасан, ОЧДСА ще раз вкрила себе невмирущою славою. Восени того року Блюхер трагічно загинув.

Можливо, ця розповідь здається тобі не про Далекий Схід, а про Блюхера. Але ж я говорив, що не могу увияти собі Далекий Схід без Блюхера. Це моя пісня не лише про нього, але пісня про людяність. Мої потаємні думки. Якщо ти справжній письменник, тебе повинні цікавити всі мої переживання. Згоден зі мною?

А в т о р. Згоден, Бауке.

М о м и ш - у л и. От і добре... Яюсь усі наші команди по кінному спорту вийшли на плац. Цього разу змагалися в рубанні лози. Переможцем визнавався той, хто на скаку зрубає всі до одної тринадцять лозин. Раніше змаганнями завжди командував Дотоль, сам у минулому кавалерист. Але цього разу команду подавав начштабу дивізії.

«Де ж комдив?»— здивовано запитав я в одного з командирів, що стояли поряд.

Той подивився на мене з недовірою:

«А ви хіба не знаєте?»— Він багатозначно помовчав.— На місце Дотоля прислали майора Чистякова».

Мені наче вилили за комір відро холодної води. Лише вчора я бачився у штабі з Доголем. Він давав настанови командирам підрозділів. Попереджав, щоб червоноармійці кожну вільну від

походів і навчань хвилину використовували для тренування у викопуванні окопів і траншей. Відтоді мені на все життя запам'яталися його слова: «Окоп — це неприступна фортеця» і «Хто в траншеї, того куля обмине». Я був дуже засмучений, довідавшись, що тепер з нами немає розумного й чуйного Дотоля.

Тим часом підійшла й наша черга в змагання. Я вивів свою команду на плац. Тобі доводилося коли-небудь тримати в руках шаблю? Знаєш, як рубають нею ліворуч-праворуч? Не думай, що метрова шабля від кінчика до руків'я має гостре лезо, як у кося. Це зовсім не так: її гострий кінець складає лише чверть аршина і так і зветься — «лезо шаблі». Ось цим місцем і треба націлюватися на предмет, який збираєшся рубати. Треба ще враховувати й те, що сила замаху руки — аж ніяк не найголовніше. Необхідні три фактори, щоб узяти ціль: порив коня, маса коня і сила удару. Ударом шаблі на скаку можна перерубати людину. Бо цієї миті одночасно діють усі три фактори. Якщо вдарити шаблею пішого ворога при спокійній холі коня, го можеш його тільки поранити. Бо тут не працюють порив коня і його маса. Кінь скаче, підкидаючи свою власну вагу догори. Удар шаблі повинен у тебе збігтися з миттю опускання коня на землю. Тепер тобі зрозуміло?

Ну ось, уяви, як я на своєму білому коні із свистом рубаю наліво й направо молодий верболіз. Мій погляд метнувся в бік трибуни, де я завжди звик бачити високу постать Дотоля. Але його немає! Я на якусь мить розслабився, але тут-таки поспішив узяти себе в руки і як слід пристрожив коня. Мій клинок блиснув на сонці. І тої миті всі, хто зібрався на іподромі, вибухнули реготом. Що таке? Виявилося, я занадто сильно вколів Лебеда острогами і він від болю високо підкинув свої крижі,— я прихопив разом з лозиною і Лебеда. Звичайно, допустити в змаганнях такий промах — рубонутися по хвосту або по вусі коня — велика ганьба. І хоч я успішно зрубав усі до одної лозини, це не було перемогою.

V

Наступного дня слідом за Дотолем від нас забрали полковника Коваленка. Замість нього призначили майора Журавльова.

Тридцять сьомий, тридцять восьмий роки... Одного по одному я втрачав своїх командирів, яких любив, мов рідних. Залишитися без хорошого командира — однаково що загубити батька, любий мій. Це може зрозуміти лише той, хто довго служив у армії.

А ще через день я одержав виклик до штабу дивізії до Чистякова. У мене тьохнуло серце. «Не звичайний це виклик»,— три-

вожно подумав я. Сідлаючи Лебеда з акуратно заклісеною ранкою, я подумки розмовляв з ним. «Три роки ти був моїм вірним, відданим товаришем. Я не маю на тебе образ. А що поранив тебе — так ти пробач, я винний. Коли б не довелося тепер розлучитися нам з тобою!»

Я думав, що Лебідь глибоко зітхне, почувши мої невеселі думи. Але кінь, втупившись в мене палаючими, як вуглини, очима, часто-часто мотав головою і нетерпляче чекав, коли я стрибну на нього. Розтлумачивши поведінку коня як добру прикмету, я трохи підбадьорився і дрібним клусом поїхав до штабу дивізії.

Проте кінь конем, а я все-таки людина. Перевівши Лебеда на розмірену ходу, я заглибився в роздуми. Навіщо я знадобився новому комдиву? Підвищити в чині? Ні, звичайно. Невже... Причини знайдуться. Хоча б те, що прибув сюди з Середньої Азії разом із Коваленком. Потім — тепле до мене ставлення Дотоля. А те, що я одержав у подарунок годинник особисто з рук Блюхера?

Мені пригадалося благословення батька перед від'їздом. Пригадалися білопінні й горді вершини Каратау і Алатау, потопаюча у зелених садах Алма-Ата із дзюркітливими ариками. На душі було похмуро. У полоні суперечливих почуттів дістався до штабу.

Чистяков був веснянкуватий, кремезний, з колючим поглядом водянисто-голубих очей. Він зустрів мене не можна сказати щоб сердито, але, в усякому разі, і не привітно. Після того, як я відрапортував, що прибув за його наказом, він повільно оглянув мене з ніг до голови й нарешті дозволив сісти. Скраю невеликого столика, приставленого збоку до столу комдива, сидів похмурий старший лейтенант. «Напевно, з особливого відділу», — невесело подумав я.

«Це ви той самий герой, що на минулих змаганнях прихопили крижі свого коня?» — спитав Чистяков.

«Так точно».

«Тоді я подумав було відправити вас у піхоту».

«Воля ваша, товаришу майор».

«Проте ви непогано тримаєтесь у сідлі. І на попередніх змаганнях одержали відмінні оцінки».

Я подумав, що зараз він скаже про годинник, вручений мені Блюхером, і несподівано для себе нескромно випалив:

«Так точно!»

«Все ж такому кавалеристу, як ви, відрубати хвоста коню — незрозуміло. Скажіть, можливо, у цю мить ви думали про щось інше?»

«Так точно, товаришу майор».

«Про що? Тільки кажіть правду».

Майор суворо дивився на мене. У синюватих очах глибока задума. Я трішки замешкався, подумавши: «Якщо скажу правду, за правду й погорю». Але одразу мені пригадався наказ батька: «Вмири, але не бреши».

«Командирів своїх згадав»,— сказав я, дивлячись у вічі Чистякову.

«Ви їх любили?»

«Так».

«За що?»

«За справедливість. За досконале володіння військовим мистецтвом. За те, що розуміли душу бійця. За уважність»,— відповів я, карбуючи кожне слово.

«За уважність...— повторив він чи то з іронією, чи то із схваленням — зрозуміти було важко.— А ви знаєте, яке покарання можете дістати за такі слова?»

«Знаю, товаришу майор. Але ви самі просили, щоб я сказав правду. До того ж у моєму народі говорять: «Помри, але не бреши».

«Хороші слова,— примружився Чистяков.— А що іще говорить казахський народ?»

· «У нас дуже багато прислів'їв».

«Ну, назвіть мені хоча б два. Найулюбленіші».

«Будь ласка! «Для честі й життя не шкода», «Нехай я не голова в своєму роду, але я камінь свого яру». Якби зібрати всі наші прислів'я й приказки, вони б не вмістилися в п'яти томах».

«Та-ак!— протяг Чистяков.— А устав ви знаєте так само добре?»

«Армія — моя друга мати, товаришу майор. Немає сина, який не знає коліскової матері, немає воїна, який не знає уставу».

«Ну що ж? Я ціную вашу правдивість»,— сказав, подумавши, майор.— Проте надалі все-таки раджу вам бути обачнішим.— Посуворішавши, він підняв вказівний палець:— За правду, яку ви щойно висловили, цілком можете потрапити на дно колодезя. Зрозуміло вам?»

«Зрозуміло, товаришу майор».

«А за те, що поранили свого коня, я повинен вас покарати. Коня здайте до лазарету. Поки в нього не загоїться рана, ходитимете пішки».

«Єсть, товаришу майор».

«На чому приїхали сюди?»

«На цьому самому коні, товаришу комдив».

«Скільки кілометрів від штабу до вашого полку?»

«Десять».

«Ведіть коня всю дорогу до самого полку. І не здумайте сісти на нього!»

«Єсть!»

Ішов сильний дощ, було холодно й дуже грязько. Насилу видираючи обважнілі чоботи із липкої гванюки, що чавкала під ногами, я вів коня на повіду. Ніхто не стежив за мною: я міг, ледь відійшовши на певну відстань від штабу, спокійно сісти в сідло. Але я не зробив цього, хоча й утомився, промок, змерз.

За кілька днів Чистяков приїхав у наш полк знайомитися з комскладом. Одразу відчувалося з усіх його манер, що це старий служака. Він виявився справжнім майстром гімнастичних снарядів: не дарма майже двадцять років служив у піхоті. Тому він вирішив проекзаменувати і нас. Кого викликав до турніка, кого до брусів. Огрядних, засікаючи час, примушував бігати.

«Лейтенант Момиш-ули, командир батареї»,— відрекомендував мене командир полку Журавльов.

Карбуючи крок, щоб здавалося, наче земля так і пружинить під моїми підошвами, я підійшов до майора й зупинився за три кроки від нього. Чистяков ледь помітно всміхнувся:

«Лейтенанте, ви пішки дісталися того разу до полку?»

«Так точно!»— відповів я, не змигнувши оком.

«Я вірю вам,— кивнув головою майор. Потім показав своїм гострим підборіддям на турнік:— Зробіть «сонце!»

Я миттю стрибнув на турнік. Руки мої торкнулися поперечини, я міцно зімкнув ноги і, стрілою кинувши тіло вперед, закрутився на турніку. Звичайно ця досить важка вправа робиться лише один раз, але я, натхненний словами майора, крутився, як колесо автомобіля. Потім, точно приземлившись, доповів:

«Вправа закінчена, товаришу майор».

«Дуже добре!»— похвалив Чистяков.

Незабаром комдив знову викликав мене до штабу дивізії.

«Як ваш кінь?»— було його перше запитання.

«Усе гаразд»,— відповів я коротко.

«Рана зарубцювалася?»

«Ветлікар каже, що так».

«Тоді спасибі ветлікареві. А викликав я ось чому,— м'яко сказав Чистяков.— Ви добре опанували артилерію. Але молодому командирові необхідно знати всі підрозділи стрілецьких військ. Тому я вирішив послати вас у 267-й полк начальником штабу батальйону. Не проти?»

«Не проти,— відповів я.— У казахів є прислів'я: «Потрібний камінь — не тягар». І ще: «Не навчився — не гидує». Хіба можуть бути зайвими знання, які потрібні для захисту Батьківщини? Я вважаю, що знати якомога більше — наш священний обов'язок».

«Слушно говориш,— зраділо всміхнувся Чистяков.— Ти точно

вловив мої думки. А штабне мистецтво — найбільш складне мистецтво в армії. Я посилаю тебе саме для того, щоб ти досягнув і його. А поки що прочитай ось це, — він вийняв із шухляди столу і простяг мені книжку Шапошнікова «Мозок армії». — Потім повернеш».

«Дякую за довіру», — сказав я, приймаючи від командира книжку.

Так я став начальником штабу батальйону. А тепер розповім, як зустрічався з Чистяковим потім.

Іван Михайлович був людиною з великим життєвим досвідом. Прослуживши п'ятнадцять років підряд в одному полку, він поступово піднявся до посади командира полку. Ним пережитий той важкий для молодшої Червоної Армії час, коли командирам доводилося ходити в галошах. Він розповідав мені, що на чотирьох-п'ятьох командирів роти припадала лише пара чобіт, яку носили по черзі.

Іван Михайлович сам був надзвичайно дисциплінованою людиною і від підлеглих суворо вимагав додержання армійської дисципліни. Він завжди казав, що для перемоги в бою необхідні чотири умови: точна оцінка обстановки, вміння приймати швидко і єдино правильне рішення, працездатність штабу. І — головне — героїзм і стійкість бійців.

З Чистяковим я знову зустрівся на початку сорок другого року. Тепер він був уже генерал-майором. Після загибелі Панфілова протягом двох місяців у нас змінились два командири дивізії. Третім був призначений Чистяков.

Коли я почув його прізвище, спочатку навіть не повірив: хіба мало однофамільців? Але тільки побачив — серце радісно закалатало. Точно, він! Мій колишній командир. Такий само підтягнутий, ті самі дитячі веснянки на носі. І дивиться, як і колись битливо, ледь помітно всміхаючись.

Але я хоч і впізнав Чистякова, а виду не подав. Думаю — впізнає мене генерал чи ні? Коли всі командири зібралися для знайомства з новим командиром, начальник штабу дивізії Серебряков і комісар Єгоров, називаючи наші прізвища, посади і звання, почали представляти нас генералові. Ми по черзі підходили й ручкалися з ним. Генерал кожному дивився в очі допитливим, оцінюючим поглядом.

«Капітан Момиш-ули, заступник командира 1075-го полку...» — дійшла черга до мене.

«Зачекайте, зачекайте. Чи не мій це Момиш-ули?» — округлив очі генерал.

«Так точно, товаришу генерал! — відкарбував я. — Із 105-ї дивізії».

«Той самий, що їздив завжди на білому коні і з шаблею біля пояса?»

«Так точно!»— я не міг приховати радості. Це ж треба! Адже все пам'ятає!

«Він і зараз не розлучається із шаблею. І білий кінь його на припіні в дворі»,— сказав хтось із моїх товаришів.

Генерал, відступивши на крок, з усмішкою оглянув мене з голови до ніг. Ми всі були у верхньому одязі, оскільки комдив приймав нас у холодному колгоспному клубі, який не опалювався цілу зиму. На плечі в мене була накинута бурка. Напевно, тому він сказав:

«Ви зараз схожі і на Багратіона і на Чапаєва».

«Ні, товаришу генерал,— заперечив я.— Я схожий лише на самого себе».

Генерал помовчав, потім усміхнувся:

«Так, так. Ви схожі на Момиш-ули тридцять восьмого року. Чи не так?»

«Так точно».

«Дуже радий зустрічі з вами!»— генерал розкрив обійми.

Я відчув такий стан, який буває у сироти, коли хто-небудь, пожалівши його, погладить по голові. В моїх грудях щось обірвалося, наче лопнула сильно натягнена струна домбри. Я підійшов до генерала і чисто по-казахському, приклавши обидві руки до грудей, низько схилив голову і, опустившись на коліна, привітав його. Так у нас виявляє свою пошану рідному батькові син, який повернувся з далеких мандрівок. Чистяков, міцно обхопивши за плечі, підвів мене з колін, і ми розцілувалися.

Усі, що стояли навколо нас, затамували подих.

«Вибачайте, товариші,— генерал збентежено озирнувся навколо.— Ми разом служили на Далекому Сході. І тепер зустрілися тут, під Москвою. Прямо як батько з сином!»

«Звичайно, звичайно»,— схвально заусміхалися командири.

Познайомившись з усіма, новий комдив коротко розповів нам свою біографію. Він був заступником командира корпусу, потім начальником Владивостоцького військового училища, потім командиром корпусу. На початку сорок першого року його послали вчитися до Академії Генерального штабу. Коли почалася війна, він брав участь в обороні столиці. За виявлений героїзм у боях під Москвою нагороджений орденом бойового Червоного Прапора і йому присвоєно звання генерала. Звідтіля, з передової лінії, направлений до нас у дивізію.

«Як щойно сказав капітан Момиш-ули, командири не схожі один на одного,— такими словами завершив він свій виступ перед памл.— І Багратіон і Чапаєв — славні воєначальники, але

кожний — по-своєму. Тому і я не зможу в усьому замінити Панфілова. Проте буду докладати всіх зусиль, щоб хоч трішечки бути схожим на нього. Це — мій військовий обов'язок. І ви, в свою чергу, намагайтеся тримати марку Панфілова. Таким чином ми разом постараємося не заплямувати ім'я улюбленого генерала, який віддав своє життя за Батьківщину, і будемо примножувати славу Панфіловської дивізії».

Зрозуміло, до полку я повернувся розчуленим. Спасибі, природа дала мені полум'яне серце. А на додачу до нього — велику впертість. Росіяни кажуть: горбатого могила виправить. А в армії справді впертого виправляє командир. Якщо це хороший командир. Не всі можуть упоратися із таким нелегким завданням. У одних не вистачає сил, у інших майстерності. У нас в аулах є костоправи, які, погладжуючи обережненько хворе місце, вправляють вивихнутий суглоб. Ось так само і хороший командир: не криком, а доброю увагою перевиховує тебе. Або вміло використовує твій недолік. Адже шабля хоча й крива, але в умілих руках вона справно несе свою службу.

У мене майже весь час були хороші, розумні командири. Вчорашні помкомвзводу Редін, полковник Коваленко, комбриг Дотоль, генерал Панфілов були чудовими людьми. А до них такі наставники, як Ємельянов, Дубовик, Бархан. Коли Редін загинув, мені здавалося: загинув мій рідний братик. Коли не стало Коваленка, я побивався за ним, як за старшим братом. Зняли Дотоля — наче втратив батька. А вже коли загинув Іван Васильович Панфілов, у мене було відчуття, наче я втратив і братика, і старшого брата, і батька — всіх разом. Дуже довго, боляче переживав я цю втрату.

VI

А в т о р. Бауке, я звернув увагу на те, що в своїй книжці «За нами Москва» з командирів дивізії ви згадуєте лише Панфілова і Чистякова. Поясніть, будь ласка, чому?

М о м и ш - у л и. Поясню. Панфілов загинув 18 листопада сорок першого року, а Чистяков прийшов до нас 18 січня сорок другого року. А протягом двох місяців у нас один за одним змінилося два командири. Я не хочу називати їхні імена. І тому і другому виявилось не під силу управляти нестримною енергією дивізії-тулпара.

Одного з них чомусь дуже розлючувало, що мій батальйон був резервом Панфілова. Очевидно, він вважав мене мало не улюбленцем генерала, не знаючи того, що Панфілов цей клинок виїмав із піхов саме в найтяжчих випадках і направляв його в най-

важчі місця. І взагалі, як це можна когось розпещувати на фронті? Панфілову навіть рідну дочку, яка була санінструктором, ніколи було погладити по голові. Ніжність недоречна на війні.

Автор. Я розшукав в архіві 8-ї гвардійської дивізії багато матеріалів про вас, Бауке. Серед них є командировочне розпорядження приступити вам до обов'язків комполку. Але ви, як були у ті часи заступником, так і залишилися ним. Чому?

М о м и ш - у л и. Про це красномовно свідчить відсутність підпису тодішнього командира на розпорядженні. Завжди можна відмовитися від документа, якщо на ньому немає твого підпису. Ось Панфілов власноручно підписував накази, адресовані не лише командирам полків, але навіть командирам батальйонів. Ти бачив такі накази в архіві?

Автор. Не лише бачив. Я зняв фотокопію з останнього наказу Панфілова, у якому йдеться про те, що треба стійко обороняти Матрьонино, Горюни, Покровське і не пускати німецьку піхоту й танки до Волоколамська та Істри.

М о м и ш - у л и. Про виконання цього останнього наказу Панфілова я трохи розповім тобі. Крім письмового наказу, генерал передав нам через інструктора політвідділу дивізії Толстунова ще й усне розпорядження, щоб ми трималися дві доби і особливо міцно обороняли село Горюни, розташоване вздовж шосе. І ми тоді міцно тримали ці самі Горюни. Лежали під ураганим вогнем ворога: снаряди проносилися прямо над нашими головами із страшним свистом і виттям, розривалися біля самих окопів. Земля здригалася від вибухів і, злітаючи чорними фонтанами, раз у раз завалювала нас. Літаки противника, стрімко пікіруючи, обсіпали нас бомбами. Кожну секунду на очах своїх товаришів можна було віддати богові душу. І ось у такому становищі ми повинні були боротися з танками, які невблаганно, наче залізні дракони, повзли прямо на твій окоп, повинні були зустрічати незліченну силу ворога свинцевим дощем, не підпускати до себе, відбивати безліч атак. Одне з двох: або ворог зрівняє тебе з землею, або ти не пропустиш його. Ось у чому полягала доля і завдання нашого підрозділу, який залишився прикривати відхід основних сил.

Першого ж дня наші джигіти відбили кілька атак, знищили три фашистських танки і багато так званої живої сили ворога. Надвечір німці почали готуватися до нової атаки і тут мені саянула смілива думка. Мороз досягає тридцяти градусів, фріцам хочеться будь-що взяти Горюни, відігритися там, поїсти й переспати у теплі. Отже, якщо вони візьмуть Горюни, то, судячи з усього, до ранку не будуть робити ніяких спроб просунути вперед, а спокійнісінько розташуються на відпочинок. Цим і можна буде

скористатися. Після відбиття чергової атаки мені слід залишити Горюни і відвести свій батальйон у ліс. Нехай собі німці спокійно розташовуються тут, організують вечерю і вкладаються спати. У цей самий час я, зібравши батальйон у міцний кулак, несподівано завдам удару.

Але, тільки-но я спинився на цьому рішенні, як мене поймає сумнів. А що, коли ворог, не затримуючись у Горюнах, почне переслідувати батальйон, що відступає? Тоді вийде, що здача Горюнів — це ніякий не маневр, а просто невиконання наказу генерала. Ні, почав я заспокоювати себе, взявши Горюни, німці ні на крок не рушать уперед. Ось тоді ми як слід і помнемо їх, сонних і розімлілих у теплі. Нам дали наказ затримати противника тут. Але це не означає, що потрібно завмерти на одному місці. Чому ми повинні відбивати натиск ворога, а не спробувати піти на всілякі хитрощі, щоб, обдуривши, розгромити його? Адже наше основне завдання — знищити якомога більше техніки й живої сили ворога. У нашого народу є прислів'я: «І сестру відвідаю, і стригунка навчу». То хто ж нас сваритиме за те, що ми і наказ виконаємо, і одночасно завдамо шкоди ворогові?

Довго я розмірковував сам із собою, поки не переконався, що маю рацію. А після відбиття чергової атаки німців віддав наказ залишити Горюни.

«Що ти робиш?!— почувши це, здивовано вигукнув Толстунов.— Ти при своєму розумі?»

«Усе правильно»,— спокійно відповів я. І пояснив свій задум.

Спочатку Толстунов висловив той самий сумнів, що недавно посідав і мене. Але, поміркувавши, хвацько хитнув головою:

«Добре, ризикнемо! Хорошу справу задумав, дай нам бог успіху!»

У повному складі наш батальйон залишив Горюни і відійшов у ліс, недалеко від села. Побачивши, що росіяни «побігли», німці довгою колоною в супроводі двох танків ринулися до теплих хат. Дивлячись у бінокль, ми нарахували біля чотирьохсот чоловік. Тільки фашисти увійшли в село, вони тут-таки залишили свої танки, гармати й розбіглися по хатах. За чверть години з Горюнів уже чулося полохливе кудкудакання курей і пронизливе вищання свиней. А ми тим часом, розбившись на три групи, оточили село. Як тільки фріци сіли за їжу, ми атакували їх одночасно з трьох боків. Гармати й танки ворога, не вистріливши жодного разу, так і залишилися стояти на вулицях, задерши дула. Врятувалося лише кілька чоловік. Таким чином ми взяли непоганий грофей: два танки, дві гармати, багатий обоз, чотири станкових кулемети. Крім того, до наших рук потрапили три штабні машини, шість навантажених документами.

«Ну, Баурджане, молодець! Тямущий наказ ти віддав!»— вітав мене Толстунов.

«Дати-то дав, але страшенно боявся, що задум провалиться, Федю,— зізнався я.— Спасибі джигітам за їхню мужність і героїзм. Це вони молодці».

Я особисто обійшов усі хати, де розгашувалися наші джигіти, і від душі подякував їм. А потім з бойовим рапортом на ім'я генерала і з усіма захопленими німецькими документами прямо вночі відправив начальника штабу батальйона Рахімова до штабу дивізії.

Коли Рахімов повернувся, я вже міцно спав. Але він не стримався, розбудив мене.

«Прибув із штабу,— доповів Рахімов, ледь приховуючи радість.— Командування дуже зраділо нашому успіхові. А це вам, записка від начштабу Серебрякова»,— і він передав мені аркушик із учнівського зошита.

Читаю: «Товаришу Момиш-ули! І генерал, і всі ми задоволені вашою роботою. Дякуємо і бажаємо подальших бойових успіхів».

У таких випадках казахи кажуть: радіє, наче дружина сина народила. А я так радів, наче дружина народила п'ятьох синів одразу.

Розгромивши німців у Горюнах, ми створили іншим підрозділам умови для закріплення на нових рубежах. Поки вони закріплювалися, ми ще цілий день стримували натиск ворога. До вечора фашисти обійшли нас.

Залишившись у оточенні, наш батальйон буквально стікав кров'ю. Ми втратили мужнього командира роти Сергія Танкова, загинули десятки чудових джигітів. Кожна куля, яка влучала в бійців, з боєм пронизувала мое серце. Нам нічого не залишалось, як тільки відступити. Наказ генерала ми виконали, і ніхто не осудить нас за відступ. Тепер наше завдання — не впадати в розпач, не занепадати духом, а, зібравши всі сили, прориватися до своїх.

Займаючи залишені нашими підрозділами ділянки, німці рвалися вперед по Волоколамському шосе. А поряд з ними, намагаючись не видати себе, обережно рухалися лісом вздовж шосе і ми. Наш розрахунок був простим: вступити з ворогом у бій уже біля самої передової, де нам можуть прийти на допомогу свої.

На війні смерть чатує на солдата на кожному кроці: це і куля, вистрілена впритул, і снаряд, і міна, й бомба... «Бійця, який лежить у траншеї, куля не візьме»,— говорив комдив Дотоль. Так, від куль, снарядів, бомб можна було сховатися. Але в бійця є ще один набагато підступніший ворог, від якого важко знайти порятунку. Це — сон. Я ще з дитинства чув від аульних аксакалів, що

сон — підступний ворог, але зміст цих слів зрозумів лише на війні. Та й не лише цих, але й багатьох інших дідівських мудрощів: «Якщо молодець у біді — і в чоботях перейде річку; якщо кінь у біді — і у вудилах питиме воду», «Бери лише один урок, а повторюй його тисячу разів», «Від сліз утворюється озеро, коли батько втрачає сина, а мати — дочку».

Наш непохитний, непереможний батальйон, який протягом трьох днів не могла подолати ні артилерія ворога, ні танки, ні бомби, тепер невблаганно долав сон. Ідучи стремено в стремено з німцями, ми вийшли на узлісся в районі Гусенова, де нещодавно стояв наш штаб. Тепер, певна річ, його тут не було. Щоб промацати сліди дивізії, яка відступила, її напрям, ми послали розвідників, а самі вирішили тим часом влаштувати двогодинний привал. Я дав команду: з десяти чоловік шістьом спати, а чотирьом нести варту. Таким чином, нехай кожен поспить хоча б по годині. До цього привалу я нікому не давав склепити очей. Боець, який засинає в поході, це, вважаєш, уже мертвий боець.

Пам'ятаю, як, обійшовши колону, я підійшов до білої берези й погладив її зранену, шерехату кору. У цю мить мені видалося, що це зовсім не береза, а моя дружина, і, як тільки моє плече торкнулося її, я вмить заснув. Ось так за секунду сон обійняв солдата, якого й куля не брала. Ти пам'ятаєш ту мить, коли загнулого Кобиланди зв'язали вороги, що підкралися непомітно? Ось так само й наш батальйон мало не потрапив у пазурі до фашистів.

Спочатку крізь ватяну запону сну до мене дійшов далекий стрекіт. «Наші чи німці?» — подумав я, не прокидаючися. — Німецький кулемет повинен стріляти гулко, а наш — дрібно. А це не схоже ні на те, ні на інше». Потім звук почувся неподалік. «А-а, все-таки це німецький автомат», — вирішив я. І тут-таки у відповідь, зовсім поряд, давлячись і захлинаючись, довго застрекотів інший. «Ось це — наш», — підказала свідомість. Потім до мене дійшов тупіт ніг, які бігли, злякані крики: «Стріляй!.. Прокинься!.. Відкрий очі!..» Відчуваю, що треба відкрити, але не можу: повіки налилися свинцевим тягарем. Тільки чую, як усе ближче стрекіт німецького автомата. Та ще десь поряд жалібно ірже кінь. Насилу розклепив очі й бачу: ланцюжок німців у білих маскахалатах, стріляючи, наближається до мене. Поряд лежить і хвицає задніми ногами закривавлений кінь. Навколо із свистом пролітають кулі. Волосся в мене заворушилося, по спині забігали мурашки, тіло задерев'яніло. Хочу вийняти пістолет — руки не слухаються, хочу крикнути — не відкривається рот. Стою мов укопаний, не в змозі зрушити з місця. «Ось і прийшов мій кінець...» — подумав я з боєм.

І в цей час до мого слуху долинув відчайдушний крик Толстунова: «Де комбат?» І слідом за цим — наше рідне «ура!» і тупіт багатьох ніг.

«Живий, агатай?»— першим підбіг до мене Жолмухамед Бозжанов.

Ми міцно обійнялися. З очей обох покотилися сльози.

Обличчя смерті різноманітне. Вона може з'явитися в подобі кулі, вогню, води, голоду, хвороби. Цього разу вона накинула мені на шию аркан сну і вже затягнула петлю. Але і з цих піхов мене звільнили вірні бойові друзі, мій сталевий батальйон. Бій тривав усього десять хвилин. Але я за цих десять хвилин постарів, здається, на десять років.

Нарешті, з боєм вирвавшись з оточення, ми попрямували в село, де перебувала наша дивізія. Ти коли-небудь був біля доменної печі? Бачив, як ливарник у повстяній шляпі пробиває довгим ломом отвір і іскри розсипаються на всі боки, а кінчик лома при цьому розжарюється до червоного кольору? Так ось, якщо наш батальйон порівняти з розжареним до червоного ломом, то генерал Панфілов — це ливарник у повстяному капелюсі. Повертаючись до своїх, я відчув радісне хвилювання: адже успішним проривом із оточення ми принесем радість Іванові Васильовичу. Згадував, як місяць тому ми, після п'ятидобового оточення, з'єдналися з дивізією і як назустріч нам вийшов генерал. Не слухаючи мого рапорту, він кинувся назустріч і з батьківською ніжністю притис мене до грудей.

Коли ми наблизилися до села, я, залишивши Толстунова поперед колони, збоку оглянув батальйон. Джигіти йшли бадьоро, ротами. Побачивши мене на узбіччі дороги, вони ще більше підтяглися, пішли зібраніше, чіткіше. За піхотою низкою тяглися кінні запряжки з гарматами, кухні на колесах, підводи з пораненими. Дивлячись на них, я внутрішньо тріумфував, хоч зовні тримався суворо. «Мій сталевий батальйон, який не горить у вогні, не тоне в воді!— шепотів сам собі.— Дорогі мої батирі, рідні мої джигіти! Спасибі вашим матерям і батькам за те, що виховали таких синів!»

Коли до села залишилося з півкілометра, назустріч нам вискочив вершник. «Перед вами село Ковпаки, штаб дивізії тут,— сказав він.— Але... генерала Панфілова вже немає серед живих. Замість нього призначений полковник Ш.»

Почувши трагічну звістку, батальйон захвилювався, зашумів, як сосновий бір у сильну завірюху. Це повідомлення було рівно-сильне тому, якби подорожнього, що здалеку повернувся додому, перед самими дверима сповістили, що його батько помер.

Не знаю, куди й поділася недавня бадьорість. Ми ледве-ледве

дійшли п'ятсот метрів, які залишилися. Вишикувавши батальйон біля штабу, я увійшов туди й доповів про прибуття. Цього разу ніхто не зустрів мене з розкритими обіймами.

Новий комдив скривив губи й похмуро сказав: «Добре. Ведіть батальйон у свій полк».

І все. А ми чекали, що нас привітають і нагодують прямо тут, у штабі дивізії! Так було минулого разу. Тоді Іван Васильович особисто дав розпорядження добре нагодувати зголоднілих бійців, сказав їм теплі слова подяки і лише після цього відправив у полк. А тепер... Проте треба було якось збадьорити джигітів, і я, вийшовши на ганок, голосно скомандував: «Батальйон! Направо! До штабу 1073-го полку кроком руш!»— І сам став у стрій поряд з Толстуновим.

Втомлені в бою, змучені безсонням, голодні джигіти, не зривши й слова, пішли слідом за нами.

У полку нас зустріли набагато тепліше. Командир полку Єлін і комісар Логвиненко вишикували почесний караул. Я відрепортував їм: «Товаришу командир! Товаришу комісар! Перший батальйон ввіреного вам полку повернувся, виконавши завдання генерала Панфілова».

Командир полку Єлін міцно потис мені руку. А комісар Логвиненко обійняв і розцілував в обидві щоки. Він привітав усіх нас з успішним виконанням відповідального завдання, сказав, що батальйон уже вважали загиблим. Наприкінці своєї короткої промови він повідомив нам про загибель Панфілова і закликав нас берегти й примножувати панфіловські традиції.

Ось така історія цього наказу.

VII

Автор. Ваша розповідь, Бауке, вийшла за рамки мого запитання. Але я хотів би теж розповісти вам дещо у зв'язку з цим наказом Панфілова.

М о м и ш - у л и. Це цікаво.

Автор. У вашій книжці «Генерал Панфілов» на 112 сторінці є помилка: замість сказаного в наказі «Матрьоніно займає 50 кд»— написано «Матрьоніно займає безномерна стрілецька дивізія (сд)». І ще: село Покровське названо Мокровським, 768-й артполк — стрілецьким полком. Очевидно, це сталося тому, що фотокопія наказу зроблена не досить чітко. Звичайно, Бауке, ви не могли не знати про існування 50-ї кавдивізії, яка входила до складу кавалерійського корпусу генерала Доватора. Я кажу про це лише для того, щоб ви врахували в майбутніх виданнях книжки.

М о м и ш - у л и. А як ти це виявив?

А в т о р. Серед безлічі архівних копій у моїх руках є документ «Волоколамська операція», підписаний начальником другого підвідділу оперативного відділу 16-ї армії майором Соколовим. У ньому дана коротка характеристика всіх боїв з чотирнадцятого жовтня по шістнадцяте листопада тисяча дев'ятсот сорок першого року, які проходили під Москвою. Там вказано, що в цих боях брали участь 50-а кавдивізія та 768-й артполк.

Баурджан подивився на мене спідлоба, але нічого не сказав. Подумавши, що він не вірить мені, я вів далі.

А в т о р. Бауке, цей документ узятий з архіву Міністерства Оборони. Якщо не вірите, подивіться самі: «Ф. 16 А.ОП.5916, д.54—57, л. 1—4».

М о м и ш - у л и. Ти диви, який доскіпливий!

А в т о р. Вам, Бауке, люди повірять на слово, навіть якщо ви помилитесь. А хто без документів повірить мені?

М о м и ш - у л и. Можливо, ти й маєш рацію. Дивись лишень, не перевантаж свій матеріал документами. Бо читач занудьгує.

А в т о р. Постараюся, Бауке. А тепер розкажіть, будь ласка, в кількох словах про останню точку відступу й першу точку наступу вашого полку.

М о м и ш - у л и. Про Крюково?

А в т о р. Так, про бої за Крюково.

М о м и ш - у л и. Крюково, Крюково!.. Назавжди запам'яталося мені це російське село, наш останній рубіж. Далі відступати не можна було. Позаду — Москва! Це розуміли всі — від рядового до комдива. Кожен солдат, кожен командир, політпрацівник для себе вирішив: або відкинути фашистів, або загинути під Крюковом.

Ми відчайдушно билися на захід від села. Але раптом наказ: залишити зайняті позиції і відійти на наступний рубіж. На шляху відступу все спалити.

«А якщо не спалювати, Віталію Івановичу?»— із слабкою надією запитав я начальника артилерії дивізії підполковника Маркова, який привіз цей суворий наказ.

«Наказано!— сумно зітхнув він.— Адже ми з вами солдати, Баурджане».

Крюківцям передали, щоб вони негайно залишили село. До ночі запалали спорожнілі хати. Люди, які не встигли або не побажали евакуюватися в тил, хапали наших бійців за руки, кричали, плакали, благали не підпалювати їхні хати.

Ми з Марковим з боєм у серці спостерігали за виконанням наказу. Раптом рішучою ходою до нас підійшла селянка похилого віку, сувора, огрядна, з гладко зачесаним чорним волоссям.

«Що вони роблять?!»— гнівно вигукнула вона, показуючи на солдатів із запаленими смолоскипами.

«Виконують наказ командування,— відповів я, оскільки Марков забарився із відповіддю.— Адже йде Вітчизняна війна, зрозумійте це, мамашо!»

«А наші хати, по-твоєму, не вітчизняні? Фашистські? І хто лишень призначив тебе командиром?!»— І вона з усього розмаху ляснула мене по обличчю.

Я похитнувся. Це був ляпас жінки у відчаї, озлобленої, яка втратила не лише свій дім, але, можливо, й сина, або чоловіка, або обох разом. Увесь свій біль, усю гіркоту війни вклала вона в цей ляпас. Я був настільки приголомшений, що ніяк не зреагував: мої руки не рухалися, язик не повертався, очі застигли. Я, здоровий, сильний чоловік, який кілька разів виривався із своїм батальйоном з вогняного кільця ворога, який вистояв перед танками фашистів, не лякався під мінами й бомбами, тут раптом скулився в клубок.

І не лише я, але й бійці мого полку, які бачили цю сцену, здавалося, теж скулилися, стали маленькими й безпорадними... Марков узяв мене під руку і відвів убік.

Довго я не міг отямитися від цього ляпаса. Перед очима раз у раз виникав образ темнокошої огрядної селянки. Кожне її слово виразно дзвеніло в моїх вухах: «І хто тільки призначив тебе командиром?!»

Я згадував, як уперто відмовлявся від посади комполку. Батько мене вчив: «Ніколи не берися за справу, для якої не підготовлений. Знай, на що ти здатний, і пам'ятай: за все тобі доведеться відповідати перед людьми».

Проте мої доводи, що я ще не доріс до командування гвардійським полком, що я, до того ж, поки що не комуніст, були зустрінуті комдивом несхвально. За відмову він висварив мене, потім посадив у машину й повіз до командарма.

Біля порога командуючого я подумки прорепетирував, що йому скажу: «Я ж не відмовляюся воювати, але полк мені не під силу!»

Ми ввійшли до просторого класу сільської школи. За вчительським столом, схилившись над картою, сидів генерал-лейтенант Рокоссовський — молодий, кремезний, гарний. Побачивши нас, він підвівся з-за столу і зробив крок назустріч. Я виструнчився й приготувався рапортувати йому по всіх правилах. Але генерал ледь помітно всміхнувся і зовсім по-цивільному простяг мені руку:

«Здорові були, товаришу Момиш-ули.— Бачачи, що я дуже хвилююся, Рокоссовський розмовляв зі мною, тримаючи мою руку в своїй.— Покійний Іван Васильович Панфілов розповідав мені про вас. А тепер ми з вами познайомилися особисто. Не можу стверджувати, що ви єдиний старший лейтенант у Червоній Армії, який буде командувати полком, але в моїй армії ви — єдиний. І ще

я думаю, що вам час подавати заяву до партії. Нове призначення доводить вашу зрілість, і я сподіваюся, що комуністи полку виявлять вам довіру. А поки що — вітаю вас! — Він іще раз міцно потис мені руку й сказав на прощання:— Безперечно, вам доведеться нелегко. Але нам усім зараз нелегко. Якщо ж стане особливо важко — сміливо звертайтеся за підтримкою. Допоможемо».

Що мені залишалось робити? Тільки подякувати командуючому за довіру.

Отже, командиром полку мене призначив не хтось інший, а сам Рокоссовський. А ця жінка... Образа так і нуртувала в мені.

Тим часом під Крюковом ішли тяжкі затяжні бої. Околиця села кілька разів переходила з рук у руки. І ми, і противник не наважувалися вести вогонь з артилерії й мінометів, оскільки бойові порядки стояли майже впритул один до одного.

Мій ад'ютант Петро Сулима приніс мені нову склейку великомасштабних топографічних карт. Я розгорнув і знайшов Крюково. Позначаючи запасні райони наших тилів, відгорнув щойно підклеєний листок і аж здригнувся. В центрі його був позначений Кремль. Схопивши циркуль, я виміряв відстань: від Крюкова до Москви по прямій було всього тридцять кілометрів.

Обхопивши голову руками, я раптом із жахом уявив собі, як фашистські солдати нахабно розгулюють по Красній площі, хазяйнують у Кремлі, а над його стародавніми стінами — зловісний прапор з чорною павучою свастикою... Ні! Не буде цього ніколи! Я ляснув долонею по столу: «Сулима, для чого командирові потрібна карта?»

Поки ад'ютант щось відповідав мені, я акуратенько розрізав ножем карту по лінії, де закінчувався тиловий район нашого полку, за три-чотири кілометри позаду Крюкова. Закінчивши, простяг півкарти Сулимі: «Це можете спалити! Нам не знадобиться карта далі Крюкова».

І дійсно, далі Крюкова ми вже не відступали. І хоча тридцятого листопада німцям усе-таки вдалося взяти село, але це був їхній останній ривок: вони видихлися й перейшли до оборони.

П'ятого грудня почався наступ радянських військ. Наш полк вів запеклі й кровопролитні бої. Крюково було відбито і стало першою точкою нашого наступу. Нарешті прийшов цей довгожданий час! Кавалерійська група Доватора й танкова бригада Катукіна понеслися вперед. За ними пішла цариця війни — піхота.

Незабаром в одному з напівспалених сіл у церкві я зустрів ту саму селянку, від якої одержав ляпаса. Вона впізнала мене й обійняла, як рідного сина. А я її не впізнав: за кілька днів її чорне волосся стало зовсім сивим.

«Синку, ти пробач мені, якщо можеш...»

«І ви мені пробачте, мамашо»,— низько схилив я перед нею голову.

Вона широко перехрестила мене: «Хай благословить тебе бог на перемогу!»

У 1966 році, у дні, коли урочисто відзначалося двадцятип'ятиріччя розгрому фашистських полчищ під Москвою, було вирішено перенести останки одного з її безіменних захисників у місто й поховати під покровом Александровського саду, поряд з Кремлем.

Третього грудня, в супроводі почесного ескорту мотоциклістів, був привезений з-під Крюкова на гарматному лафеті прах безіменного героя. Невідомий солдат, який спочиває тепер біля Кремлівської стіни, для багатьох людей — лише символ, а для мене він і Семен Краєв, і Жолмухамед Бозжанов, і Петро Сулима, і Грицько Проценко, і всі, хто загинув під Крюковом — воїни мого 1073-го полку, моєї 8-ї гвардійської дивізії імені Героя Радянського Союзу генерала Панфілова.

Ось що таке Крюково!

А в т о р. Дякую, Бауке.

М о м и ш - у л и. А тепер я продовжу розповідь про Чистякова. Після загибелі Панфілова я вважав і себе, і дивізію нездоленими. Довго так думав. Два місяці серед куль і вогню — не малий час, милий мій. І ось нарешті призначили комдивом Чистякова. Тоді я прийшов до висновку, що не такі вже ми нещасні. Адже ти розумієш, що таке солдатське щастя? Солдат не просить командира, щоб той одружив його, дав квартиру, зробив кандидатом наук, доктором, підвищив зарплату. Солдатові потрібні лише чуйність, увага, людське ставлення. Він не образиться, якщо йому жорстко вкажуть на помилки. Але йому потрібно, щоб про це сказали, не принижуючи його гідності, поважаючи у ньому людину таку, як ти сам!

Ось у чому солдатське щастя! Солдат, якому поталанило з розумним, енергійним, людяним командиром, може перемогти навіть смерть. Тому що в ньому діє не лише сила наказу, але й сила любові до командира. Це найнеобхідніший фактор перемоги. Саме на ньому базується непереможність солдат Суворова, Кутузова. Адже примусити полюбити себе сотні, тисячі солдат — це нелегка справа.

Я тобі змалюю у загальних рисах становище, яке створилося до часу приходу в нашу дивізію Чистякова. А будеш ти про це писати чи ні — справа твоя. Як тобі відомо, перший період Великої Вітчизняної війни складається з дуже складних етапів. Перший етап — червень — листопад сорок першого року — стратегічна оборона Радянської Армії, зрив фашистського плану блискавичної війни. Другий етап — з грудня сорок першого до квітня сорок

другого року — контрнаступ наших військ, відтискування загарбників на захід. На обох етапах наша дивізія брала найдіяльнішу участь. Спочатку під керівництвом генерала Панфілова, потім — генерала Чистякова. Поглянь, — Момиш-ули, взявши в руки палицю, показав на стіні велику карту. — Усі сім фронтів воювали з ворогом, спираючися плечима на Москву. Німці вели наступ трьома групами: «Північ», «Центр», «Південь». У свій час Наполеон, наступаючи на Росію, теж розглядав ці три напрями. Він казав: «Якщо я візьму Київ, я схоплю Росію за ноги, якщо оволодію Петербургом, схоплю її за голову. Зайнявши Москву, я вражу її в самісіньке серце». Своєю «блискавичною війною» Гітлер сподівався здійснити всі ці три задуми одразу і тим самим переплунути Наполеона. Група «Центр», яка й повинна була підняти Гітлера до рівня Наполеона, мов оскаженілий чорний верблюд-бура рвалася до Москви. Але за тридцять п'ять кілометрів від столиці одержала сильний удар по ногах. Були зупинені також «Південь» і «Північ». Тепер перед нами постало завдання підняти цих скажених верблюдів, повернути їхні голови назад і погнати туди, звідкіля вони прийшли. Треба було гнати гарним дубцем, швидко, не даючи отямитися й озирнутися.

Три наших fronti — Західний, Калінінський і Південно-Західний — готувалися до контрнаступу. Ворог, який стояв під Москвою, значно переважав нас у живій силі і в техніці. Але зате в нас була перевага, якої не може бути у фашистів: люта ненависть до загарбників, безмежна любов до Батьківщини і віра в своїх полководців. Цим трьом почуттям — ненависті, любові й вірі — не може протистояти жодна сила ворога. Такі солдати непереможні.

Записав? Я порівнюю фашистів із чорними верблюдами, які казалися, а наші сім фронтів — із сімома батирями. Так і пиши, інакше у нас з тобою вийде нудна лекція.

VIII

А в т о р. Бауке, я не перестаю захоплюватися тим, що з ваших вуст так і сиплються порівняння, афоризми, прислів'я. І ще мене просто вражає, як це ви напам'ять знаєте стільки подій і цифр?

М о м и ш - у л и. Компліменти полюбляють лише жінки. Ось їм і говори їх. А я людина, яка кілька років читала лекції у військовій академії, і всі цифри давно вивчив назубок. Зрозуміло тобі?

А в т о р. Зрозуміло.

М о м и ш - у л и. Ну, тоді поїхали далі. Контрнаступ наших військ під Москвою почався п'ятого-шостого грудня сорок пер-

шого року і незабаром перетворився у загальний наступ Червоної Армії. Усі сім батирів, закасавши рукава, під градом куль, вогню й бомб, погнали чорного буру туди, звідкіля він прийшов. У цей час кермо влади нашою дивізією взяв до своїх рук генерал Чистяков.

Ми били чорного буру і в хвіст і в гриву. У нього вже нічого не залишилося від колишньої спритності. Він почав облазити клаптями, як шолудива вівця. Його горби, які зовсім недавно стирчали на взірць могильних горбів, спали на бік. Але все-таки він був іще сильний: чинив опір, огризався. Іноді зупинявся, бризкав дурною піною з рота, опускався на коліна і вперто не рухався ні туди, ні сюди. Лежав, вирячивши очі й скрегочучи зубами. Щоб підвести його з землі й погнати далі, доводилося витратити немало зусиль і часу. Що не кажи, це ж бура: підійдеш близько — б'є передніми ногами, кусається...

Після того, як у грудні противник був відкинутий від Москви, наша дивізія під керівництвом Чистякова, поповнивши свої ряди новими силами, прибула в місто Валдай, у розпорядження Північно-Західного фронту. Ми ввійшли до складу наново сформованого стрілецького корпусу і дістали відповідальне бойове завдання. Верховне головнокомандування наказало героїчній 8-й гвардійській дивізії, прорвавши рубежі противника, вклинитися на сто кілометрів у ворожий тил і, ведучи наступальні бої, звільнити від німців Стару Русу, а потім, зробивши ще стокілометровий кидок, зайняти місто Холм.

Якщо раніше ворог стояв лицем до лица проти нас, то тепер він оточував дивізію з усіх боків. Над нами з виттям проносилися зграї німецьких літаків і озвіріло колошматили нас бомбами. А ми, мов тигри, величезними стрибками просувалися в цьому мішку вперед. Ведення наступальних боїв у самому центрі ворожої армії ніколи ще не зустрічалося у військовій історії. Цей рейд дався нам нелегко. Поміркуй, чи так просто при сорокаградусному морозі, по пояс потопуючи в снігових лісових кучугурах, вибивати німців, які укріпилися в теплих місцях? Двохсоткілометровий марш-кидок ненабагато поступався своєю складністю переходу військ Суворова через Альпи. Безперечно, з'єднанням Червоної Армії на відстані від Балтійського до Чорного моря довелося взяти немало дуже тяжких перевалів. Проте для нашої 8-ї гвардійської дивізії, та й для усієї Червоної Армії, похід Валдай — Стара Руса — Холм був своєрідними Альпами, а нашим Суворовим — генерал Чистяков, самовідданий солдат Батьківщини, який підставив плечі під неймовірно важкий тягар. Поміркуй сам: якщо тобі накажуть, довіривши долі тисяч людей, увійти в залізний коридор і пробити залізну стіну в кінці його, то ти підеш,

Наказ є наказ! Але чи зможеш ти його виконати? Вивести людей без втрат? Адже йдеться саме про це.

У двохсоткілометровому поході Чистяков ішов в одному строю із солдатами. Його завжди можна було побачити на передньому краї. Де важко — там і він. Проводив безсонні ночі, сам особисто допитував полонених, звіряв їхні свідчення з донесеннями розвідників, шукав єдино правильне вирішення завтрашнього бою — бо помилитися він не мав права. Поряд не було командуючого фронтом чи армією, які могли б повсякчас підправляти, давати поради. Він сам повинен був вирішувати і за себе, і за них. І Чистяков, мов капітан криголаму, під градом куль, з боями вів дивізію уперед і вперед. Він постійно опирався на своїх командирів, радився з ними. Іноді жартома говорив: «Ви — моя академія. Що скажете?» (Коли почалася війна, він навчався в Академії Генштабу і звідти був направлений на фронт). Під час цього походу бійці й командири назвали його другим Панфіловим. Так, він не заплямував імені Панфілова, навпаки, високо тримаючи його прапор, повів дивізію ще в один славний похід.

Першого лютого ми вийшли на шосе Валдай — Стара Руса. У заметільну ніч третього лютого головні батальйони 1075-го і 1073-го полків досягли німецьких передових рубежів уздовж шосе. З ходу вступивши в бій, відрізали ворога від залізниці Бологое — Стара Руса. Потім повели запеклі бої за десятки сіл, вибиваючи звіттіля німців, і нарешті розгромили оборону противника біля Старої Русі. Чорний бура, трясучи своїми обвислими горбами, побіг до Холма. Переслідуючи його, наша дивізія злилася з 33-ю стрілецькою дивізією Калінінського фронту під містом Холм і тим самим успішно завершила двохсоткілометровий похід.

Після зустрічі в селі Нахабіно, під час рейду, я ще кілька разів бачився з Чистяковим.

У ніч перед рейдом у тил ворога, коли дивізія прорвала рубежі противника, нашому полку було поставлено завдання зайняти село Новосвинухово. Ударивши німців у лоб і з боків, ми після запеклих боїв узяли цей пункт. Там, де стріляють, без жертв не буває. Було знищено багато німців, але були втрати і з нашого боку. Вранці, коли ми вибивали з села останні групи ворога, приїхав генерал. Я здалеку впізнав у кремезному чоловікові в солдатській вушанці, сірій шинелі і селянських валянках на товстій підошві генерала Чистякова. Він ішов не поспішаючи, уважно дивлячись навколо. Вискочивши назустріч, я віддав честь і доповів про те, що полк, своєчасно виконавши наказ, зайняв село.

«Втрати є?» — спитав Чистяков.

«Небагато, товаришу генерал».

«Ця відповідь мені не подобається,— скривився він.— Наше завдання — не втрачати жодного бійця. Адже не на святковий той у сусідній аул зібралися, товаришу капітан. Ми ведемо бій у самій гущавині противника. Переступимо це село, за нами, як за бульдозером, потягнеться вузький коридор, у який увійде корпус і розширюватиме його стінки. Наше завдання прокладати дорогу корпусу і, не зупиняючись, іти вперед і тільки вперед. А для цього необхідно зберігати свої сили. Берегти людей. Бо тут нас не поповнять жодним солдатом.

«Винен, товаришу генерал»,— сказав я, не маючи ніяких заперечень на правильне зауваження комдива.

«Ваша вина ось у чому, товаришу Момиш-ули,— продовжував супитися Чистяков.— Ви ворога із села випроводжували поодилиці, наче припрошуючи. Чи ви вважаєте, що ворог, якого випустили, завтра ласкаво зустріне вас? Від фашистів ласки не чекайте. Оточивши, треба було знищити їх до єдиного. А якщо хтось зумів утекти, треба було наздогнати!»

«Я подумав, товаришу генерал, що, поки група переслідування по таких кучугурах наздожене німців, вона надто далеко відірветься від нас».

Генерал з-під рудих густих брів подивився в той бік, куди пішов противник. Потім, ледь помітно кивнувши головою, сказав:

«Війни без втрат не буває. Проте є два різновиди втрат: виправдані і невинуваті. Для нас, звичайно, краще, якби не було ні тих, ні інших. І ще. Можливо, справді було важко оточити противника при таких снігових заметах. І однак надалі нам слід застосовувати саме метод оточення і знищення ворога до єдиного. Запам'ятайте це. А сьогоднішній бій вважайте для себе уроком».

Я аніскілечки не образився на зауваження Чистякова. Навпаки, був вдячний за пораду. Навіть повеселішав після цієї розмови і ще впевненіше повів полк уперед.

IX

А в т о р. Бауке, у цей час вашу дивізію фашисти назвали «ди-кою»? Чому?

М о м и ш - у л и. Ще й раніше. Бували дні, коли ми брали по кілька сіл. За свідченнями полонених, німці були досить сильно налякані. Як тут не злякатися, якщо на тебе напосідає не який-небудь взвод чи рота, а ціла дивізія! Та до чого ж іще легендарна 8-а гвардійська, ім'я якої гриміло під Москвою. Гарнізони і підрозділи, розташовані на її шляху, впадали в паніку: «Сте-

режіться, йде «дика» дивізія Панфілова!» А якби вони знали, що їм услід йде цілий корпус і наша дивізія — лише його авангард?!

Ми провели немало небезпечних днів і ночей. Спочатку йшли розсипаним строем і дуже втомлювалися. Потім пристосувалися: відправляли вперед розвідників-лижників, потім дозори у білих маскхалатах, а за ними вже йшла колонами піхота. Попереду піхоти рухалися сапери, пробивали дорогу в лісі, протоптували сніг. Мінялися через кожні сто-двісті метрів. На більше не вистачало сил: через сотню метрів від них уже йшла пара. Коли втомлювалися всі, поперед колони виходив із своїми джигітами комсорг полку Балтабек Жетпісбаєв. Балтабек був велетенської статури. Він буквально боронував кучугури снігу, як бульдозер. Товариші не відставали від нього. Він підібрав собі наймужніших і найвитриваліших. Ці джигіти були нашою гордістю протягом усього походу. Справно несла охорону колони група автоматників-лижників на чолі з Маліком Габдуллінім. Вони діяли у відповідності із обстановкою: то виходили в голову колони, то опинялися позад неї.

Під час переходу мене раптом викликав до себе комдив. На своєму білому коні я прискакав у селище Васильєво, до будинку, де розмістився генерал. Застав його схиленим над картою. Чистяков наказав ад'ютантові подати нам сніданок. Однак за чаєм він не розлучався з картою.

«Це місто Дем'янськ,— присьорбуючи з солдатської кварти, тицьнув він пальцем у карту.— Наш задум: оточити там 16-у армію противника. Для цього ми повинні з'єднатися у Холмі з військами Калінінського фронту. Ми з півночі, вони з півдня. І таким чином зав'язати в Холмі «мішок». Але це — пізніше. А зараз — якомога швидше дістатися до Холма, звільняючи на шляху зайняті ворогом селища. Проте ось це село Соколово,— він сердито постукав по карті нігтем,— два дні підряд не дає дивізії просунутися. Це зрозуміло. Село велике, розтягнуте вздовж Холмського шосе на кілька кілометрів. Хто ним володіє, тому і служить шосе. Тому на оборону Соколова німці кинули найбільш добірні частини: СС, танкову дивізію «Мертва голова» і тримають у небі хмари своїх літаків, не даючи нам піднятися. Дивіться сюди, за Соколом стоїть ось це село — Трошково. І мені здається, що наше щастя сховане саме тут. Як ви вважаєте?»

«Звичайно, товаришу генерал,— відповів я.— Саме посеред Трошкова проходить шосе. Насамперед треба відсікти цю артерію».

«Слушно говорите!— зрадів генерал.— Спочатку ми повинні знищити ворога у Трошкові. Тоді по головній артерії перестане текти кров у бік Соколова. Для цього ми повинні стороною обійти

Соколово і до ранку взяти Трошково. Це важке завдання доручаю вашому полкові, хоча у вас і обмаль сил».

Прибувши в свій полк, я викликав до себе комісара полку Ахметжана Мухамедіярова і командирів батальйонів. Коротко порадившись, ми знову «запрягли» Балтабека з його джигітами в голову колони, як потужний паровоз, і рушили вперед по сніговій цілині. Кілометрів за п'ятнадцять ми вийшли на узлісся, що доходило майже до Трошково. З ходу направили в різні боки розвідників. Наслідків розвідки довелося чекати недовго.

Трошково виявилось не єдиною опорою Соколова. Зразу за Трошковом уздовж шосе розташувалися Баркловиця, Грохово, Кашино, Қоншино. І в центрі їх величезне село — Бородіно. Спочатку ми, відповідно до наказу, розраховували оволодіти лише Трошковом. Проте взяттям одного Трошково ми не досягли б своєї мети: перерізати шосе — артерію на Соколово. Крім того, як тільки ми атакуємо Трошково, на наш полк зразу ж кинуться німці з усіх сусідніх селищ. І тоді пощади не чекай: нас просто-напросто знищать. Необхідно було на ходу внести «поправку» в наказ генерала. Але що зробити? Спробувати оволодіти всіма шістьма селами? Чи вистачить для цього сил? Повернутися за підкріпленням? Але ж Чистяков покладає на наш полк великі надії, вірячи, що ми зможемо виконати його наказ. І наш обов'язок — з честю виправдати його довіру. Генерал учив застосовувати метод знищення противника шляхом оточення. Ну що ж! Спробуємо малою силою одночасно взяти всі шість селищ. «Нар тауекель!» — як казали мої предки. Що буде, те й буде!

Рішення було прийняте, і я віддав наказ полку.

«Ти сам засудив себе до смерті, Баурджане. Це надто жорсткий наказ», — сказав мені комісар.

«Іншого виходу у нас немає», — твердо відповів я.

«У нас мало сили, власне один батальйон».

Це я чудово знав. Але відданий наказ — однаково що кинутий у ціль клинок. Його вже неможливо зупинити. А в камінь чи в голову він поцілить — видно буде потім. Якщо наказ відданий, залишається лише виконувати його. І ми розпочали здійснювати наш план. Наявні сили полку розбили на шість груп і о другій годині ночі під прикриттям сильної хуртовини почали рухатися до наміченої мети.

«Нехай здійсняться ваші дороги, рідні мої, — думав я, ведучи свою групу на Трошково. — Хай ця ніч принесе вам честь і славу. Хай вона не стане останньою ніччю у вашому житті. Але якщо комусь судилося залишитися на полі бою, заливаючи своєю кров'ю білий сніг, то не вважайте мене винним за вашу пролиту кров, мої млі. Я разом з вами підставляю груди під кулі».

Це, як і інші завдання, що стояли перед полком, ми виконали з честю. Але легко сказати: виконано з честю. І в мирні дні честь та слава приходять до людини лише внаслідок наполегливої праці, здобуваються потом і потом. А на війні ллється і піт і кров. Багато чудових хлопців поклали голови за Батьківщину в цьому поході. Саме так ти і зрозумій слова «завдання виконано з честю» і поясни це своїм читачам.

Отже, наш 2-й гвардійський корпус на чолі з генералом Лизюковим, який постійно тримав 8-у гвардійську дивізію в авангарді, завершив свій знаменитий похід оточенням дем'янського угруповання військ противника і наприкінці березня закріпився під містом Холм.

У тисяча дев'ятсот сорок першому — сорок другому роках Червона Армія провела двадцять три особливо важливих бої. У трьох з них наша дивізія брала найактивнішу участь, була на чолі цих операцій.

За участь у них дивізія була нагороджена орденом Червоного Прапора і орденом Леніна. У перших двох боях дивізією керував генерал Панфілов, а в останньому — генерал Чистяков.

А в т о р. У мене є виписка з книжки генерала Чистякова «Служимо Вітчизні» про легендарний похід 8-ї гвардійської дивізії по тилу ворога.

М о м и ш - у л и. Ану, що за виписка? Прочитай.

А в т о р. Ось що він пише: «Продовжуючи наступ у напрямі на Холм, дивізія за місяць пройшла з боями більш як двісті кілометрів і вийшла на рубіж Замостье, Лисичкіно, Чамовка, Пустиньки Другі. У боях дивізія не лише знищила окремі опорні пункти й вузли опору ворога, але й зруйнувала всю його систему оборони в районі Холма. Пройшовши по лісисто-болотистій місцевості на стику 2-ї і 1-ї Ударних армій, дивізія ніби вклинилася в оборону противника і, обходячи його опорні пункти та гарнізони, переважно вночі продовжувала просуватися з півночі широким фронтом в авангарді 2-го гвардійського корпусу.

Тут треба віддати належне 1073-му полку і його командирові Баурджанові Момиш-ули, а також енергійному, сміливому комісарові полку П. В. Логвиненку. Цей полк весь шлях був у авангарді дивізії вздовж шосе Стара Руса — Холм. Полк таранним ударом пробивав шлях в обороні ворога, не раз опиняючись у скрутному становищі. Його не зупиняв ні мороз, ні глибокий сніг...

За лютий і березень дивізія звільнила більш як двісті п'ятдесят населених пунктів, знищила понад п'ять тисяч німецьких солдат і офіцерів, двадцять танків, близько тисячі автомашин, сотні гармат і кулеметів.

Скільки ж подвигів в ім'я Батьківщини здійснили за цей героїчний рейд воїни 8-ї гвардійської Панфіловської дивізії! Тисячі! Багато вже про це написано. Розповім лише про подвиг шістнадцяти героїв-панфіловців із 1-ї стрілецької роти 1073-го стрілецького полку під командуванням молодшого лейтенанта Дмитра Волгапкіна і політрука Рашида Джангожина.

Жменька хоробрих хлопців, пробравшись до західної частини села Сутоки, вибила ворога з кам'яного сарая, зруйнувавши цим усю систему вогню гітлерівців. П'ятнадцять фашистських атак відбили гвардійці і втримали цю важливу позицію до приходу основних сил 1073-го полку. Мені хочеться тут хоча б перерахувати імена героїв. Більшість із них загинули, але пам'ять про них повинна жити вічно. Це були представники різних національностей великого Радянського Союзу: молодший лейтенант Дмитро Волгапкін, політрук Рашид Джангожин, сержант Іван Синицин, червоноармійці Остап Вазаєв, Василь Прокшин, Каміль Нурузбаєв, Олександр Федоров, Єлгобек Аралбаєв, Калайбек Абілов, Іван Корчагін, Микола Базаєв, Сугур Матиров, Давид Галдецький, Костянтин Трофимов, Антон Горелов, Дмитро Фролов.

Всі вони були нагороджені орденами Леніна.

За героїський рейд по тилах противника до ордена Червоного Прапора, яким була нагороджена Панфіловська дивізія, додався ще один — орден Леніна».

М о м и ш - у л и. Отак воно і було. Я перші двадцять три дні цього двомісячного рейду командував 1075-м полком. Як тільки видужав Капров, передав йому його полк. Той по-батьківському розцілював мене і сам підсадив на білого коня. Попрошавшись з усіма воїнами, які стали близькими мені за цей нелегкий похід, я вирушив за призначенням до комдива, а той повіз мене до Лизюкова. Лизюков виявився дуже м'яким, чарівним і ввічливим. І було щось у ньому рідне, близьке, алатауське.

«Про вас мені багато розповідав Іван Михайлович,— привітно всміхнувся він.— Я багато чув про ваші дії під Москвою і під час рейду. Знаю, що ви служили разом з Іваном Михайловичем на Далекому Сході. Я вже підписав наказ про призначення вас командиром 1073-го полку. А сюди викликав для того, щоб познайомитися особисто».

«Дякую за довіру, товаришу генерал».

«Скільки разів ви знаходилися в оточенні, товаришу Момишули?»— задумливо, наче щось пригадуючи, запитав Лизюков.

«П'ять разів, товаришу генерал».

«І проривалися своїми силами чи хтось виручав вас?»

«Зброєю батальйону, завзятістю джигітів, своїм розумом, товаришу генерал».

«У всіх п'яти випадках?»

«Так точно, товаришу генерал».

«Ось бачите, яка багата казна лише в одній вашій голові!»— усміхнувся він.

«Іронізує він, чи що?— дивувався я.— Що особливого в тому, що я кілька разів успішно проривався з оточення?»

«Де ви починали війну?»

«Під Москвою, товаришу генерал».

«Виходить, ви не пройшли школу відступу від кордону?»

«Не пройшов, товаришу генерал».

«Нічого страшного,— Лизюков побарабанив пальцями по столі.— Бої під Москвою — це особлива школа.— Він дивився мені у вічі. Погляд його був м'який, глибоко проникливий.— Ось зараз ви сказали про завзятість джигітів. До речі, «джигіт» перекладається як «боець»?»

«Вгадали, товаришу генерал».

«Дякую, товаришу капітан. Виходить, я не помилився.— Трохи подумавши, він продовжив свою думку:— Сила людської душі не підлягає ніякому виміру. Часом воля, виявлена солдатом у важку хвилину, відкриває шлях тисячам бійців. А воля й упертість тисячі — велика сила. А виконує волю й упертість бійців — командир. Вірно я говорю?»

«Так точно, товаришу генерал. Командир і комісар».

«Слушно поправляєте,— кивнув головою Лизюков.— Коли я казав командир, то мав на увазі і політпрацівника. Ім обом, щоб уміти запалювати солдатські серця, необхідні своє полум'я серця, воля, чесність, розум, відточена зібраність, енергія, кмітливість!— Генерал знову замислився.— Нам треба виховувати у молоді волю й упертість, учити її боротися з труднощами. Безвільні люди на війні можуть стати лише жертвами куль. Воля є в кожній людині, тільки в деяких вона захована десь у глибині, під сімома замками. Командир повинен мати всі ці сім ключів, щоб своєчасно відімкнути замки і привести цю волю в дію.— І тут Лизюков несподівано запитав мене:— Ви можете викласти все те, що пережили, на папері?»

«Я дещо постійно записую до блокнота, товариш генерал»,— спантеличено відповів я.

«А раніше не займалися писанням?»

«До війни пописував віршики...»

«Віршики?— пхикнув генерал. Я не вловив — схвалює він це заняття чи ні.— Ну, якщо до війни ви писали вірші, то після війни вам доведеться писати заповіді, товаришу капітан.— Слово «заповіді» він вимовив з натиском, підкреслено.— Ви зрозуміли мою думку?»

«Приблизно вловлюю, товаришу генерал».

«Тоді, отже, так! Сьогодні війна — море крові, незчисленні жертви. А завтра вона стане великим уроком, прикладом для майбутніх поколінь. І наш відступ, і наша оборона, і наш наступ — це багатий досвід, якого ще не знала світова історія. Тому святий обов'язок усіх без винятку командирів — зібрати по крихточках наш важкий досвід. Зрозумійте це і запам'ятайте, якщо ви пишете».

«Розумію, товаришу генерал».

«Іване Михайловичу, ця розмова стосується і вас», — командир корпусу повернувся до Чистякова.

«Єсть, товаришу генерал, — відповів Чистяков. — Тільки спочатку треба ворога розгромити, а писати вже будемо потім».

До сьогодні я пам'ятаю слова генерала Лизюкова. Згодом я довідався, що він до війни також писав вірші. Крім того, він писав брошури на воєнні теми. І на війні встигав закарбувати на папері свій досвід.

А в т о р. У щоденнику Костянтина Симонова «Різні дні війни» в кількох місцях зустрічається прізвище Лизюкова. Це той самий?

М о м и ш - у л и. Так, Олександр Ілліч Лизюков. Хочеш, трохи розповім про цю людину?

А в т о р. Це цікаво, розкажіть.

М о м и ш - у л и. Війна — велика трагедія в житті людини, це пекло для живих. Найтяжча, найгостріша тортура душі. Коли почалася війна, Лизюков був у відпустці. Він одразу у військовому ешелоні поспішив до Мінська, де було його з'єднання. Поїзд зміг дійти лише до Борисова — дорогу перекрили німці. Полковник Лизюков не розгубився, зібрав усіх командирів, які їхали в ешелоні, швидко сформував загін і організував оборону міста Борисова. З неможливого він зробив можливе. З двадцять шостого червня по восьме липня його загін не пускав ворога в місто. Німці безнастанно бомбили міст через річку Березіна, недалеко від Борисова, щоб не пропустити частини Червоної Армії, які відступали. Але загін Лизюкова під вогнем знову й знову відновлював міст. За це Лизюков один з перших у Вітчизняній війні був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Потім Лизюков був призначений командиром І-ї Московської мотострілецької дивізії і в жовтневих — листопадових боях захищав Москву від ворога на Наро-Фомінському напрямі. Його дивізія серед перших восьми з'єднань удостоїлася звання гвардійської. Восьмою була наша дивізія. Лизюков і Панфілов — перші комдив-гвардійці. Згодом Лизюков був підвищений до командира корпусу, а потім — до командуючого армією...

А в т о р. Коли у Симонова я прочитав про смерть Лизюкова,

я довго не міг отямитися. Я бачу у вас на полиці журнал «Дружба народів», у якому опублікований щоденник Симонова. Дозвольте, я прочитаю вам, Бауке?

М о м и ш - у л и. Читай.

А в т о р. «Повернувшись до штабу фронту, я дізнався, що лише через кілька годин після того, як ми домовлялися їхати до Лизюкова з його офіцером зв'язку, Лизюков загинув. І загинув за обставин досить страшних.

Одна з його бригад була відрізана, і з нею був втрачений зв'язок. Збентежений своїми невдалими діями напередодні, Лизюков не став чекати підходу танків другої бригади, яка підтяглася з тилу, сів на свій командирський танк КВ і сам вирушив розшукувати бригаду, що зникла. Через два чи три кілометри, коли підходив до узлісся, його танк розстріляли впритул сховані в засаді німецькі гармати. Врятувався лиш один баштовий стрілець — він встиг вистрибнути, забився в жито і звідтіля бачив те, що відбувалося.

За його словами, фашисти оточили танк, витягли звідти трупи загиблих, в тому числі труп Лизюкова, з документів зрозуміли, що це генерал, а на доказ того, що він убитий і що вони забрали саме його документи, відрізали у трупа голову і взяли її з собою.

У цьому епізоді, розказаному дуже просто, було щось одиноке і розпачливе, характерне для тих розпачливих днів...»

М о м и ш - у л и. Язик у мене не повернувся розповісти про те, як вороги глумилися над мертвим тілом улюбленого генерала. Так, усе, що пише Симонов, — щира правда. Звірства фашистів на цій війні неймовірні. — Баурджан суворо звів брови до перепісся. — Тисячі радянських людей вони живими закопали в могили. Десятки тисяч задушили в газових камерах. Безліч заморили голодом у концтаборах. Мертвому генералові Лизюкову вони відрубали голову. Генерала Карбишева, що живим потрапив до їхніх рук, голого вигнали на лютий мороз і обливали водою з насоса доти, доки він не перетворився на лід. Вони знищили мільйони безвинних радянських людей — жінок, старих, дітей. Скільки гірких материнських сліз було пролито на землі! Плач матерів усіх національностей злився в єдину трагічну симфонію. Нам ніколи не забути цього! Ніколи!

Останні слова Баурджан майже викрикнув. Ніздрі його роздулися й побіліли, обличчя ще більше посурорішало.

Через деякий час Баурджан заспокоївся, піднявши підборіддя, показав на етажерку:

— Дістань Вільгельма Адама, ось він скраю у палітурці з матерії.

Я підвівся з місця і зняв з полиці книжку — «Важке вирішення».

— Відкрий сторінку, де закладка. Знайшов? Як називається розділ?

— «Зустріч з переможцями».

— Прочитай її вголос, до кінця. Це мемуари полковника 6-ї німецької армії. Там розповідається про взяття в полон командуючого цією армією Паулюса в Сталінграді.

Я почав читати.

— «Ми зупинилися перед одним з дерев'яних будинків. Мій погляд упав на прикрашені майстерною різьбою наличники вікон і різні фронтони. Радянський генерал, що супроводжував нас, запропонував нам увійти до будинку. Після того, як у передпокої ми зняли шинелі й кашкети, нас провели у велику кімнату. Що ж буде тепер? Паулюс простяг руку Шмідту й мені, мов бажаючи попрощатися. Все-таки геббельсівська пропаганда засіла в нас глибше, ніж ми самі думали.

Один з радянських генералів зайняв місце на торцевому боці столів, розставлених у вигляді літери «Т». Як швидко з'ясувалося, це був М. С. Шумилов, командуючий 64-ю армією. Біля нього сіли генерал-майор І. А. Ласкін, який нас привіз, і перекладач у чині майора...

Шумилов звернувся до нашого командуючого, назвавши його «фон Паулюс», на що той зауважив:

— Я не дворянин.

Радянський генерал подивився на нього з недовірою. Коли Паулюса запитали про його чин, і він відповів: «генерал-фельдмаршал», ця недовіра ще більше посилилася. Тоді Паулюс витяг з нагрудної кишені свою солдатську книжку і простяг її радянському командуючому армією. Той швидко порадився з перекладачем і відповів коротким «добре».

В ході подальшої бесіди генерал Шумилов запропонував Паулюсу віддати наказ про капітуляцію також «північному котлу». Паулюс відмовився, пославшись на те, що цей «котел» підлягає безпосередньо Гітлеру...

Що ж тепер буде, подумав я. Адже наша пропаганда завжди твердила, що росіяни піддають тортурам усіх, хто не підкоряється їхнім вимогам. Я зі страхом дивився на радянського командуючого армією. Шумилов продовжував говорити спокійно й діловито. Нічого не сталося. Доки я зробив цей вражаючий висновок, генерал підвівся. Майор переклав його останні слова:

— Скажіть фельдмаршалу, що я прошу його зараз перекусити, а потім він поїде до штабу фронту.

Невже це серйозно? Радянські солдати допомогли нам вдягнути

шинелі. Схвильовані, ми попрямували до виходу, де на нас чекав Шумилов у високій хутряній шапці. Він пішов через вулицю, зробивши нам знак простувати за ним. Невже це кінець? Я озирнувся. Екзекуційної команди не було. Може, вона там, за дерев'яним будинком, до якого йшов генерал?

Нічого подібного. Шумилов відчинив двері в сіни, де хазяйнувала лігня жінка. На табуретках стояли миски з гарячою водою і лежали шматки справжнього мила, якого ми вже давно не бачили. Молода дівчина дала кожному по білому рушнику. Вмиватися було справжнім блаженством. Протягом багатьох днів ми абияк витирали бруд з обличчя й рук, користуючись таким снігом.

Після цього нас попросили пройти до сусідньої кімнати. Там стояв стіл з безліччю різних страв. Коли за запрошенням Шумилова я сів за стіл разом з Паулюсом і Шмідтом, мені стало соромно. Якою брехнею про кровожерних більшовиків нас годували! І ми були такими простачками, що вірили цьому! Я подумав про декількох генералів Червоної Армії, які проходили через штаб нашої армії як військові полонені. Ними цікавився тільки начальник розвідвідділу, відповідальний за інформацію про противника. Ми, офіцери штабу, вважали нижче своєї гідності сказати їм хоча б слово. Перед відправкою у тил їм давали їжу з похідної кухні.

Судячи з усього, на Шмідта ніяк не вплинуло рицарське ставлення радянського командуючого армією, який здобув перемогу. Він тихо прошепотів:

— Нічого не приймати, якщо вони запропонують нам випити: нас можуть отруїти.

Ця підозріливість була огидна й обурлива. Я дав зрозуміти це Шмідту гнівними поглядами. Якби його слова зрозумів і генерал Шумилов! Він саме в цей час зауважив:

— Мені було б набагато приємніше, якби ми познайомилися за інших обставин, якби я міг вітати вас тут як гостей, а не як військовополонених.

Налили горілки, всім з однієї пляшки. Генерал попросив нас випити з ним за непереможну Червону Армію. У відповідь на це ми продовжували сидіти нерухомо. Після того, як перекладач тихо сказав йому кілька слів, Шумилов усміхнувся.

— Я не хотів вас образити. Вип'ємо за відважних супротивників, які боролися в Сталінграді.

Тепер Паулюс, Шмідт і я також підняли чарки. Незабаром горілка, випита натщесерце, почала діяти. У мене злегка запаморочилася голова. Однак це припинилося, коли я маленькими шматочками з'їв бутерброд. Паулюс і Шмідт також узялися до їжі.

З генералом Шумиловим ми просиділи понад годину. Я жадібно вбирав у себе все, що бачив і чув. Майор говорив чудовою німецькою мовою. Вперше я почув, що радянські люди добре відрізняли гітлерівську систему від німецького народу. Радянські офіцери запевнили нас, що, незважаючи на те, що сталося, радянські люди не втратили віри в німецьких робітників і німецьких учених. Правда, вони розчаровані, що багато німців дозволили Гітлерові використовувати їх для своєї мети. Паулюс попросив потурбуватися про поранених, хворих і півмертвих від голоду німецьких солдат. Радянський командуючий армією обіцяв йому зробити це в межах можливого, як само собою зрозуміле.

— У вас є ще якісь побажання, пане фельдмаршале?— запитав Шумилов, коли настав час від'їзду.

Паулюс трохи подумав.

— Я хотів би просити вас,— сказав він,— залишити при мені мого ад'ютанта полковника Адама.

Генерал Шумилов віддав розпорядження одному з офіцерів, який негайно вийшов з кімнати. Незабаром після цього він підвівся, провів нас до машин, попрощався з кожним із нас за руку і сказав Паулюсові:

— Ваше побажання буде виконане.

Коли автомашини рушили, він стояв край дороги, віддаючи честь. Це був дійсно лицарський противник».

А в т о р. Як це цікаво, Бауке!

М о м и ш - у л и (*протягнувши руку за розкритою книжкою*). Автор цієї книжки полковник Адам був начальником оперативного відділу штабу армії Паулюса. А генерал-лейтенант Шмідт — начальник штабу цієї армії. Ім та іншим німецьким генералам, які потрапили в полон, у Радянському Союзі були створені хороші умови. По закінченні війни всі вони при повному здоров'ї повернулися до своєї країни. Вільгельм Адам став міністром у НДР, потім довгі роки працював у збройних силах республіки. Вийшовши за віком у відставку, він написав цю книжку. А я завжди думаю: скільки могли б зробити для нашої Вітчизни Лизюков, Панфілов, Карбишев, інші видатні воєначальники, якби вони залишилися живими! Скільки б книжок написали, який внесок зробили б у сучасну воєнну науку!..

Діалог п'ятий

I

Автор. Тепер розкажіть, Бауке, про літо сорок другого року.

Момиш - ули. В цей час на нашому Калінінському та й на інших фронтах особливо важливих боїв не було. Провалилися бої місцевого значення, що носили розвідувальний характер: противники промацували сили один одного. Запеклі сугички почалися восени й досягли своєї кульмінації взимку. Найбільшим театром воєнних дій став Сталінград.

Двадцять восьмого вересня сорок другого року колишній Сталінградський фронт був перетворений на Донський, а командуючим призначено Рокоссовського. Невдовзі Рокоссовський забрав до себе Івана Михайловича Чистякова, командувати 21-ю армією. Чистяков з честю виправдав довір'я Рокоссовського. У боях за визволення Сталінграда його армія вкрила себе славою і їй присвоєно звання 6-ї гвардійської. Після цього вона показала зразки героїзму на Курській дузі. Чистяков, одержавши звання генерал-лейтенанта, рівно через рік на чолі 6-ї гвардійської армії повернувся в Калінінську область і увійшов у розпорядження 2-го Прибалтійського фронту.

Давай розповім тобі про події перед переходом Чистякова на Донський фронт. Вранці двадцять шостого вересня він разом з командуючим армією генералом Галицьким приїхав до нас для обходу оборонних позицій полку. Мені було наказано на вечір прибути до штабу корпусу. Виконавши всі вказівки генерала Галицького, я на коні помчав у село Княжий Клин, де стояв штаб корпусу... Поки дістався до Княжого Клина, в мене кілька разів перевіряли документи: що не куц, так обов'язково контрольний пост! Тому й приїхав я, коли вже сонце заходило. Мені передали, що генерал чекає на мене і звелів негайно з'явитися до нього в бліндаж. В бліндажі вони були удвох з комісаром корпусу Єгоровим. Я доповів, що прибув згідно з наказом.

Покійний Панфілов розмовляв з людьми тільки на «ви» і «товариш такий-то». Чистяков перед тим, як вилаяти або віддати наказ, говорив «ви», а в неофіційній обстановці міг звернутися на «ти» і на ім'я.

«Проходь, проходь, Баурджане,— простяг він мені руку.— Із старих друзів тільки тебе не вистачало».

Я зразу зрозумів, що розмова буде неофіційна. Але все-таки, потиснувши генералові й комісарові руки, продовжував стояти струнко.

Генерал запросив мене до столу і вказав місце праворуч од себе. Сідаючи на стілець, я пенароком загримів шаблею. Чистяков усміхнувся.

«Коли ж ти, Баурджане, цю шаблю скинеш?»

«Як тільки переможемо ворога! Піду у відставку і здам її у музей, товаришу генерал».

«Джигіт!— схвально засміявся Чистяков.— Поважаю людей, які не відступають від своїх традицій».

Повернувшись до Єгорова, він розповів йому, як уперше побачив мене на іподромі з шаблею в руці.

Однак того разу він примудрився поранити свого коня. Але на те в нього були серйозні причини.

Зніяковілий, я мовчав. Ад'ютант генерала готував стіл. Чистяков радісним жестом запросив нас повечеряти разом з ним.

«Ну, Баурджане,— сказав він, беручись до їжі,— я завтра відбуваю в Москву. Напевно, мене переведуть. Але якщо не переведуть, знову повернуся до вас. Сподіваюся, не виженете?»

«Ні, не виженемо,— засміявся Єгоров,— було б краще, якби вас повернули назад».

«Там побачимо, Сергію Олександровичу,— зітхнув генерал і тепло подивився на мене.— З іншими товаришами я попрощався по телефону. Сюди нікого не запрошував. Тебе викликав, оскільки ми з тобою старі друзі ще з того важкого часу на Далекому Сході. Вважав незручним їхати, не побачившись і не попрощавшись з тобою».

«Дякую, товаришу генерал»,— розчулено сказав я, низько схиливши голову.

«Ось це,— генерал узяв наполовину наповнену горілкою гранчасту склянку,— давайте вип'ємо за наше з вами рідне гніздо, за нові успіхи воїнів Калінінського фронту, які б'ються за мою батьківщину — Калінінську область».

«Може, ще повернетесь, Іване Михайловичу, і разом звільнятимемо від ворогів наші рідні місця»,— сказав Єгоров, цокаючись з генералом і зі мною.

Другий тост комісар запропонував за здоров'я генерала і за те, щоб його скрізь супроводжували честь і слава.

За вечерею Чистяков розповідав, як наприкінці суворої зими на Далекому Сході починає лютувати цинга і бійці дивізії рятуються лише чаєм, завареним із сухого листа винограду, та солоними огірками. Згадував, як безліч разів доводилося здійснювати марші мало не по пояс у болоті.

У моїй пам'яті сплигло, як генерал примусив мене пішки йти по болоті із штабу дивізії до самого полку, ведучи на повіді Лебедя. І я запитав генерала те, що здавна беріг на дні серця:

«Коли від нас забрали комдива Дотоля і полковника Коваленка, ви, прийнявши дивізію, викликали мене до себе, товаришу генерал. Тоді ви хотіли тільки покарати мене за те, що я поранив коня, чи була ще якась причина?»

Генерал замислився і повільно відповів:

«Ні, не тільки для цього. Того разу тебе збиралися арештувати. Але я не міг віддати тебе просто так, не поговоривши з тобою і не довідавшись, хто ти є. Декого насторожувало, що ти одержав у подарунок годинник особисто від командарма, що ти був у гарних взаєминах із своїми колишніми командирами. Я ж не знав ні твого комдива, ні комполку. Але командарма знав добре і дуже його любив. Якщо ти не забудь, то тоді, при нашій розмові, була присутня ще одна людина, співробітник особливого відділу.

Тебе того разу врятувала лише твоя прямота і правдивість. Якби ти почав викручуватися, брехаги, справа закінчилася б інакше».

«Отже, своєю службою і, можливо, навіть життям, я зобов'язаний вам, товаришу генерал».

«Ну, якщо ти так вважаєш...— усміхнувся Чистяков.— У всякому разі я був дуже радий, Баурджане, коли тоді вдалося відстояти тебе».

«Дозвольте мені обійняти й поцілувати вас, товаришу генерал, як рідного батька,— схопився я вкрай схвилюваний з місця.— Так ясно пам'ятаю все це, ніби тільки вчора відбулося».

Пізніше ми довідалися, що генерал Чистяков став командувати 21-ю армією на Донському фронті.

Сказавши це, Баурджан знову потягся за тютюном. Я безсило опустив заціпенілу праву руку, адже доводилося строчити за Баурджаном, як стенографістові.

Коли я, мов на крилах, летів до Баурджана, тримаючи під пахвою журнал з мемуарами Чистякова, я думав, що Баурджан зрадіє гарним словам генерала про себе. Однак Баурджан навіть не удостоїв мене теплим поглядом. Більше того, мені здалося, що він мовби невдоволений високою оцінкою, даною йому прославленим генералом. У всякому випадку, вислухавши мене, сказав зовсім байдуже: «Ну то що з цього?» Я тоді подумав: може, він недолюблював Чистякова? І я розгублено промовив: «Чи не розкажете ви про зустріч із цією людиною?» Але мені і на думку не спадало, що у відповідь я одержу велике й змістовне оповідання, повне героїки і драматизму. Тільки тепер мені прояснився увесь зміст сказаних Чистяковим слів: «Подобалася мені у Момиш-ули ще одна якість — правдивість. Як би тяжко йому не було, я знав, він завжди скаже правду». І в своєму оповіданні

Баурджан не виставляв себе. Він насамперед говорив про генерала, про його дії, про виконання його наказів.

Дивлячись, як Баурджан довгими, худими, ледь тремтячими пальцями заправляє у білий мундштук сигарету, я знову й знову гордився його чистою, як скельце, правдивістю, його майстерністю оповідача. Усі свої відповіді Баурджан умить вистроював і сюжетно, і композиційно. Ця його бистрота мислення зайвий раз показувала, що в будь-якій бойовій обстановці він приймав негайне вирішення, показувала його стару воєнну закваску.

Оповідь Баурджана про Чистякова примусила мене глибоко замислитися: «Які чудові наставники були в тебе, Бауке. Це вони, твої вчителі, виховали тебе таким. Вони загартували тебе, послаючи на важкі випробування, вони врятували тебе від лиха. І найпрекрасніша твоя якість у тому, що ти ніколи не забуваєш своїх наставників і їхніх заповітів. За це тебе й любить народ».

Я думав про те, що вдячність і тепле ставлення до тих, хто допомагав йому, залишилися у Баурджана на все життя. Він вірний правилу: тому, хто забуває свого вчителя, добра не бачити. І той, хто не береже добру пам'ять про померлого, не поважає й живих. Тому Баурджан годинами може говорити про генерала Панфілова. Тому, невтомно риючи у архівах, він зібрав безліч документів і написав до сімдесятиріччя Панфілова прекрасну книжку про нього».

Тим часом Баурджан глибоко, з насолодою затагся сигаретою і, випустивши з рота клуби диму, запитально поглянув на мене: чи будуть іще запитання?

Як же їх могло не бути!

II

Автор. А хто був командиром 8-ї гвардійської дивізії після Чистякова, Бауке?

М о м и ш - у л и. З літа сорок другого року її очолив полковник Серебряков. Але восени того самого року його перевели начальником оперативного відділу 3-ї ударної армії.

Іван Іванович Серебряков був розумною, працелюбною людиною, яка багато бачила в житті. Брав участь у першій світовій війні, яку закінчив у званні старшого унтер-офіцера. Потім пройшов університет громадянської війни. Коли була сформована 316-а дивізія, його призначили начальником штабу. Штабну роботу він любив і виконував не просто акуратно, а від усієї душі. Ця людина немало зробила для слави нашої дивізії. Тому що штаб свого роду важіль керівництва армією. У руках Серебрякова цей важіль завжди діяв безвідмовно: і коли наша дивізія

вросла в землю біля села Крюково, і коли з-під Москви почали контрнаступ... Ти можеш сміливо бити ворога тільки в тому випадку, коли руків'я твоєї камчі, обвинуте у вісім рядів шкіряною тасьмою, достатньо міцне, щоб звалити противника з коня. Але якщо руків'я виявиться надтріснутим, ти нічого не поробиш. Серебряков, як батир-велетень, завжди тримав у повному порядку свою бойову камчу.

Це аж ніяк не означає, що Серебряков був бюрократом, який не підводив голови од паперів. Він не тільки вмів грамотно прочитати позначки на карті і із знанням справи скласти будь-який воєнний документ, але, добре розбираючись у людях, міг прочитати й те, що написано на обличчі і в серці кожного бійця. Він завжди думав про сподіванки простого солдата, ладен був для нього, як кажуть, віддати усього себе, був підтримкою для багатьох і багатьох.

Я тобі розповідав, як одного разу під час жорстоких боїв під Горюнами, коли ми з тактичних міркувань спочатку здали село противникові, а потім захопили його назад, я одержав від Серебрякова теплу записку.

Подумай сам. Для взяття Москви Гітлер послав більше ніж п'ятдесят дивізій. П'ять з них було кинуте на знищення нашої 316-ї. Чи може бути спокій у штабі дивізії, яка сама стримує натиск п'яти відмінно споряджених дивізій противника, що впевнено просуваються від кордону із швидкістю двадцять-тридцять кілометрів на день? А наша дивізія стала, власне, першим грізним заслоном на їхньому шляху, примусивши їх, як спутаних коней, проходити не більш як два кілометри на день... Так от, чи могли люди такого штабу дозволити собі хоча б годину відпочинку? Звичайно, ні! Коли дивізія по кілометру відступала, навперемінно рухаючи обома крилами, а в центрі її залишився напівоточений, вмотаний безперервними боями й безсонними ночами батальйон,— писати в таких умовах підбадьорливу записку командирові цього батальйону могла б далеко не кожна людина. Це не завжди може зробити найближчий друг.

Коли записка потрапила мені до рук, я відчув приплив нових сил і віру в те, що мій пошарпаний батальйон переможе. Людність, виявлена на війні, надає бійцеві потрібну силу й енергію. Ніколи, до самісінького кінця життя, не забуду цього людського ставлення Серебрякова.

А в т о р. У вас збереглася ця записка?

М о м и ш - у л и. Ні. Коли ми відзначали річницю формування 1073-го Талгарського полку, я віддав її Серебрякову. Неповдалік од села Васильєво на узліссі ми зробили «зелений клуб». У ньому зібралися представники від усіх рот полку. Для участі в уро-

чистостях прибув сам командир дивізії Серебряков. Відкриваючи збори, я сказав:

«У росіян є поняття «хрещений батько», що в перекладі казахською мовою означає «окиль аке». Хрещений бере активну участь у церемонії, коли немовляті дають ім'я. А «окиль аке» — чоловік жінки, яка сповивала новонародженого. Зміст цих понять майже однаковий. Кажуть, що від хрещеного дитина переймає його характер. Вірно я кажу, джигіті?» — звернувся я до залу.

«Вірно! Вірно!» — навперебій залунали голоси бійців.

«Наш полк, — вів далі я, — що народився біля підніжжя Талгарського піка, одного з найбільших піків снігового Алатау, як немовля прийняли й сповили в пелюшку три людини: генерал Панфілов, комісар Єгоров і полковник Серебряков. Тому наш полк успадкував їхній героїзм, витримку, чуйність. Ми повік будемо вдячні нашим трьом окиль аке».

Бійці дружно підвелися з місць і, виструнчившись, скандували, піднімаючи гвинтівки:

«Панфілову ура!»

«Єгорову ура!»

«Серебрякову ура!»

Ці вигуки, що без усякої команди вирвалися з глибини сердець бійців, перевернули мені душу. Здавалося, електричний струм пронизав усе тіло і якась невідома сила, що вщерть переповнювала мене, так і рветься назовні. Я бачив, як на очах у ветеранів полку з'явилися сльози.

Коли бійці, заспокоївшись, сіли на місця, мені довелося наструювати свій голос, що ослаб, як спущена струна домбри, щоб звучав гучно:

«Товариші бійці й командири! Я щойно сказав, що полк успадкував від полковника Серебрякова його чуйність. Вісімнадцятого листопада минулого року моему батальйонові було дано надзвичайно важливе завдання: не пускати противника в село Горюни. Ми билися три доби. Батальйон був уже наполовину оточений. І в ці важкі дні я одержав від полковника Серебрякова записку, — я витяг з кишені потертого папірця й оголосив її зміст усьому залу. — Ця дружня підтримка надала мені тоді велику силу, яка передавалася й батальйонові. Прорвавши оточення противника, ми знову влилися в свою дивізію. Відтоді і до сьогодні я беріг цю записку в своєму посвідченні. Тепер дозвольте мені в день річниці Талгарського полку з повагою і вдячністю подарувати цю записку як бойовий документ Великої Вітчизняної війни, який пройшов зі мною крізь жорстокі бої під Москвою, Іванові Івановичу Серебрякову».

Коли я вручив цю записку полковникові, він був розчулений. Сказав, що щасливий, якщо ця записка, написана поспіхом, дала нам сили в час найважчих сутичок під Москвою.

Автор. А ще через рік, Бауке, коли відзначалося дволіття Талгарського полку, друзі по зброї подарували вам маузер?

М о м и ш - у л и (здивовано). Хто тобі сказав про це?

Автор. Я знаю навіть номер маузера — 173 825. Так?

М о м и ш - у л и. Так, мій допитливий досліджувачу.

Автор. У мене серед інших архівних матеріалів зберігається посвідчення на іменний маузер, підписане гвардії майором Курганським.

М о м и ш - у л и. Так, так. Курганський — один із старших командирів, який брав активну участь у формуванні Талгарського полку. Спочатку він був командиром роти, батальйону, потім працював у мене начальником штабу полку. Мені не раз доводилося милуватися відвагою Курганського, агронома за фахом. Він був після мене призначений командиром 19-го гвардійського полку (колишній 1073-й), визволяв місто Резекне і під містом Мадона героїчно загинув. Підполковнику Курганському присвоєне звання Героя Радянського Союзу. Я й досі пам'ятаю, як він сказав: «Барурджане, даю тобі клятву, що не заплямую честі Талгарського полку».

До слова скажу, що наш Талгарський полк може пишатися не одним зоряним командиром. Останній під час війни командир Іван Леонтійович Шапшаєв також був удостоєний звання Героя Радянського Союзу за визволення Риги і розгром Курляндського угруповання ворога.

Далеко відірвавшись від дивізії, полк вирвався вперед, але противник щільним кільцем оточив його. Ворог докладав усіх зусиль, щоб не випустити полк із лещат і знищити його, доки не підійшла дивізія. Відчуваючи загрозу, що нависла, Курганський п'ять разів особисто підіймав полк в атаку. Коли він підняв його вшосте, перед атакою сказав:

«Гвардійський полк не повинен загинути в кільці. Він мусить з'єднатися з своєю матір'ю дивізією. Батирі Панфілова ніколи не залишаться в оточенні, прорвуться що б там не було. За мною, герої!»

І полк, зібравшись з силою, прорвав-таки кільце. Але мужнього командира цього разу зустріла куля.

Момиш-ули. Одного разу під час перепочинку, коли ми зупинили німців під Москвою, я написав листа до Спілки письменників Казахстану: «Що ж ви, казахські письменники, так і сидітимете у себе вдома, не бачачи на власні очі цю страшну війну? Як же ви завтра писатимете про воєнний час? Чому ви не їдете сюди?»

Я звертався до кількох письменників, в тому числі й до поета Абдильди Тажибаєва. Адже ми з Абдильдою давні друзі, разом вчилися в Чимкентському інтернаті. А тепер, подумай сам, хто б міг без усіяких на те наказів приїхати до тебе, почувши твої полум'яні слова, коли ти ходиш по кісточки в крові? Мати, батько, брат. Але людина, котра перебуває за п'ять тисяч кілометрів від фронту в своєму тихому будиночку, поряд з дружиною й дітьми, хто зна, чи наважиться! Скільки сили, наполегливості, громадянської любові вимагається для того, щоб, знехтувавши тягар війни, щохвилину можливість смерті, приїхати на передову тільки для того, щоб привітати там солдатів! А Абдильда — цей добродушний акин — приїхав!

У мене подих перехопило, коли в квітні сорок другого року в Талгарському полку я побачив зчорнілого від далекого шляху Абдильду. В машину, на якій він їхав із штабу корпусу, влучила ворожа бомба, і Абдильда з пошкодженою ногою двадцять кілометрів пішки шкутильгав до нас, мало не до колін місячи чорну, в'язку багноку Калінінської області. Пам'ятаю, як до горла підкотився гарячий клубок, і я, нічого не кажучи, кинувся обіймати друга. Навколо нас одразу зібрався натовп джигітів, а ми все обнімалися й обнімалися. Разом з собою Абдильда привіз на фронт і моє дитинство, і наші срібні, ковильні степи, і мій рідний величний Каратау, біля якого я виріс.

Кілька днів Абдильда був у моєму полку, поряд зі мною, розповідав про домашні повини, читав бійцям у «зеленому клубі», зробленому з гілок, свої розумні й ніжні вірші. Мені здавалося, що рядки акина слухають не лише джигіти, але й кожна гілка непрохідного лісу.

За короткий час солдати полюбили Абдильду, як рідого батька. В наступні роки, за його прикладом, до нашої дивізії приїжджали Габіден Мустафін, Сабіт Муқанов, Жусупбек Єлебеков і багато інших діячів культури й мистецтва. Однак, як кажуть: «Дорогий той, хто перший відкрив обличчя нареченої». Ось чому Абдильда мені більш близький, ніж інші земляки.

Автор. У сорок другому році Абдильда написав вірша про вас. Він був опублікований в «Известиях» в перекладі Маршака.

Пізніше я знайшов його в збірці «Пісня про друга», яка була видана в Москві 1958 року.

До опублікування в «Известиях» вірш був надрукований рідною мовою в республіканських газетах. Так уперше ім'я батира Баурджана стало відомим Казахстану і всій країні.

Майже одночасно з опублікуванням в «Известиях» вірша Тажибаєва в «Правде» було повідомлення Радінформбюро:

«На одній з ділянок Калінінського фронту противник атакував один з наших підрозділів. Наші бійці під командуванням Баурджана Момиш-ули зустріли ворога вогнем з мінометів і кулеметів, потім, контратакувавши, відкинули гітлерівців назад. На полі бою противник залишив убитими 120 солдатів. Підбито два танки».

Після цього на сторінках «Красной звезды» часто почало з'являтися це ім'я. Вийшли нариси Олександра Кривицького і перші розділи книжки Олександра Бека «Волоколамське шосе».

IV

Автор. Я знайшов і переписав один з ваших листів, датований улітку сорок другого року, до Мухтара Ауезова.

М о м и ш - у л и. Ну-ну, цікаво!

А в т о р. Будь ласка!

«Глибокошановний Мухтар-ага!

Одержав Вашого листа, дуже зрадів, неначе головою торкнувся неба, а рукою — обрію. Велике спасибі. Мене особливо тішить те, що ви, одержавши мого листа і уважно прочитавши його, зрозуміли мої думки. Мені радісно знати, що Ви вирішили працювати над темою Вітчизняної війни і те, що ви збираєтеся взятися за неї тільки тоді, коли досконало вивчите цю тему. Полковнику казахської літератури інакше і не можна. Написати легкий, без глибокого проникнення в суть теми твір, у якому буде багато домысли і впереміж чергуватимуться правда й вигадка, — адже це справа літературних ефрейторів і сержантів. А ви — полковник. Від душі бажаю вам успіху. Я вірю, що художній твір, історична праця, що вийде з-під вашого пера, посяде гідне місце не тільки в казахській літературі, але й у низці творів братніх літератур, буде зразком, справді пропагандистським дастаном не тільки для нас, але й для наших онуків і правнуків, житиме у віках.

Ми дуже раді виходу першої книжки «Абай». Якщо буду живий-здоровий, прочитаю її і, сподіваюся, висловлю свою щирі думку.

Звичайно, людини без надії не буває. Ми всі мріємо закінчити війну, перемогти ворога й повернутися до свого рідного краю. Для

цього, не шкодуючи сил і енергії, воюємо на фронтах. Якщо вдасться досягти цієї мети, то ми ладні невтомно розповідати про пережите. Однак війна війною — вузька переправа життя. Не всім щастить перейти цей міст. Хіба не надзвичайно важке й почесне завдання керувати тисячами на цьому важкому переході? Хіба не ви самі вкладали в уста своєї героїні такі слова: «Не знаю, яка переправа чекає попереду, чи скеля, чи косогір? Покладаючись на прах полеглих і на одного бога, я наважилася, так веди мене, батире!» Точно так за нами, вірячи в нас, ідуть рота за ротою, батальйон за батальйоном — солдати. Хіба не велике випробування випало на долю ведучого — провести без утрат тисячі? Хіба не є виконанням обов'язку перед ними про все це розповісти чи написати? Тому, поки живий, я кваплюся виконати свій обов'язок.

З низьким укліном перед вашим листом і благородним наміром — Баурджан.

18.8.1942».

Автор. Мене вразила Ваша оцінка творчості Ауезова, дана вами ще в сорок другому році.

М о м и ш - у л и. Людина, в якій є очі, високу гору побачить здалеку. Тільки сліпий не може визначити, стоячи біля підніжжя Алатау, якої він висоти. Адже ти не вважаєш мене сліпим, так? Запитуй далі.

Автор. Як ви тепер розцінюєте слова, що Бек посередній письменник, але гарний стенографіст?

М о м и ш - у л и (трохи подумавши). Адже це лист тридцятилітньої давності. Тоді ім'я Бека як письменника було маловідомим. Коли він приїхав до нас у полк, то записував усе, що я говорив. Певно, тоді я вважав, що він не здатний самостійно зробити гарну книжку. Проте з часом Бек довів, що він талановитий письменник. Його ім'я стало відоме не лише в нашій країні, а й за межами. Книжка «Волоколамське шосе» обійшла мало не весь світ, з неї багато хто, можливо, вперше довідався про існування на землі казахського народу і про його героїзм у Великій Вітчизняній війні. За це Бекові величезне спасибі! І вічно будуть вдячні йому наші діти, онуки й правнуки.

Баурджан, схиливши голову, довго сидів мовчки. Потім стрепенувся й мовив:

— Казахський народ дуже вдячний ще одному письменникові, Олександрові Кривицькому. Він перший прославив двадцять вісім героїв-панфіловців, уточнив їхні імена.

А в т о р. Так, я знаю про це.

Одного з найтяжчих листопадових днів битви за Москву в газеті «Красная звезда» була опублікована передова стаття під

заголовком «Заповіт двадцяти восьми героїв». У ній говорилося про те, як кілька днів тому п'ятдесят ворожих танків ринулися на лінію укріплення Панфіловської дивізії. Двадцять дев'ять бійців стали на їхньому шляху. Вони мужньо зустріли сталеві чудовиська, і тільки один з них виявив легкодухість. Двадцять вісім героїв, на чолі з політруком Дієвим, протистояли п'ятдесяти танкам, вісімнадцять з яких підпалили до того, як самі героїчно наклали головами.

Наступного ранку після публікації до редакції «Красной звезды» подзвонив Михайло Іванович Калінін.

— Шкода наших людей — серце болить, — з боєм сказав він. — Правда війни тяжка, але без правди ще тяжче. Що ж робити, якщо воювати, так по-воєнному, як казав Ленін. А те, що ви піднімаєте на щит героїв, — добре. Треба б довідатися їхні імена. Постарайтеся. Не можна, щоб герої залишалися безіменними.

Редактор газети тут-таки викликав до себе автора передовиці, молодого журналіста Олександра Кривицького. Цю статтю Кривицький написав на матеріалі політдонесення, яке надійшло з передової. У донесенні було лише чотири рядки і тільки два факти: прізвище Дієв і назва роз'їзду Дубосеково. Імена інших героїв, які прийняли нерівний бій з танками, не згадувалися.

На початку грудня сорок першого року, в лютий мороз, Кривицький починає розшуки дивізії, яка билася під Москвою.

У нього мало було надії зустрітися, а тим більше докладно поговорити з командуванням дивізії, яка проводила запеклі бої не на життя, а на смерть, то наступаючи на крок, то відступаючи на два. До того ж це були найтяжчі для дивізії дні, коли вона втратила свого батька Панфілова і щоденно втрачала багатьох чудових бійців. Воєнному кореспондентові, який прибув у дивізію в ту хвилину, коли місця мертвих займали живі, з першого кроку не пощастило. Не пощастило тому, що в цій дивізії ніхто не знав політрука Дієва, в жодних списках його не було. Ніхто тут не читав і в очі не бачив «Красной звезды» із статтею про двадцять вісім героїв. Чи газета не була доставлена на передову, чи в гарячці запеклих боїв людям просто ніколи було читати. Довідатися про імена невідомих бійців у дні, коли тисячі людей лишалися лежати на землі, під снігом, було подібне до пошуків намиста, що впало в море.

Тоді військовий журналіст перестав запитувати про Дієва, а почав з'ясовувати, яка частина обороняла шістнадцятого листопада Дубосеково. З'ясував, що Дубосеково того дня обороняла четверта рота на чолі з капітаном Гундиловичем. Кореспондент пішов до Гундиловича.

— Це ваша рота шістнадцятого листопада обороняла Дубосеково?

— Так. На чолі з політруком роти Клочковим. Але всі загинули.

— А політрука Дієва ви знаєте?

— Так. Це політрук моєї роти Клочков.

— Як?!

— Та дуже просто. Вася Клочков був непосидьком, неспокійним, невгамовним. Один наш боєць, українець, казав: «Наш політрук діє спритно». Через те його й назвали Дієвим. Шкода, загинув. Хороший був хлопець! Ви уявляєте, що це значить, зупинити півсотні танків?

— Ви можете назвати імена полеглих?

— Я з іншими людьми був на правому фланзі. А назвати імена всіх, звичайно, можу.

Потім кореспондент розмовляв з довколишніми мешканцями, розмовляв у госпіталі з десятками поранених панфіловців, зустрічався з одним з двадцяти восьми героїв, Іваном Мойсейовичем Натаровим, який дивом залишився живий, але був у тяжкому стані.

Повернувшись до Москви, Кривицький у «Красной звезде» від двадцять другого січня сорок другого року опублікував нарис «28 героїв». Тут були вперше названі їхні імена, описана героїчна загибель.

Пізніше Олександр Кривицький опублікував кілька нарисів про цих героїв у центральних газетах. Саме в ті дні він докладно розповідав про них Миколі Тихонову, який прибув за викликом редакції з обложеного Ленінграда, і таким чином сприяв народженню поеми «Про двадцять вісім гвардійців». Згодом героєм присвятив свою поему Михайло Светлов, а Ісаак Дунаєвський — пісню «Моя Москва».

Двадцять першого липня сорок другого року Указом Президії Верховної Ради СРСР двадцяти восьми прославленим панфіловцям посмертно були присвоєні звання Героїв Радянського Союзу. Нарис про урочистий мітинг з нагоди цієї події в селі Нелідові, поблизу роз'їзду Дубосеково, написав також Кривицький. Про щасливу долю трьох «воскреслих» героїв з двадцяти восьми перший у центральній пресі написав знову-таки Кривицький.

Через багато років у своїй книзі «Підмосковний караул», присвяченій людям 8-ї гвардійської дивізії, Кривицький писав: «Я щасливий, що доля дала мені можливість торкнутися до подвигу панфіловців, відтворити картину бою, відшукати імена героїв, першому розповісти про них. Щастя першовідкривача цього натхненного подвигу буде жити в мені — і знаю це — до останніх днів життя...»

Автор. Я сказав би, що імена двадцяти восьми героїв сяють неначе Плеяди серед небесних сузір'їв. Це незгасний приклад масового героїзму.

М о м и ш - у л и. Двадцять два з цих батирів — казахстанці, четверо — Єсболатов, Сенгирбаєв, Кожабєргєнов, Косаєв — казахи. Перші Герої Радянського Союзу з нашого народу. Ось чому я кажу, що ми вдячні Кривицькому, любий мій.

Автор. Які книжки ви читали на фронті? Що найбільше запам'яталося вам?

М о м и ш - у л и. Читав тритомник Карла фон Клаузевіца «Про війну», виданий російською мовою в 1932 році. Мені було цікаво довідатися, що Клаузевіц — пруссак, а під час Вітчизняної війни 1812 року служив у лавах російської армії. Потім він був директором Берлінського військового училища. Багато корисного я взяв із цієї книжки. Читав на фронті «Війну і мир» і «Севастопольські оповідання» Толстого, прозу Пушкіна й Лєрмонтова, книжки адмірала Нахімова, адмірала Макарова, англійського адмірала Нельсона, тритомник Черчілля «Перша світова війна». Загалом, усе те, що могло допомогти мені, нашоствхнути на якісь думки, рішення. Із казахських книжок я ніколи не розлучався з творами Абая. Я читаю Абая не лише як поета, але як мислителя, філософа... Перша книжка ауєзовського «Абая» потрапила до мене на фронті. Сам Мухтар-ага прислав мені її із своїм автографом. Я прочитав її не відриваючись. І одразу написав авторові листа на шести сторінках. А він відповів мені, що невимовно радий з моєї фронтової оцінки. Ще я одержав з автографом Сабіта Муқанова його «Загадковий час». Ауєзова й Муқанова я добре знав. А от дві книжки — збірку віршів Омара Хайяма і «Бустан» Сааді — я одержав від зовсім не знайомих мені людей. Від москвичок. Вони прочитали про мене в журналі і вирішили послати подарунок. Одна з них написала: «Пишаємося вашим героїзмом при обороні Москви і вважаємо вас рідною людиною в нашій сім'ї».

V

Автор. Давайте, Бауке, повернемося до того часу, коли генерал Чистяков став командувати 21-ю армією Донського фронту. А ви де годі були?

М о м и ш - у л и. Тоді я був на Калінінському фронті, в складі 3-ї ударної армії під командуванням генерала Кузьми Микитовича Галицького. Я вже казав, що на цей час ми взяли місто Холм. Але троє міст уздовж залізниці — Великі Луки, Невель і Ново-сокольники — залишалися в німців. Наші війська у Холмі, неначе спис, устромилися в бік фашистській групі армій «Північ». А ко-

му ж приємно, коли в тіло встромляється спис? От пімці і намагалися щосили вирвати його, відкинути геть або ж переламати навпіл. Але захопити назад Холм вони вже не змогли. А ми постаралися якнайглибше ввігнати свого списа у величезне тіло противника. Так, не в змозі перетягти одне одного, ми довго стояли. Німці що є сили чинили опір. Сусід по правому флангу Калінінського фронту — Північно-Західний фронт — у цей час тримав 16-у армію противника в кільці, всередині «дем'янського мішка». Кінець схожого на довгий мішок оточення, вправився в місто Дем'янськ. Німці, які там пищали, як щурі в капкані, намагалися продірявити «мішок», вирватися звідти. Потім, противнику не хотілося втрачати Великі Луки, великий комунікаційний вузол. Від цього міста в різні боки розбігалися десять шосейних доріг і чотири залізниці. У казахів є поняття «тогиз жолдин тораби» — «вузол дев'яти шляхів». Таке перехрестя є найбільшим і найпожвавленішим. А в Великих Луках сходилося не дев'ять, а чотирнадцять доріг. Напевно, тому царський уряд, надаючи особливого стратегічного значення Великим Лукам, ще до першої світової війни спорудив могутній залізничний вузол, трикутник Великі Луки — Невель — Новосокольники. Кому ж захочеться здавати таку фортецю? З цієї причини перед нашою 3-ю ударною армією в районі Локня — Великі Луки — Невель почали стягуватися і зосереджуватися німецькі війська з групи армій «Центр». У таких умовах усьому нашому фронту необхідно було зміцнювати оборонні лінії.

У цей період до наших рубежів приїздили і генерал Галицький, і генерал Пуркаєв, постійно радили, як вести роботи по укріпленню оборонних ліній. Обох генералів я частував у своєму полку, пригощаючи разом з кухарем Жаном казахськими національними стравами. Кази, карта, бешбармак, баурсаки, кумис — усе це робив винахідливий Жан у звичайній солдатській кухні. Я не мав права безпосередньо запрошувати генералів у гості, коли поряд був мій старший начальник, командир дивізії полковник Серебряков. Але одного разу Галицький, оглянувши ділянку оборони нашого полку, сказав:

«Товаришу майор, наші штабні офіцери дуже хвалять твою полкову кухню. Що це за чудо? Показав би нам».

Я подивився на Серебрякова, він схвально кивнув головою.

Якось після чергового обходу рубежів дивізії Серебряков сам особисто привів Пуркаєва, командуючого фронтом, у наш полк і запропонував:

«Товаришу генерал, давайте пообідаємо тут, по-казахському?»

Пуркаєва особливо вразив кумис.

«Як ви це робите?» — запитав він, смакуючи пінистим, ледь хмільним напоєм.

Жан розповів генералові не лише технологію виготовлення кумису, але й «біографію» дійної кобили.

«Тауариш генерал, я,— Жан тицьнув себе пальцем у груди,— якось обоз пішов. Кобила бачив. Лежить, лошатко рождайт. Маленький-маленький лошатко. Гарний. Тут зірка,— тепер Жан тицьнув себе в лоб.— Знову пішов. Лошатко бачив. Бігайт. Потім майор сказав,— підборіддям показав на мене,— кимиз пити бойдеш. Кимиз пити — сильний бойдеш, кимиз пити — красивий бойдеш, сказав. Майор голова кивав. Я кобила брав. Доїти став. Як корова доїти. Кимиз зробив. Тауариш генерал, пийте кимиз. Кимиз пити бойдеш — сильний бойдеш. Кимиз пити бойдеш — красивий бойдеш. Ось так...»— завершивши свою довгу лекцію, Жан розгорнув долоні.

Генерал, усміхнувшись, закивав головою, показуючи, що він усе зрозумів.

«Спасибі вам за таке хороше частування. Ось вони — наші славні традиції і наша національна гідність,— він потиснув Жанові руку.— А можна глянути на ваш гарний лошатко?»

«Можна, можна, тауаришу генерал. Зовсім недалечко. Я сам землянку копав. Накат робив. Я лошатку бережу, як бійця, як сина полку».

Руда кобила зустріла нас іржанням. Лошатко, грайливо обмахуючись коротеньким хвостиком, з цікавістю дивилося гарними чорними очима на Пуркаєва. Генерал ніжно погладив його шовкову гриву, і лошатко притислося до нього,— очевидно, Жан привчив його до цього.

«Прізвисько йому дали?»

«Дали, тауариш генерал. Ім'я його Каміль!»

«А що це означає?»

«Каміль — мій син,— Жан тицьнув себе в груди.— Каміль у місто Пржевальськ живе. А лошатко теж Каміль, як син».

«Скільки у вас дітей?»— запитав генерал, задумливо дивлячись на Жана.

«Два дітей було,— показав той на пальцях.— Третій живіт зостався, жінка живіт. Тепер уже три стало!»— виставив він три розчепіrenих пальці.

Пуркаєв щось прошепотів ад'ютантові, і той одяг Жанові на руку годинник.

«Це мій подарунок вашому синові, який народився під час війни. Закінчиться війна, відвезете йому як пам'ять»,— усміхнувся Пуркаєв.

«Ой спасибі, тауариш генерал, спасибі, тауариш генерал. Умирайт буду, пам'ятати буду!»— схвильовано залепетав зніяковілий Жан.

«Ні, не треба вмирати, треба спочатку перемогти,— засміявся Пуркаєв.— Бережіть це лощатко».

«Есть, тауариш генерал, бойду бережи, бойду бережи!»— приклавши обидві руки до грудей, Жан низько вклонився, даючи дорогу генералові Пуркаєву.

А в т о р. Бауке, чи знаєте ви про те, що Серебряков писав про вас великого листа до Верховної Ради.

М о м и ш - у л и. А ти звідкіля знаєш?

А в т о р. Знайшов у архівах. Хочете — прочитаю?— І не дочекавшись згоди Баурджана, я почав вибірково читати:

«ДО ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СОЮЗУ РСР

копія:

ВЕРХОВНІЙ РАДІ КАЗАХСЬКОЇ РСР

(до відома).

Вважаю своїм обов'язком доповісти:

В липні 1941 року я прибув у місто Алма-Ата на посаду начальника штабу 316-ї стрілецької дивізії, якою командував генерал-майор Панфілов. Згодом дивізію перейменовано на 8-у гвардійську дивізію і за підмосковні бої нагороджено орденом Червоного Прапора і орденом Леніна... Свого часу ні генералові Панфілову, ні генералові Чистякову, який на той час командував дивізією, і мені, їхньому першому заступникові, а згодом командирові дивізії, з ряду причин не вдалося відзначити заслужені подвиги, звершені неодноразово в боях одним із офіцерів-ветеранів Панфіловської дивізії, що виріс у боях від старшого лейтенанта до полковника, нині живого й здорового Баурджана Момиш-ули. Обов'язок вимагає від мене, виклавши в цьому листі усі його подвиги, звернутися до Вас з проханням:

Баурджан Момиш-ули у званні старшого лейтенанта був призначений командиром батальйону 19-го гвардійського стрілецького полку. На посаді командира батальйону він провів 27 боїв в умовах маневреної оборони під Москвою в 1941 році. Відриваючись 5 разів від дивізії в тилу противника, з метою виконання спеціальних завдань, поставлених генерал-майором Панфіловим в умовах оточення, він уміло виводив свій батальйон і підлеглі йому підрозділи з оточення, зберігаючи живу силу й техніку.

26.10.1941 року товариш Момиш-ули, будучи командиром батальйону, після упертих боїв на правому рубежі, привів у м. Волоколамськ з оточення 690 чоловік, 18 артзапряжок, 30 підвід, організовано ведучи бої за виведення батальйону з оточення...

...У боях за місто Волоколамськ, за період від 27.10.41 р. по 15.11.41 р., батальйон Момиш-ули відзначався неодноразово своїми діями в розгромі німецьких загарбників.

...З 16.11.41 р. по 20.11.41 р. батальйон під командуванням Момиш-ули веде боротьбу в умовах оточення в районі села Горюни на Волоколамському шосе, залізничної станції Матрьоніно, перерізавши основні шляхи руху головних сил противника, який наступає на Москву. В цей час частини дивізії відходили на наступний проміжний рубіж, і дії батальйону Момиш-ули забезпечили відрив головної сили дивізії від наступаючої сили противника і захоплення наступного рубежу...

...20.11.1941 р. батальйон, прорвавши кільце, провадячи неодноразові бої в тилу противника, до 23.11.41 р. приєднався до свого полку...

У районі села Лопастіно — Десятидвірка Момиш-ули 25.11.41 р. з однією ПТГ¹, двома мінометами, двома станковими кулеметами і половиною взводу бійців здійснив нічний напад на розташування противника, знищивши 220 німецьких солдатів.

...З 26.11.41 р. по 7.12.1941 р. старший лейтенант Момиш-ули командував 1073-м стрілецьким полком, нині 19-й гвардійський стрілецький полк

У районі с. Соколово з 26.11.41 р. по 30.11.1941 року полк Момиш-ули чотири доби вів завзяті бої, чотири рази відбивав атаки противника, незважаючи на інтенсивне бомбардування авіації.

У боях за станцію і населений пункт Крюково полк перебував у центрі бойового порядку дивізії і вів завзяті бої з 30.11.1941 по 7.12.1941 р.

5.12.1941 р. у цих боях тов. Момиш-ули був поранений і, знаючи, що відступати нікуди і що в полку залишилася невелика кількість людей, відмовився йти з поля бою і продовжував керувати ним до 7.12.1941 р. ...

Під час зимового наступу 1942 р. тов. Момиш-ули у званні капітана з півтора батальйонами стрільців сміливим нічним наскоком розгромив резерви СС дивізії «Мертва голова», знищивши 1200 гітлерівців і захопивши вузол шести доріг з населеними пунктами: Бородіно, Барклавиця, Трошково, Трохово, Конюшено, Вашково, і тим 6.02.1942 р. забезпечив виконання завдання дивізії, відрізавши ворогові шлях і позбавивши можливості підвозу боєснарядів.

...випадково відірвавшись 8.2.1942 р. із взводом розвідників, натрапив на відступаючі частини противника, ...раптовим наскоком взвод знищив до 200 німецьких солдатів і захопив важливі оперативні документи. Враховуючи всі бойові заслуги Момиш-ули, мною в серпні 1941 р. був оформлений лист на звання Героя Радянського Союзу, доля якого до цього часу невідома.

¹ Протитанкова гармата.

Перераховуючи аж ніяк не повністю подвиги Момиш-ули, вважаю за свій обов'язок донести Вам і прошу на основі вищевикладеного, згідно статутів орденів Союзу РСР відзначити товариша Момиш-ули в межах, які вважаєте можливими, бо справедливість цього від мене вимагає.

Гвардії полковник Момиш-ули 1910 року народження, за національністю казах, член ВКП(б) з 1942 року, учасник Вітчизняної війни з вересня 1941 року. В Червоній Армії з 1932 року, тяжко поранений 5.12.1941 р. у районі Крюково.

Місцепроживання: м. Москва, вул. Кропоткіна, 19.

Академія Генерального Штабу Червоної Армії імені Ворошилова.

*Колишній командир 8-ї гвардійської
стрілецької дивізії
гвардії полковник
Серебряков.*

*Начальник відділення кадрів 8-ї дивізії
гвардії майор Кондратов.
17 липня 1944 року».*

А в т о р. Це і є лист Серебрякова, Бауке.

М о м и ш - у л и. Дякую. Дякую тобі... Я завжди знав, що Серебряков добра й справедлива людина. Коли під час боїв за Горюни одержав від нього підбадьорливу записку, то був схвилюваний до глибини душі вчинком мого російського брата, який виявив добро не на словах, а на ділі, приходив на допомогу в найтяжчі моменти. Цей лист я побачив тоді, коли збирав матеріал до книжки про Панфілова. Начальник Подільського воєнного архіву дав мені в руки лист Серебрякова. Я прочитав його, подумки дякуючи: «Ех, дорогий мій аксакал, хай земля тобі буде пухом! Виявляється, ти був моїм мовчазним заступником!»— і повернув листа начальникові архіву.

А в т о р. Мені хотілося простежити увесь ваш героїчний шлях.

М о м и ш - у л и. Усі на війні діяли так, як і я. Адже й ти не жалів фашистів?

А в т о р. Що я? Я підбив з гармати лише два німецькі танки, Бауке.

М о м и ш - у л и. Це немало, мій милий. Якби кожен солдат знищив два танки, то в Гітлера й танків не вистачило б... Кожен фашистський танк, який пройшов із Східної Європи до Москви, міг забрати тисячу життів. І якщо ти у Великій Вітчизняній війні підбив два танки, значить, врятував життя багатьох своїх співвітчизників. Зрозумів?

А тепер давай я продовжу свою оповідь. Біля роз'їзду Дубосєково двадцять вісім панфіловців зупинили півсотні німецьких тан-

ків. Уявляєш, скільки вони собою зберегли людського життя. Кожний рядовий солдат під час війни зберіг незліченну кількість життів. Коли я бачу на вулиці ветерана війни з милицею або протезом, я низько вклоняюся йому. Якщо я цілий і неушкоджений, значить, за мене поранення одержав він. Я повернувся, але за мене загинули інші. Люди завжди повинні пам'ятати, що вони в боргу один перед одним. Адже буває, що на якесь прохання учасників війни пихато відповідають: «У війні брав участь не тільки ти, а весь Радянський Союз». Це правильно, у війні брала участь вся країна, але не всі були на передньому краї, гаранти літаки, вступали у двобій з танками, лежали під ураганним вогнем у промерзлих окопах. Ветеранів залишилося не так уже багато. І не можна не рахуватися з ними. Правильно?

Автор. Звичайно. Але не завжди з нами рахуються. У мене був такий випадок. Поніс я одного разу заяву з проханням обміняти мені квартиру.

«Яка причина обміну?»— запитує начальник, навіть не подивившись на заяву.

«Серце підводить. По нашій вулиці великий рух. Від гуркоту машин не можу заснути до ранку. А вдень шум заважає працювати».

«Чим же ти займаєшся, що тобі шум заважає?»

«Я письменник. Щоб зосередитися, потрібна тиша».

«Так тобі взагалі треба жити в аулі. Як Шолохову».

Ну, думаю, як би не вийшло, як у прислів'ї: «Попросив безрогий козел роги, а втратив і вухо». Та цей чиновник не те що квартиру обміняти, а щоб узагалі не виставив мене з Алма-Ати.

«Не всім дано бути Шолоховим,— відповідаю йому спокійно.— А в Алма-Аті я працюю журналістом уже двадцять років. Пізно мені на схилі літ міняти своє життя».

Начальник сидить, не поворухнеться.

«Я ветеран Великої Вітчизняної війни»,— кажу з надією, може, хоч це допоможе.

«Сьогодні всі ветерани»,— цідить крізь зуби начальник.

Я гарячково шукаю останній вагомий доказ.

«Ні... Я кавалер ордена Слави»,— кажу йому, мало не затиноючись.

«Ось як? Орденом Слави нагороджують не кожного».

Невже хмари розійшлися? Я тремтячою рукою віддаю складений учетверо папірець, але він відсуває його вбік, навіть не глянувши.

«Тепер ти піди до лікаря й принеси довідку, що тобі за станом здоров'я необхідні тиша й спокій»...

Я одразу побіг до поліклініки...

Лікар каже: «Нам заборонено давати такого роду довідки. Адже кожному зрозуміло, що людина, яка перенесла інфаркт, потребує спокою. Навіщо ж мучити хвору людину, посилати за якимсь папірцем. Зараз це побутує: зустріти з усмішкою, випроводити з обіцянкою і нічого не зробити. Невже ви не зрозуміли цього?»

І я знову пішов до кабінету того самого начальника.

«У нього нарада, приходьте завтра»,— каже мені секретарка.

Завтра відкладається на післязавтра. Післязавтра мені радять звернутися до помічника. Помічник призначає прийом на наступному тижні.

Нарешті я прийшов до приймальної начальника о дев'ятій годині ранку і вирішив сидіти до переможного кінця — чекати, чекати, чекати... Нарешті двері відчинилися і, навіть не подивившись на мене, начальник кидає секретарці: «Я у Великий дім».

І швидко йде до виходу. Наздоганяю його, пояснюючи, що не міг дістати у лікаря потрібний папір.

«Я відвідувачів у коридорі не приймаю»,— холодно обриває мене начальник.

Я прошу пробачення, кажу, що вже два тижні ніяк не можу потрапити до нього на прийом... «Адже ми люди, агай, допоможіть мені»,— майже благаю я. Але начальник наче закам'янів... Тихенько я відстав від нього — він цього навіть не помітив. Твердо ступаючи, кам'яний начальник піднявся східцями Великого дому і сховався за важкими дверима...

За три дні одержую листа з довгастим поштовим штампом замість марки. У листі — інформація про те, що в місті функціонує бюро обміну житлоплощі, і порада звернутися туди.

От і вся моя оповідь, Бауке! Але що ми все про бюрократів та бюрократів. На мою думку, вони незнищенні. Давайте краще продовжимо нашу тему. Скажіть, Бауке, коли помер Серебряков? По війні?

М о м и ш - у л и. Так, він помер за кілька років після перемоги і похований на Новодівичому кладовищі. На відкриття пам'ятника я спеціально приїхав до Москви і влаштував поминки Івану Івановичу.

VI

А в т о р. Бауке, у мене є ще один документ — бойова характеристика, написана на вас Серебряковим у сорок другому році. Я зараз прочитаю вам її.

«БОЙОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

На командира 1073-го гвардійського стрілецького полку 8-ї гвардійської ордену Леніна і Червоного Прапора дивізії імені Героя Радянського Союзу генерал-майора І. В. Панфілова — майора Момиш-ули Баурджана.

1910 року народження, член ВКП(б) з 1942 року, за національністю — казах, за соцстановищем — службовець, освіта загальна, середня, військова, однорічник, у Червоній Армії з 1932 року, в діючій армії з вересня 1941 року...

...Будучи командиром стрілецького батальйону, старший лейтенант (нині майор) Момиш-ули виховав у бійцях і командирах безмежну відданість Батьківщині, домогся хорошої бойової підготовки особового складу свого батальйону.

У жовтні 1941 року в боях за Москву батальйон під командуванням т. Момиш-ули хоробро бився з ворогом і завдавав йому відчутних ударів.

З листопада 1941 року т. Момиш-ули — командир 1073-го полку, особовий склад якого на Західному фронті, стримуючи натиск противника, знищував його техніку й живу силу.

Разом з іншими частинами дивізії полк Момиш-ули поклав початок розгрому німецьких окупантів під Москвою (на Волоколамському напрямі).

Взимку і навесні 1942 року на Калінінському фронті в умовах багатосніжної зими, сильних морозів і бездоріжжя, а згодом весняного бездоріжжя і багнистої місцевості, 1073-й гвардійський стрілецький полк, проводячи наступальні бої, знищив тисячі німецьких солдатів і офіцерів, знищив багато танків, автомашин та іншої бойової техніки противника, визволив десятки сіл.

Загальновідомі заслуги дивізії перед країною, перетворення її в гвардійську, нагородження орденом бойового Червоного Прапора і орденом Леніна пов'язані з бойовими заслугами 1073-го стрілецького полку, яким командує майор Момиш-ули.

Майор Момиш-ули — вірний син казахського народу, який із зброєю в руках відстоює честь і незалежність Радянської країни, представлений до нагороди.

Командир дивізії
полковник Серебряков.
Військом дивізії полковий
комісар Лобов.
Начальник штабу дивізії
підполковник Гофман».

А в т о р. Але дата тут поставлена нерозбірливо. Може, ця характеристика написана в серпні сорок другого, коли Серебряков представляв вас до звання Героя Радянського Союзу?

М о м и ш - у л и. Не знаю. Ніколи не цікавився характеристиками. І ніколи не ганявся за нагородами, ні в кого їх не просив. Я просто чесно виконував свій солдатський і громадянський обов'язок, воюючи за незалежність нашої країни. Сам лист полковника є для мене нагородою. Найвищою нагородою. Зрозуміло?

А в т о р. Зрозуміло, Бауке. Я вам хочу прочитати, що пише генерал Галицький у книзі «Роки суворих випробувань 1941—1944» про день 26 вересня сорок другого року:

«26 вересня почав знайомитися з військами армії...

Насамперед я поїхав на КП командира 2-го гвардійського стрілецького корпусу генерала І. М. Чистякова. А звіди разом з командиром — у 8-му гвардійському стрілецькому дивізію імені генерала І. В. Панфілова... У 19-му гвардійському стрілецькому полку нас зустрів його командир, один з героїв оборони столиці нашої Батьківщини майор Баурджан Момиш-ули. Відповідаючи на моє запитання, він сказав, що в 8-й гвардійській стрілецькій дивізії багато воїнів з числа тих, хто минулого року стояв на смерті на Волоколамському напрямі...»

М о м и ш - у л и. Так, це був час, коли Галицький тільки-но став командуючим 3-ю ударною армією. Після відвідання Галицьким і Чистяковим нашого полку командиром 2-го гвардійського корпусу був призначений генерал-майор Кутузов. У цей період перед нами стояло завдання не випускати з рук Холм, відбити всі наступи зосереджених проти нас військ противника, у силу своїх можливостей постаратися відібрати у ворога трикутник Великі Луки — Невель — Новосокольники...

Ми втрюх, разом з комісаром полку Толстуновим і начальником штабу Курганським, розробили детальний план наших дій під час наступу противника і в момент нашого переходу в контрнаступ...

А в т о р. Скільки тривала оборона, Бауке?

М о м и ш - у л и. Довго. До цього самого дня наступного року. 3-я ударна армія розподілила свої сили на дві групи. Оборонні рубежі армії тяглися на сто двадцять кілометрів від Холма до Великих Лук. Війська, розсосереджені в районі Великих Лук, повинні були почати наступ на Новосокольники, а потім на Великі Луки. Завдання другої групи, яка залишилася обороняти Холм, полягало в тому, щоб утримати противника і не дати йому можливості вийти в тил ударній групі нашої армії, що наступає.

Ця операція тяглася з двадцять п'ятого листопада по тридцять

перше грудня, поки ми не зайняли Великі Луки... Якщо мені не зраджує пам'ять, і твоя 100-а бригада брала участь у цих боях.

А в т о р. Так, Бауке. Двадцять другого грудня тисяча дев'ятсот сорок другого року наша бригада була перекинута під Великі Луки. Джигіти третьої батареї билися з ворожими танками, як легендарні батирі. Батарея загинула. Однак жоден танк не пройшов. За один день у боях взвод Римбека Байсеїтова підпалив вісім ворожих танків. Зараз Байсеїтов міністр фінансів Казахської РСР. З нашої бригади, Бауке, вийшли такі відомі люди, як академік Сактаган Баїшев, професор Іманбек Сулейменов, журналіст Касим Шарипов.

М о м и ш - у л и. А відомий по всій 3-й ударній армії снайпер Ібрагім Сулейменов теж, здається, ваш?

А в т о р. Наш, наш. І Маншук Маметова, одна з двох казахських жінок — Героїв Радянського Союзу, теж наша. І підполковник Абільхаїр Боймолдін, який героїчно загинув під містом Ново-сокольники.

М о м и ш - у л и. Імена героїв повинні залишитися в книжках. Сніг тане, але Каратау залишається. Герой умирає, але пам'ять про нього продовжує жити в народі.

А в т о р. Бауке, багато ваших висловлювань стали народним надбанням. Люди перетворили в приказки ваші військові афоризми. Скажіть, наприклад, як народилася приказка: «Гідний поваги не той ворог, що підняв руки, а той, хто загинув, схопившись за колчан»?

М о м и ш - у л и. Це було на початку нашого наступу під Москвою. Яюсь, ідучи до полонених німців, бачу край дороги мертвого німця з затиснутим у руці автоматом. Подивившись на нього, я наказав полоненим закопати його.

«Навіщо?»— запитав здивовано політрук Бозжанов.

«Гідний поваги не той ворог, що підняв руки, а той, хто загинув, схопившись за колчан»,— сказав я.

А в т о р. А приказка: «Боець, який врятував пораненого, стає для нього другою матір'ю»?

М о м и ш - у л и. В одній із запеклих сутичок сорок першого року санітарка Віра Гордова одна перев'язала й винесла з поля бою десять бійців. Тоді я сказав:

«Ця маленька дівчина заново дала джигітам життя. Тепер вона, наче мати, яка народила десятеро синів».

А в т о р. А за яких обставин виникло прислів'я: «Старшому — повага, молодшому — діло»?

М о м и ш - у л и. Одержавши від Панфілова наказ протримати противника дві доби в Горюнах, ми зовсім не спали. На третій день під час короткого перепочинку джигіти вмить заснули.

Я звернувся до начальника штабу Рахімова:

«Хто з нас не спатиме?»

Політрук Бозжанов схопився й заявив:

«Агай, ви обидва лягайте спати. Я вас охоронятиму, адже я молодший від вас».

«Гаразд, охороняй. Старшому — повага, молодшому — діло».

А наступного ранку він загинув.

Автор. У мене є текст некролога на смерть Бозжанова. Зараз я прочитаю уривки з нього.

«НЕКРОЛОГ

У боях за нашу соціалістичну Батьківщину з німецькими окупантами смертю героя загинув молодий, енергійний, життєрадісний командир-політпрацівник, вірний син Комуністичної партії і казахського народу гвардієць Жолмухамед Бозжанов.

Тов. Бозжанов, учасник боїв з білофіннами, нагороджений медаллю «За бойові заслуги», колишній керівний працівник Ленінського комсомолу Казахстану, прийшов до нас у частину на посаду політрука роти...

...Тов. Бозжанов у Великій визвольній Вітчизняній війні 26 разів приймав бій з фашистськими гадами, 5 разів виходив з оточення, зберігши особовий склад і матеріальну частину свого підрозділу, знову й знову кидався в бій, завдаючи відчутних ударів противнику.

...За виявлену відвагу, самовідданість і героїзм тов. Жолмухамед Бозжанов командуванням фронту представлений до урядової нагороди.

...Нема більше з нами бойового друга й товариша, гвардійського політрука-командира Жолмухамеда Бозжанова, але пам'ять про нього як про героя Вітчизняної війни вічно житиме в серцях соратників-гвардійців.

...Прощай, мій батире, прощай!

Рідним і близьким тов. Жолмухамеда Бозжанова висловлюю глибоке співчуття.

Плачте, товариші, але будьте мужні й пишайтеся, що батир Жолмухамед був вам рідним і близьким.

Заст. командира полку капітан Момиш-ули.

8.XII.1941 року».

М о м и ш - у л и. Послухай, милий, де це ти розкопав?

А в т о р. В Алма-Аті. У будинку брата Бозжанова.

М о м и ш - у л и. Та-ак... Загибель Жолтая я пережив гостріше, ніж утрату Панфілова. Може, тому, що Івана Васильовича мені

не довелося ховати і я довго уявляв собі, що він просто пішов у далекі мандри. А ось останні горді слова Жолтая, які довго-довго лунали в мене в голові: «Я бачив не тільки обличчя, але й спину фашистів. Умираю не відступаючи, а наступаючи. Це моя єдина мрія».

А в т о р. Єдина? Хіба у Жолтая не було коханої дівчини?

М о м и ш - у л и. Була, звичайно. Хіба може бути, щоб у молодого хлопця не було мрії, кохання?

А в т о р. Так, я знаю, його кохану звали Акліма. Коли прийшов некролог, Акліма померла, не витримавши такого горя... У книжці «За нами Москва» у вас багато написано про Жолтая Бозжанова.

М о м и ш - у л и. Ні. Я написав про нього несправедливо мало. Про нього слід написати цілий дастан. Та я вже не в спроможності цього зробити. Може, молоді таланти ще напишуть про цю дивовижну людину.

Д і а л о г ш о с т и й

I

А в т о р. Розкажіть, Бауке, трохи про ваше життя в сорок третьому році.

М о м и ш - у л и. Будь ласка. На початку сорок третього року ударна група нашої 3-ї ударної армії провадила бої з противником у районах Великих Лук і Невеля. Німці кілька разів марно намагалися прорвати наш рубіж. Особливо вони оскаженіли, наче вовки, які залишили в аулі своє вовчєня, після того, як втратили Великі Луки. Але ми били цих вовків по мордах, відкидаючи їх назад.

У квітні сорок третього року наш 2-й гвардійський стрілецький корпус був перекинутий з Калінінського фронту на Північно-Західний у підпорядкування 22-ї армії генерал-лейтенанта Юшкевича.

А в т о р. У житті казахів рік зайця вважається найважчим. А вашим роком зайця, Бауке, як мені здалося, став сорок третій? У книжці Олександра Кривицького «Не забуду довіку» є розділ «Розмова з генералом Ч.» Ось уривок з цього розділу:

«Зустріч з генералом Ч. була нерадісною. Недарма я всю дорогу думав про Панфілова, недарма згадував п'єсу Корнійчука «Фронт». Генерал Ч. (я навмисне не розкриваю його прізвища, він недовго командував дивізією і давним-давно не служить в армії) був типовим горловцем. Обмежена людина, він не зрозумів, якою

дивізією довелось йому командувати, який відточений воєнний інструмент у його руках. Не зрозумів він і національних особливостей дивізії.

Нещодавно мені довелось познайомитися з вашими воєнними характеристиками, написаними цим самим генералом Ч. у вищій інстанції... В кінці їх автор починає суперечити собі, пишучи, що Момиш-ули не відповідає посаді командира полку, погано виконує накази. Причому характеристики, які належить підписувати трьом особам, підписані ним одним.

М о м и ш - у л и. В армії це тяжке звинувачення. Той, хто погано виконує накази, звільняється з посади.

А в т о р. У характеристиці від 19 квітня сорок третього року написано: «Має схильність до обговорення наказів, надто передовіряє в роботі. Слабкий контроль за підлеглими. В останніх боях погано керував полком і завдання не виконав». На характеристиці стоїть резолюція командира корпусу генерал-майора Кутузова і начальника штабу корпусу полковника Бейліна: «Попередити т. Момиш-ули про послаблення ним керівництва полком». Ви знали про це, Бауке?

М о м и ш - у л и. Щось знав. Одного разу Ч. викликав мене до себе й сказав, що з штабу армії мені прийшла догана.

«За що?»— здивувався я.

«За твою панфіловщину. За те, що дотримуєшся його «демократичних» традицій».

«Марно стараєтесь, товаришу генерал,— різко обірвав я, дивлячись йому в очі.— Ім'я Панфілова ніколи не забудеться, і його славні традиції вічно житимуть у Радянській Армії».

«Я тебе вижену з дивізії! До дідька!»— ударив по столу кулаком генерал Ч.

«Один бог знає, хто й коли піде з торбою по світу, товаришу генерал».

«Я, я — твій бог!— загорлав він.— І буде тільки так, як я захочу».

«Ні, мій бог вище від вас, товаришу генерал,— відповів я спокійно.— Мій бог — партія, уряд, народ».

А в т о р. Ну ось, а рівно через місяць після цього, вісімнадцятого травня, Ч. знову пише на вас характеристику, де пропонує відкласти на три місяці присвоєння вам чергового звання.

М о м и ш - у л и. На три не вийшло. На місяць.

А в т о р. Так, наказ про присвоєння вам звання полковника вийшов у кінці червня. Ще через місяць Ч. пише чергову негативну характеристику з пропозицією відіслати вас на навчання. Через два місяці — ще одну характеристику. Ось, гляньте:

«БОЙОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

На гвардії полковника, командира 19-го гвардійського полку 8-ї гвардійської ордену Леніна імені Героя Радянського Союзу генерал-майора Панфілова дивізії Баурджана Момиш-ули.

Партії Леніна і соціалістичній Батьківщині відданий. Політично й морально стійкий. Недостатньо вимогливий до підлеглих. Спостерігається велике передоручення в роботі. Накази виконує слабо. Загальна підготовка хороша. Військова підготовка в масштабі полку ще недостатня. Як колишній артилерист багато працює над собою для піднесення рівня загальновійськового командира. Організувати бій і керувати ним до кінця ще не може. Потребує навчання. Посаді командира полку не відповідає.

*Командир дивізії
гв. генерал-майор Ч.*

8 серпня 1943 р.»

Автор. Звичайно, ця характеристика цілком протилежна тим, які дані вам Капровим і Мухамедієвим, Панфіловим і Єгоровим, Чистяковим і Єгоровим, Серебряковим і Любовим, Галицьким і Литвиновим. І тому, що це зроблено Ч. навмисно, сумнівів бути не може. Однак, як кажуть, без бійки не буває примирення. З чого почалася між вами ця ворожнеча?

Момиш-ули. Так, справжні чоловіки після бійки йдуть на примирення. Самодур же не заспокоїться доти, поки не помститься. Хто з нас був справжнім чоловіком, а хто самодуром — невідомо. Як би то не було, якимсь ми з ним міцно зчепилися.

Прийшовши до нас у дивізію, Ч. зібрав усіх командирів і довго говорив про свої погляди, інтереси, про свій характер. І вся його промова зводилася до того, що історія дивізії тепер буде пов'язана з його ім'ям. Ім'я генерала Панфілова надалі не згадувати. Про так звані національні особливості дивізії — забути. Головне завдання — хороше знання зброї, техніки. Тільки техніка! З людьми нема чого панькатися. Солдат зобов'язаний беззаперечно йти вперед.

«Тому, хто не буде виконувати ці заповіді, я покажу, де раки зимують», — Ч. підніс великого волохатого кулака.

Командири сторопіли. Спочатку ніхто не наважувався виступати. Дехто з офіцерів промимрило загальні слова. Тоді з місця підвівся я. Поки йшов до сцени, почувався не промовцем, а солдатом, що приготувався до атаки. Але йшов навмисне не поспішаючи, стримуючи свій гнів.

«Усі ваші три пункти неприйнятні для Червоної Армії, товаришу генерал, — сказав я, дивлячись понад голеною головою Ч.,

який сидів у президії.— По-перше, ми ніколи не забудемо генерала Панфілова. Тому що любов бійців дивізії до нього — це вияв любові не до однієї людини, це любов до Батьківщини. Вона ввійшла в кров усіх присутніх тут. До того ж битви під Москвою — це особливі, історичні битви. Панфілову судилося брати участь у них. І ніхто не в змозі відокремити цю справу від імені Панфілова. По-друге, генерал Панфілов учив нас розуміти душу солдата, вміти підійти до нього, надихнути, підтримати... По-третє, наша держава — багатонаціональна, і ми ніколи не повинні скидати з рахунку національні особливості наших бойових з'єднань. Ось ви зараз сказали, товаришу генерал, що історія дивізії повинна початися з вас. Глядіть, бо може виявитися, що з вашим іменем будуть пов'язані біди дивізії».

«Припинити!— схопився з місця Ч.— Я знаю, що ти улюбленець Панфілова. Але я тобі не Панфілов і не Чистяков».

«І ці ваші слова я не вважаю за розумні, товаришу генерал»,— знизав я плечима і зійшов з трибуни.

Ось так і почалася наша кровна ворожнеча.

А в т о р. Наскочила коса на камінь?

М о м и ш - у л и. Так, то він був каменем, я — косою, то я — камінь, а він — коса. Язик його був, як отруйне жало. Проте і я не поступався йому. Адже я казах, а в нас, сам знаєш, за словом до кишені не лізуть.

А в т о р. Певне, внаслідок резолюції командуючого 22-ю армією Юшкевича на п'ятій характеристиці вам довелося назавжди розпрощатися з 8-ю гвардійською дивізією?

М о м и ш - у л и. Так, саме так і сталося. У боях п'ятнадцятого листопада сорок третього року я одержав друге поранення і близько півтора місяця пролежав у госпіталі. Після госпіталю мені дали двомісячну відпустку. І наприкінці грудня я приїхав до Алма-Ати.

II

А в т о р. Я розшукав у архіві кіножурнал «Радянський Казахстан», у якому ви вітали глядачів з Новим, 1944 роком.

Насилу впізнав вас: худий, хворобливий, очі запалі, шоки запалі. Але голос, як завжди, енергійний, рухи чіткі. Ви розповідали про двадцять вісім героїв-панфіловців, про самого Панфілова. Сказали, що коли напишете про нього книжку, то складатиметься вона приблизно з таких розділів: розсудливий генерал, логічний генерал, мужній генерал, ввічливий генерал, генерал, який не заспокоїться, поки не доб'ється мети. Розповідали глядачам про те, як у сорок першому році під Москвою на одного гвардійця при-

падало шість гітлерівських розбійників, про те, як плачуть солдати, коли втрачають своїх товаришів, і про те, як бійці на війні сумують за дітьми, дружинами, батьками, матерями.

М о м и ш - у л и. У той приїзд мене на вокзалі зустрічала група літераторів на чолі з Сабітом Муқановим. Тоді я вперше побачив видатного письменника.

Сабе запросив мене в гості. За щедро накритим дастарханом я познайомився з кращими представниками казахського народу — з Мухтаром Ауезовим, Габіденом Мустафіним, Габітом Мусреповим, побачився зі своїм колишнім однокласником Абдільдою Тажибаєвим.

А в т о р. Того разу ви зустрічалися і з народним артистом Казахської РСР Серке Қожамқуловим. Я записав його спогади, Бауке. Хочете, прочитаю?

М о м и ш - у л и. Дуже цікаво, читай.

А в т о р. Ось що розповідає Сер-ага: «Наприкінці 1943 року з фронту приїхав Баурджан. Він перебував у Алма-Аті до березня. У двох місцях — в Академії наук і в театрі — читав лекції. Розповідав, як воював під Волоколамськом, як виходив з оточення. Багато розповідав про Панфілова. Увесь зал був схвилюваний, коли він розповідав про велику людяність генерала, про те, що його любили, як рідного батька, як старшого мудрого брата. «Ось мій записник, куди я записав усе, що бачив і знаю від самого початку війни. Його залишаю вам, Канеке», — сказав Баурджан, віддаючи блокнота Қариму Саґпаєву...»

М о м и ш - у л и. Я тобі не казав, що свої фронтові записи залишив у сейфі Саґпаєва?

А в т о р. Отже, йому ми зобов'язані тим, що всі ваші зошити збереглися?

М о м и ш - у л и. Так, йому. Читай далі.

А в т о р. «...На мене незабутнє враження справила ця яскрава, сильна особистість. Він умів прекрасно володіти аудиторією, був чудовим промовцем. Досі перед моїми очима стоїть образ Баурджана сорок четвертого року, його мужня постава».

М о м и ш - у л и. Та-ак... Найдивніше — це твій ентузіазм. Ізидти по архівах, копатися в документах, зустрічатися з різними людьми. Оце так так!

А в т о р. Ад.. ? це цікаво не лише мені, Бауке. Скажіть, а після двомісячної відпустки ви одразу повернулися на фронт?

М о м и ш - у л и. Ні, дорогою заїхав на батьківщину в Джувалінський район. Коли до від'їзду залишалися лічені дні, Сабіт сказав мені:

«Пробач мені, Баурджане. Я зробив неприпустимий промах».

«Що таке, Сабе?»

«Давай сьогодні ввечері заскочимо в аул Джамбула. Адже незручно не привітати аксакала».

Того-таки вечора ми приїхали в Узун-Агач. Увійшли в дім Джамбула. Видатний акин — маленький сухорлявий старенький — напівлежав на барвистій кошмі, спираючись на оксамитові подушки.

«Тате¹, це і є батир Баурджан, який наче Газирет Галі², знищує ворога на фронті,— прокричав Сабіт у вухо Джамбулові.— Це справжній герой. Він відправив на той світ не одного німця. Приїжджав на побивку додому, тепер повертається на фронт. Спеціально заїхав до вас вшанувати і одержати напучення».

Джамбул примружено дивився мені в обличчя. Під його допитливим поглядом я розгорнув плечі й насупив брови.

«Оце так так!— похитав головою Джамбул.— У нього такий суворий вигляд. Може, він і справді батир?»

Сабіт розреготався. А я мовчу. Джамбул знову пильно подивився на мене.

«Скажи, якщо ти батир, то, значить, ти сильніший Утегена або Суранші?»

Я не задумуючись відповів:

«Утеген — подібний бурхливій лісовій пожежі, а Суранші — гірському потоку. На світі немає нічого сильнішого від вогню й води. Я не можу порівнювати себе ні з тим, ні з другим. Я лише краплина того потоку і іскра того вогню, жаке».

Гостра біла борідка Джамбула застрибала, очі заіскрилися сміхом.

«Гей, Сабіте, у твого джигіта, виявляється, не тільки в обличчі, але й на язика щось є. Молодець! Залишайтеся, переночуйте в мене»,— запросив він.

Не встигли ми зняти з себе верхній одяг, як на порозі з'явився хвацький джигіт. Він тяг до нас на благословення білого барана з вигнутими півмісяцем рогами.

Джамбул сів на кошмі, підігнувши під себе ноги, й запитав Сабіта:

«Ну, так хто з вас зробить бата? Ти чи твій батир?»

«Благословіть ви самі, тате»,— шанобливо вклонився йому Сабіт.

Джамбул розгорнув долоні над бараном і, дивлячись на мене, протягло заспівав:

¹ Тате, коке, ага — шанобливе звертання казахів до старших за віком.

² Газирет Галі — двоюрідний брат і зять пророка Мухамеда. Полководець, якому за особливу хоробрість пророк Мухамед подарував особистий меч.

Щасливого шляху бажаю батирю!
Бажаю сильного і сміливого війська!
Виглядає він дуже грізно,
Бажаю йому таких самих грізних справ.
Аллоакпар!

Закінчивши співати, він провів обома долонями по обличчю й по бороді — знак благословення.

Коли в передпокої розбирали білого барана, до нас долинали голоси:

«Ой, який жирний баран, ціла миска жиру. Жаке беріг його для найдорожчого гостя. Мабуть, шанований кунак приїхав. Хто ж це такий?»

До кімнати шумно ввалився кругловидий немолодий чоловік.

«О! Та це ж наш Сабіт!— вітально змахнув він руками.— Я так і знав! Кому ж іще жаке заколов би свого заповітного білого баранця? ¹— Потискуючи обома руками руку Сабіта, він кинув погляд на мене.— А це що за лейтенант?»

«Ой, Галі, грім небесний на твою голову!— вдавано обурився Сабіт.— Який же це лейтенант? Це полковник Момиш-ули».

«А-а! Чув, чув про тебе, любий! Ходи-но сюди, поцілю тебе в щоку,— усміхнувся Галі.— Ти не ображайся, я погано розбираюся у ваших зірках».

Вибравши хвилинку, Сабіт прошепотів мені, що це поет Галі Орманов, літературний секретар Джамбула.

Слідом за Ормановим у дім почали прибувати гості. Зібралось багато мешканців аулу. До пізньої ночі я відповідав на запитання про війну. Потім подали частування.

Сабіт і Галі почали їсти м'ясо. Я сидів, не протягуючи руку до миски.

«Що ж твій товариш не їсть?»— здивувався Джамбул.

«Гей, Баурджане, що ж це ти? Відвик від наших харчів?»— запитав мене Сабіт, беручи новий шматок.

«Не буду їсти!»— категорично відповів я.

Сабіт, мов ужалений, відсмикнув руку і здивовано втупився в мене.

«Що це з тобою?»— запитав він охриплим голосом.

«Я сюди приїхав не для того, щоб їсти свою сибагу,— твердо відповів я Сабітові.— Свою сибагу — почесну долю — я їстиму тільки після перемоги над фашистами.

Я приїхав до великого Джамбула, до батька всіх солдат на

¹ Заколоти білого барана, за стародавньою традицією, можна тільки у винятковому випадку. Покуштувавши м'яса такого барана, казахські воїни йшли на своїх ворогів.

війні, і їстиму сьогодні саркит¹. Хай жакє надіп'є з тузлука, вмочаючи в нього свою бороду, а залишений соус вилле у м'ясо. Тоді і я їстиму його. І розкажу солдатам на фронті, що я пив і їв у домі Джамбула його саркит».

Сабіт засміявся і, нахилившись до Джамбула, прокричав йому на вухо все, що я сказав.

«Ну що ж, зроблю, як цей хлопець просить,— кивнув Джамбул і потягся до тузлуку.— Однак я не цап, який мочить бороду, коли п'є воду. Тому я лиш трішечки торкнувся вусами».

Всі схвально засміялися.

Ось так я бачився з видатним акном, приймав з його рук чагування, сидів на почесному місці. А на ранок вирушив на фронт. Дорогою заїхав іще у Джували, вклонитися могилі Моминкула, який помер у мою відсутність.

III

М о м и ш - у л и. ...Розпрощався я з рідними місцями. А дорогою на фронт заїхав до Москви, в Народний Комісаріат оборони. Там я довідався, що вийшов наказ про зачислення мене на курси вдосконалення «Постріл» при Вищій військовій академії. Ці курси — річні, але в умовах війни були скорочені до шести місяців. Заняття починалися третього травня. Тому до початку занять я місяць пропрацював у Головному управлінні кадрів. До кінця жовтня я навчався на цих курсах. Про це зберігся документ. Ось прочитай.

І Момиш-ули подав мені списаний аркуш паперу.

Я розгорнув його і прочитав:

«ДОВІДКА

За травень — жовтень 1944 р.

На слухача курсів удосконалення Вищої військової академії імені К. Є. Ворошилова полковника Момиш-ули Б.

Загальний і військовий розвиток достатній. Тактико-технічні властивості родів військ знає достатньо і екзамени по них склав цілком задовільно.

Обстановку оцінює правильно. Може зробити обґрунтовані висновки згідно обстановки. Рішення в більшості випадків приймає правильні, і своє рішення чітко і зрозуміло викладає. Питання керування, взаємодії і постачання знає досить повно. По рішенню тактичних завдань має хороші оцінки. Штабні документи веде

¹ Саркит — залишки їжі після шанованої людини.

сумлінно. Вольовими якостями володіє. До занять ставиться сумлінно. Дисциплінований, витриманий. Може бути призначений на посаду заступника командира дивізії.

*Начальник курсів
генерал-майор Жемайтис*

23.10.1944 р.»

Автор. Цей документ свідчить про зовсім протилежне тому, як вас охарактеризував генерал Ч. Він писав, що ви не можете організувати бій, не розумієтесь на тактиці, погано виконуєте накази. А тут усе навпаки.

М о м и ш - у л и. Гаразд, що було, те минуло. Навчання на курсах академії окрило мене, примусило повірити у власні сили. Я прибув у розпорядження Військової ради 1-го Прибалтійського фронту і одразу був призначений командиром дивізії. Командуючим фронтом був генерал армії Баграмян. А командуючим 6-ю армією — генерал-полковник Чистяков.

«Хочу, щоб тебе затвердили командиром до мене,— сказав мені Чистяков, тільки-но я з'явився.— Посидь трохи, зачекай. Я представлю тебе командуючому фронтом. Готується крупна операція, і в нього з цього приводу велике начальство: Василевський і Жуков».— І пішов до сусіднього кабінету.

На ділянці фронту щось не клеїлось. Всі були напружені до краю.

Пройшло немало часу, а я все сидів, очікуючи, коли мене викличуть до командуючого.

Нарешті в дверях з'явився Чистяков.

«Товаришу полковник, зайдіть»,— покликав він мене.

Увійшов. Баграмян сидів за столом і уважно вивчав якусь папку.

«Знайомиться з моєю особистою справою»,— подумав я.

За довгим столом праворуч над маленькою картою схилилися маршали. Я затримав свій погляд на Жукові. Йому було років під п'ятдесят. Але вся його постава, рухи були енергійні й молоді. Василевський сидів міцно, прямо, неначе відлитий із криці.

«Товаришу маршал, дозвольте звернутися до командуючого фронтом»,— сказав Чистяков, повернувшись до Василевського.

«Звертайтеся, звертайтеся»,— зовсім по-домашньому відповів Василевський.

«Товаришу командуючий фронтом, дозвольте представити вам полковника Момиш-ули».

Баграмян кивнув, не відриваючись від паперів.

«Як ви пазвали полковника?»— перепитав Жуков.

«Мо-миш-у-ли,— чітко, по складах вимовив Чистяков моє призвище.— Баурджап Момиш-ули, товаришу маршал».

«Щось чув»,— наморщив чоло Жуков.

«Так точно, товаришу маршал,— квапливо підтвердив Чистяков.— Товариш Момиш-ули — герой опублікованої минулого року в «Знамени» книжки про панфіловців. Тільки тоді він був старшим лейтенантом, а тепер полковник».

«Бачу, що полковник,— сказав Жуков, підводячись з-за столу.— Я вважав, що полковник — герой війни, а він, виявляється, герой книжки?»

Важко було зрозуміти: подобається це Жукову чи ні. Я, певна річ, зрозумів як невдоволення.

«І той і другий, товаришу маршал»,— заперечив Чистяков.

Жуков мовчки пройшовся туди й назад між столами, за якими сиділи Баграмян і Василевський.

«Товаришу маршал, дозвольте мені відповісти»,— ще більше ви-струнчився я.

Жуков зупинився переді мною, підвів підборіддя:

«Дозволяю».

«У мене і в думках не було стати героєм книжки, товаришу маршал... Але зараз наша література крокує поряд з війською. І я вважаю, що скоро, хочете ви цього чи ні, і ви станете героями книжки»,— я енергійно повернувся до Жукова, потім до Василевського, до Баграмяна, до Чистякова...

Жуков, мовби кажучи: «Ти диви»,— похитав головою.

«Георгію Костянтиновичу!— підвівся з місця Баграмян.— У кавказьких народів є прислів'я: силу пташеняти можна визначити по розташуванню його гнізда — на скелі воно чи на рівному місці. Гніздом, з якого вилетів полковник, є наш особливий Київський військовий округ».

«Коли?»— коротко запитав Жуков, глянувши на мене.

«Коли ви були командуючим, товаришу маршал,— відрпортував я.— У сороковому — сорок першому роках».

«У якій дивізії?»

«У 406-му стрілецькому полку 24-ї стрілецької дивізії, в місті Житомирі».

«Ким ви були?»

«Першим помічником начальника штабу полку».

«А потім?»

«Потім у дивізії генерала Панфілова командиром батальйону і командиром полку, товаришу маршал».

«Генерал Чистяков, ви знаєте полковника?»— повернувся Жуков до Чистякова.

«Знаю, товаришу маршал,— відповів Чистяков.— Полковник був одним з найхоробріших, тямущих і зразкових командирів у 8-й гвардійській дивізії імені Панфілова».

«Ви впевнені, що полковник гідний дивізії?»

«Впевнений, товаришу маршал».

«Якщо вірите в нього, то чому не затверджуєте?»— добродушно запитав Жуков.

«Доведеться затвердити»,— всміхнувся Баграмян.

«Товаришу полковник,— подав голос Василевський.— Ми проводимо на карті одну операцію. Підійдіть до карти і слухайте уважно. Ворог ось тут. Силою він переважає нас. Зате в нас є резервний корпус. Ось. Але він на досить великій відстані від нас. Йдеться саме про цей корпус. Яка ваша думка? Зважте обстановку і доповідайте свою думку».

Я якийсь час роздумував над картою, а тоді повернувся до маршала: .

«Дозвольте доповісти?»

«Доповідайте, товаришу полковник».

«На мою думку, з цим корпусом нічого не вийде і немає необхідності його чіпати».

«Чому?»— подався вперед Баграмян.

«Далеченько, багато снігу, дорога важка, товаришу командуючий. Даремно потривожимо корпус. Замість цього...»

«Ми все вже прикинули це, полковнику»,— незадоволено зупинив мене Баграмян.

Тільки тепер я зрозумів, що мої міркування не збіглися з міркуваннями командуючого. Але сказане слово що вистрілена куля.

«Товаришу командуючий, я висловлюю маршалу тільки думку полковника.— Я згадав розповіді про впертий характер Баграмяна, який до кінця відстоював свою точку зору.— Якщо не помиляюся, командуючий 11-ю гвардійською армією генерал Баграмян теж не погоджувався перед Курською битвою з думками двох командуючих і довів правоту свого плану перед Ставкою».

Це було так. Йшла підготовка до Курської битви. Армія Баграмяна, яка підлягала Західному фронту, і армія Белова Брянського фронту повинні були одночасно вдарити по орловській групі ворога, а потім разом рушити вперед.

Цей план не сподобався Баграмяну. Він зробив висновок, що двом сусіднім арміям не треба одночасно вириватися вперед, що насамперед треба оточити і знищити невелику групу ворога, яка знаходилася поблизу Орла. Тоді оборонні лінії ворога ослабнуть і з'явиться проріха. І німцям нелегко буде її залатати.

Ні командуючий Західним фронтом генерал Соколовський, ні командуючий Брянським фронтом генерал Рейтер не прийняли план Баграмяна. Баграмян продовжував відстоювати свій план на засіданні Генерального штабу, в якому брали участь командуючі фронтами і арміями. Командуючі і тут виступили проти.

Ставка повинна була затвердити план Орловської операції. На основі думок командуючих фронтами з приводу операції виступив заступник начальника Генштабу Антонов. Засідання проводив Сталін. Головнокомандуючий не зробив ніяких зауважень. Засідання завершувалося. Почали вже згортати карти, коли Сталін запитав:

«Чи всі згодні з рішенням Генерального штабу? Може, є інші пропозиції з цього приводу?»

Тоді підвівся Баграмян і виклав свій план. Рейтер одразу виступив проти. Сталін уважно вислухав обох і прийняв план Баграмяна.

Я натякнув на це. Баграмян усміхнувся:

«Ви не помилилися. Так воно й було. Але я зрозумів хід ваших думок, полковнику,— командуючий беззлобно насварився пальцем.— Хочете сказати: якщо Баграмян упертий, то і я впертий не менше?»

«Зовсім не так, товаришу командуючий,— заперечив я.— Адже ще є поняття рішучості і стійкості командира».

«Товаришу полковник, заверште операцію на карті»,— стримано запропонував мені Василевський.

Я розгорнув думку про те, що можна обійтися маневрами дивізій, які розташовані недалеко, не звертаючись по допомогу до віддаленого корпусу.

«У кого є запитання до полковника?»— спитав маршал Василевський, коли я закінчив.

Запитань не було.

Василевський, підвівшись, сказав:

«Товаришу полковник, ви вільні, можете йти».

Я вийшов. Згодом з'явився Чистяков.

«Ти призначений командиром 9-ї гвардійської дивізії. Вітаю!— міцно потис він мені руку.— Зараз по тебе прийде машина. Я вже подзвонив. Іди й приймай дивізію, постарайся стати для неї батьком. Дивізія веде зараз запеклі бої».

«Есть, товаришу генерал,— бадьоро відповів я, підносячи руку до козирка,— прийняти дивізію і бути їй батьком!»

Ось так я став командиром дивізії.

IV

Автор. Ми знаємо, як ви командували батальйоном і полком, Бауке. Розкажіть коротко, як ви командували дивізією.

М о м и ш - у л и. У другій половині сорок четвертого року перед військами трьох Прибалтійських і 3-го Білоруського фронтів було

поставлене завдання визволити від ворогів землі прибалтійських республік, а для цього — насамперед прорвати передові лінії ворога і вийти на Балтійське узбережжя. Таким чином, ми відрізали від Німеччини німецьку групу армій «Північ». Черняховський узяв напрям на Південну Литву, Вільнюс, Каунас, узбережжя Німану. В напрямі Курляндії і Риги діяв Баграмян. Єрьоменко тримав курс на Резекну. Були взяті Вільнюс, Шауляй, Єлгава, Двінськ, Резекна. Армії 3-го Прибалтійського фронту визволили Острів і Псков, війська Ленінградського фронту — Нарву. Була звільнена Рига. У другій половині жовтня 3-й Прибалтійський фронт розформували. На початку січня сорок п'ятого року наступ 1-го і 2-го Прибалтійських фронтів зупинився. Саме в цей час я і прибув у 9-у гвардійську дивізію 1-го Прибалтійського фронту. Це був найгарячіший час, коли в штабах цих фронтів і армій старанно розроблялися і обговорювалися проекти планів майбутніх наступів.

Німці вдерлися на територію нашої Батьківщини трьома групами: «Північ», «Центр» і «Південь». Дві з них, особливо група армій «Південь», були добряче пошарпані нами. Вони кілька разів переформовувалися. Лише група армій «Північ» протягом трьох років зберігала свою боєздатність. Однак після літніх і осінніх натисків Прибалтійських фронтів сорок четвертого року ця група також була позбавлена оперативно-стратегічних дій. Займаючи раніше всю прибалтійську територію, тепер вона згорнулася, як змія під ударами палиці, і стала зватися групою «Курляндія». До цієї групи входило понад тридцять дивізій. П'ятого вересня сорок четвертого року, після виходу Фінляндії з війни, німецькі війська, котрі були розташовані у Фінляндії, також приєдналися до групи «Курляндія».

Таким чином, зосереджений на невеличкому півострові ворог чинив упертий опір. Німці, неначе дикі кабани, вздовж і впоперек зрили Курляндський півострів окопами і траншеями... Перед траншеями був протягнений колючий дріт, а позаду побудовані бліндажі, схожі на гнізда павуків. Це була перша лінія ворожої оборони. За сотню-другу метрів тяглася така сама друга лінія. За нею — глибокі й широкі протитанкові рови, густо розставлена артилерія.

Все це називалося першим рубежем. За п'ять-шість кілометрів починався точнісінько так само обладнаний і другий рубіж. Потім — третій. Командуючий групою «Курляндія» генерал-полковник Шернер узяв підписку від солдат цих рубежів про те, що вони вмруть, але не відступлять.

Коли німці вдерлися на територію Радянського Союзу, лівий фланг своїх сил Гітлер кинув через Курляндію на Ленінград.

«Якщо Курляндія буде в наших руках, то для Росії шлях у Європу закритий. Курляндія — це плацдарм для захоплення Ленінграда, форпосту Росії на Балтійському морі. Тому ми повинні негайно укріпитися в Курляндії і перетворити її на неприступну фортецю»,— давав Гітлер стратегічні інструкції.

У сорок четвертому році війська Прибалтійських фронтів почали вирішальний штурм. Гітлерівська армія змушена була відступити. Тоді Гітлер заявив: «Чого б нам це не коштувало, але Курляндію віддавати не можна. Росіяни не повинні пройти в Прибалтику. Інакше ми втратимо Фінляндію, Норвегію, Польщу, Данію. Під сильним ударом опиниться Східна Пруссія. Нависне загроза над усією імперією. Що б там не було — побудувати потужний оборонний заслін. Не випускати з рук Курляндію!»— наказав він.

Ось цей оборонний рубіж ворога ми й повинні були прорвати. Були дні, коли фашисти сорок разів атакували, щоб повернути захоплені нами населені пункти. Не чотири, а сорок атак на день!

До того ж погодні умови Прибалтики мінливі. Часто йшли дощі, стояв густий туман, який не дозволяв ступити й кроку вперед. Маршали й генерали нервували. У такі тяжкі дні мені довелося командувати дивізією.

У дивізії — сім полків. Чотири з них — орденоносні. Заступником моїм був Герой Радянського Союзу гвардії полковник Геннадій Тадейович Шляпін. Він родом з Казалинська і чудово володів казахською мовою. Заступником по політроботі був старий більшовик, колишній секретар Саратовського обкому партії гвардії полковник Іван Михайлович Коньков. Через кілька днів після того, як я ознайомився з усіма полками дивізії і їхніми командирами, наш корпус пішов у наступ.

Курляндія — лісистий, болотний край. Ступаєш там обережно, як спутаний кінь. Бігти важко, ноги в'язнуть у багні.

Першого ж дня дивізія, руйнуючи трирядний оборонний рубіж ворога, взяла станцію Прієкуле Латвійської РСР і за наступні двадцять днів пройшла двадцять п'ять кілометрів, але в умовах Курляндії і це було великою перемогою. Дивізія знищила двадцять п'ять гармат, п'ять мінометів, сорок п'ять кулеметів, тридцять танків, близько тисячі німецьких солдатів і офіцерів.

Автор. Так, це були важкі бої, Бауке. Чи легко знищити тридцять танків! Мабуть, бували дні, коли вам було особливо важко?

М о м и ш - у л и. Звичайно. По кілька разів на день. Якось фашисти пустили на нас танки. Передня лінія, сторопівши, хвилиночку відкотилася назад. Я ішов слід у слід за передніми рядами ди-

візії. Якщо командир десь поряд, то боець почуватється впевненіше. Я суворо наказав гвардії полковнику Шляпину, щоб гармати не відставали ні на крок. Бо піхота, яку підтримує артилерія, ніколи не злякається танків.

Коли передня лінія відкотилася назад, я дуже розгубився. Однак в людині є навіть невідомі їй сили. Шляпін був вольовим джигітом. Побачивши танки, він з усіх гармат відкрив вогонь. Щоб зупинити бійців, що кинулися назад, я витяг шаблю з піхов і вигукнув:

«Куди? Орли мої, вперед!»

Побачивши попереду командира дивізії, бійці з криком «ура!» кинулися за мною. Довкола заревло, затремтіло. Запалали танки ворога, які наші джигіти закидали гранатами і підпалювали плашками «КС».

«За мною, орли мої!»— ще раз крикнув я захриплим голосом, кинувшись вперед.

І мої орли, обганяючи мене з усіх боків, кинулися вперед, ніби бурхливий водоспад з високих гір. Біля розбитого танка я помітив офіцера, який намагався вибратися з люка. Натиснувши курок маузера, я поклав його. І цієї миті хтось міцно схопив мене ззаду. Вивернувшись, я побачив свого заступника Шляпіна.

«Агатай, що з вами?»— запитав він чистою казахською мовою.— Верніться назад».

Побачивши, що я повів за собою піхоту, він, сівши в трофейний транспортер, рушив навздогін. Благаючи: «Агатай, агатай!»— він умовив мене сісти в транспортер і відвіз назад.

Того дня я клинком і маузером знищив двох офіцерів. А бійці дивізії підпалили двадцять танків і спорядили на той світ багато німців.

А в т о р. Про ці бої командир 2-го гвардійського корпусу гвардії генерал-майор Баксов писав на вас таку характеристику, Бауке: «Гвардії полковник Момиш-ули змілим керівництвом військами, особистим прикладом героїзму, мужності й відваги, виявленими в бою, надихав бійців і офіцерів на виконання завдань, поставлених перед дивізією, внаслідок чого ворогові нанесені значні втрати в живій силі й техніці».

М о м и ш - у л и. Після боїв під Приєкуле ми близько півтора місяця були в другому ешелоні, на відпочинку. Тоді ми були в підпорядкуванні Ленінградського фронту, у маршала Говорова. Якось мене викликали на нараду Військової ради армії.

«Самі знаєте, вчора, другого травня, ми взяли Берлін,— сказав командуючий.— А в Курляндії окопалося біля півмільйона німецьких військ. Їм поставили ультиматум про здачу. Але поки що

ніякої відповіді. Було б краще, якби в ці останні дні, а може, й години війни не проливалася кров з обох боків. Однак, якщо не приймуть наших умов, почнемо наступ. Ваша дивізія входить у групу наступу».

Одержавши наказ Чистякова, я повернувся до себе і, розповівши про обстановку Конькову і Шляпину, підняв дивізію.

«Баурджане, любий,— сказав мені дорогою Коньков,— може, німці схаменуться, кинуть зброю і здадуться. Може, це наш останній бій? Бережи себе, старайся зберегти і інших. Не лізь на рожон, як у Приекуле. Йди позаду!»

«Це покажуть обставини, аксакале!»— відповів я.

Ворог не прийняв наших умов і люто обстрілював нас. Раптом у рів, де ми з радистом лежали, вкотився Коньков.

«Що з вами?»— запитав я.

«Довідався, що ви тут, і спеціально прийшов,— сказав він.— Хочу бути поряд, може, допоможу порадою старшого».

У цей час у небі з'явилися наші літаки. А оскільки ми були близько від ворога, то кулі й бомби, призначені для нього, діставали і нас.

«Що вони виробляють?»— вигукнув Коньков, скочивши на бруствер і кулаком погрожуючи нашим льотчикам. І тут-таки лантухом звалився на нас з радистом.

«Іване Михайловичу, що сталося?»— кинувся я до нього.

«Баурджане!.. Комдив!— Він говорив уривчасто, насилу вимовляючи кожне слово.— Хай я один...»

Сказавши це, він навіки заплющив очі. І в ту хвилину на нашій ділянці наступила зловісна тиша. З переляком я визирнув з окопу. Піднявши білий прапор, до нас рухалася колона німців. Ми з радистом заридали.

Ми багато настраждалися в цій війні. Але ніколи не знущалися з полонених. Я, як слід, нагодував німецьких генералів, що здалися в полон: їх було двадцять сім. Сказав їм: якщо ще раз полізете на нашу Батьківщину, то хай вас покарає наш хлібосольний дастархан!

«Найн, найн!»— заголосили вони, мотаючи головами і кліпаючи.

Генерали арійської крові з вовчою зажерливістю поглинали все, що було на столі.

Так закінчилася для мене війна.

Д і а л о г с ь о м и й

I

М о м и ш - у л и. До вересня я залишався командиром 9-ї дивізії в тому самому Прибалтійському військовому окрузі. Потім мене викликали до Москви, в розпорядження ДУКа. З січня сорок шостого року я слухач ордена Суворова I-го ступеня Вищої Військової академії імені Ворошилова.

А в т о р. Розкажіть про найцікавіше, що було під час навчання в академії, Бауке.

М о м и ш - у л и. Гарзд. Коли закінчили перший курс, начальник академії генерал армії Захаров оголосив подяку п'яти слухачам, серед них і мені. На першому курсі я вчився на самі п'ятірки. На другому у нас змінився викладач оперативного мистецтва. Ним став один генерал-майор. Не знаю чому, але я зразу йому не сподобався.

Одного разу мене викликав до себе Захаров.

«Що ж це виходить, товаришу Момиш-ули?— і він покосував на табель, що лежав перед ним.— Темп вашого навчання відстає від темпу на війні. Наче ми з вами непогано воювали, чи не так?»

«Так точно, товаришу генерал,— відповів я.— Тільки я навчаюся з такою самою енергією, як і воював».

«Тоді поясніть мені, чому ви з'їхали на четвірку з оперативного мистецтва? Раніше ви постійно одержували «відмінно».

«І вчуся, й розумію, і відповідаю, як і в минулому році, товаришу генерал. Якщо моє завдання прагнути засвоїти все й чітко відповідати, то з цим завданням я справляюся».

«Так у чім же річ?»

«Не знаю»,— розвів я руками.

На цьому розмова закінчилася. Однак про неї довідався генерал-майор.

Одного разу нам було дане письмове завдання: розібрати бій. Я завжди пишу, не кваплячись, обдумуючи кожне своє слово, кожну думку. Намагаюся знайти точні порівняння, шукаю синоніми, які рідко вживаються. Тому я, коли викладач збирав зошити, встиг написати лише третину завдання. Довелось здати незакінчену зарисовку.

Через три дні викладач знову з'явився в аудиторії, став роздавати зошити, оголошувати оцінки. Дійшов до мене.

«Полковнику Момиш-ули, вам я поставив двійку, оскільки із завданням по темі ви не впоралися».

Всі здивовано глянули на мене.

«Пробачте, товаришу генерал-майор,— заперечив я.— Завдання було продумане в деталях. Просто я не встиг його закінчити. Часу не вистачило».

«Це не причина. Головне те, що написано».— Він відклав мій зошит на кінець столу.

Я навіть не поворухнувся.

«Полковнику Момиш-ули, заберіть свій зошит»,— генерал-майор підвищив голос.

«Зошит, у якому стоїть несправедлива оцінка, я не візьму, товаришу генерал-майор»,— твердо відповів я.

«Якщо не візьмете зараз, то візьмете у генерала Захарова»,— сухо промовив викладач і поклав зошит до свого портфеля.

«Я задоволений»,— відповів я, сідаючи на місце.

Звичайно, це була НП і для мене, котрий ніколи не одержував двійок, і для академії.

Наступного дня мене викликав Захаров. Поряд з ним у кабінеті сидів і викладач з оперативного мистецтва.

«Ай-ай-ай!— досадливо промовив Захаров.— Що ж це виходить, товаришу Момиш-ули? Я вчитуюсь у вашу роботу. Жодної граматичної помилки. Нема ганджів і в техніці виконання. І завдання зрозуміле, і зарисовка вийшла, і все доказово. Російською мовою володієте добре. В цьому вам можуть позаздрити багато генералів. І все-таки, товаришу Момиш-ули, ваша робота не закінчена! Тому вам поставлена двійка. Адже могли б закінчити резюме хоч на одну сторінку. І тоді б одержали п'ятірку. Так?»— звернувся він до викладача.

Той невизначено стеноу плечима.

«Чому ж ви цього не зробили?»— Захаров досадливо подивився на мене.— Шкода, товаришу Момиш-ули. Дуже шкода!»

«Часу не вистачило, товаришу генерал армії»,— відповів я, виструнчившись.

«Але ж іншим вистачило?»

Я пояснив, що під час роботи поставив перед собою три завдання — військове, наукове, літературне. Якщо ці завдання не виконані, я не вважаю написане досконалим.

Відчуваю, що моя відповідь зацікавила Захарова.

«Товаришу генерал армії,— бадьоріше продовжую я.— Усі ми — люди досвідчені, у нас за плечима війна, і не слід на нас дивитися, як на школярів. Ми пишемо те, що нам самим довелося пережити на війні. Завтра для Генерального штабу ці спогоди будуть, як крихти золота. Їх можна буде переплавити в один великий зливочок. Я думаю саме так. І мені здається, не слід було мені ставити двійку, а по-людськи сказати: «Товаришу Момиш-ули, ви не встигли зробити резюме, прошу завершити роботу». А за те,

що вчора не підійшов до товариша генерал-майора і не забрав свій зошит, прошу мені пробачити».

«І все-таки, як ви вважаєте, чому у вас не вистачило часу, тоді як інші встигли?»— наполегливо запитав Захаров.

«Причина в тім, що у інших процес мислення одноступінчастий, а в мене — двоступінчастий».

«Як це зрозуміти?»

«Я спочатку думаю по-казахськи. Потім подумки перекладаю російською. І тільки після цього пишу на папері. Інші ж думають один раз».

Захаров узяв червоного олівця, розгонисто хрест-навхрест перекреслив поставлену викладачем двійку, вивів поряд четвірку і стукнув штепелем: «Начальник Академії Герой Радянського Союзу генерал армії М. Захаров».

«Ви вільні»,— сказав він, повертаючи мені зошит.

А в т о р. А що було далі?

М о м и ш - у л и. Далі? Закінчив академію, навіть премію одержав. Двадцять дев'ять чоловік були премійовані, серед них і я. Тим, хто закінчив на самі п'ятірки, видали по тринадцять тисяч карбованців. Певна річ, на старі гроші. Мені через генерал-майора до п'ятірки не вистачило всього півбала. Мене включили на другу премію і видали дев'ять тисяч.

А в т о р. Не малі гроші...

М о м и ш - у л и. Звичайно, не малі. Коли вони потрапили до мене в кишеню, думав: куди ж їх потратити? Нарешті вирішив. Я перший із казахів закінчив Академію Генштабу. Тому я повинен влаштувати на честь такої події народний той.

Саме тоді в Москві відбувалася сесія Верховної Ради СРСР. Я пішов до готелю, де мешкали делегати з Казахстану, розшукав там народного артиста СРСР Калібєка Куанишбаєва і Героя Радянського Союзу Маліка Габдулліна. Обидва вони були депутатами.

«Так і так,— пояснюю.— Я єдиний із синів казахського народу, який закінчив військову академію і вважаю, що разом зі мною її закінчив і наш народ. На честь цього давайте організуємо справжній казахський той».

Вони погодилися. Зібралось понад двадцять чоловік. Тамадою був Калібек Куанишбаєв.

Так увінчалось моє закінчення академії.

II

М о м и ш - у л и. На той час за особливим розпорядженням Сталіна тим, хто з відзнакою закінчив академію, пропонувалося на вибір три посади, з оцінкою «добре» — дві. Нас направили

у розпорядження ДУКу. Начальник ДУКу, генерал армії Голиков, запропонував мені їхати на Кавказ командиром бригади.

«Я командир дивізії. До того ж закінчив академію. Не поїду командиром бригади»,— категорично заявив я генералові.

«Можете йти, про вашу відмову доповімо»,— сказав генерал.

Я пішов. Через десять днів мене знову викликали до Голикова.

«Якщо не бажаєте йти командиром бригади, то йдіть начальником штабу корпусу»,— сказав він цього разу.

Це була висока посада. Але замість того, щоб подякувати, я знову затявся:

«Я бойовий командир. Ніколи не сидів по штабах».

Голиков глянув мені просто у вічі:

«Товаришу полковник, вас згубить ваша гординя. Можете йти».

Тільки згодом я зрозумів, що переборщив. Мені слід було не вибирати посаду, а йти туди, куди посилають. Але повернутися й попросити в генерала пробачення не дозволила гордість. Надмірна, недоречна гордість. Це було моєю найбільшою помилкою. Досі, як згадаю, соромно.

Шість місяців простирчав у розпорядженні ДУКу. Коли нагадував про себе, мені сухо відповідали: «Чекайте. Викличемо».

Нарешті прийшла довгождана повістка. Цього разу мене прийняв заступник Голикова генерал-майор Свиридов.

«Вам не набридло, товаришу полковник?»— запитав генерал.

«Набридло».

«Самі винні. Адже вам пропонували командувати бригадою. За мирного часу це не маленька посада в армії. Потім вам запропонували посаду начальника штабу корпусу. Ви відмовилися. Тепер підете заступником командира бригади. Ось вам направлення. Бригада ваша в місті Красноярську».

«Єсть!»— приставив я ногу до ноги і підняв руку до козирка. Більш мені нічого не залишалось робити.

З важким серцем заїхав я до Алма-Ати і відтіля вирушив до Сибіру.

А в т о р. А до кого ви заїжджали в Алма-Аті?

М о м и ш - у л и. Що за питання! Звичайно, до дружини Жамал і сина Бахитжана.

А в т о р. А хіба ви не забрали їх з собою?

М о м и ш - у л и. Ні, пожалів. Сибір — це тобі не Алма-Ата. Сам ледве витримував тамтешні морози.

А в т о р. Може, ви, Бауке, трохи розповісте про своє особисте життя?

М о м и ш - у л и. Ти знаєш, що в мене було три дружини. З двома жінками я не вжився. А з тією, з ким жив душа в душу, мені не судилося дійти до кінця. Залишила вона мене одного на бі-

лому світі. І виявилось, що це дуже тяжко, коли на старості ти залишаєшся самотнім. Дочка виходить заміж, син забирає невістка, і все твоє життя замикається на твоїй згорбленій старенькій — вірному супутнику до кінця твого короткого життя. Тяжко, коли ти усвідомлюєш, що був нечесний перед своєю вірною супутницею. Але, втративши її, залишитися одному — ще тяжче! Старий, який перетворився на сухожилля, залишився без жодної волосини на голові, язик якого пам'ятає лише смак валідолу, безсилий будь-що зробити. Замолоду треба думати про свою старість. Молоді чоловіки все життя повинні виховувати в собі цю священну якість — чесність і відданість жінці. Хай вони не повторять моїх помилок у цьому питанні. Ну, досить на цю тему...

А в г о р. Бауке, а що ви розповісте про ваше красноярське життя?

М о м и ш - у л и. Ну, що сказати... Приїхав я до Красноярська, вийшов з поїзда, а від морозу подих перехопило, наче я перекинув у себе склянку спирту. Командиром бригади був генерал-майор Тепляков, начальником політвідділу — Кузнецов, начальником штабу — Кашкашвілі. Познайомилися. Помічаю, всі трое дивляться на мене із здивуванням і навіть побоюванням. І ось час іде, а ніхто не дає мені ніяких доручень.

Питаю у Кашкашвілі:

«У вас що, немає роботи для заступника?»

«Чому немає?— відповідає.— Але командирові бригади незручно наказувати вам».

Іду до командира:

«Товаришу генерал, нехай вас не бентежить моя освіта і ім'я. Ганяйте, як належить ганяти заступника».

«Товаришу Момиш-ули... Як же вас ганяти?»— стеноу плечима генерал.

«Ну що ж,— думаю.— Як знаєте». Відпочиваю, читаю книжки, пишу свої щоденники, вірші.

І тут починається інспекторська перевірка. Бригада одержує погану оцінку. Нас чотирьох — Теплякова, Кузнецова, Кашкашвілі і мене — викликають до Іркутська на Військову раду Східно-сибірського округу. А там наводять факти, що в бригадній школі не ведеться робота. Відповідальність за це лягає на заступника командира бригади. Дали мені слово. Я виклав усе, як є: командир мені не давав ніяких наказів, самочинно я ні в що не втручався. На завершення виступив командуючий, генерал армії Захаров. Він сказав:

«Ми всі маємо пишатися тим, що прославлений полковник Момиш-ули служить у нашому окрузі. Це досвідчена людина, освічений офіцер. Я розумію, чому він не міг активно втручатися

в справі бригади. Це повинен зрозуміти і генерал Тепляков. Треба було знайти спільну мову. Якщо ви не можете разом спрацюватися, скажіть відверто, товаришу Тепляков. Для полковника Момиш-ули і в Москві знайдеться робота».

Звільнивши з бригади, генерал Захаров відправив мене до Москви.

А в т о р. Я знайшов останню характеристику, яку вам дав командир бригади Тепляков. Він пише, що ви дуже добре знаєтесь на справі і відповідаєте посаді. Однак багато уваги приділяєте літературній роботі, і це відволікає вас від основних обов'язків. Він пише, що доцільніше направити вас у розпорядження управління по дослідженню досвіду Вітчизняної війни Генерального штабу Збройних Сил або використати на викладацькій роботі. Захаров підтримав пропозицію Теплякова. Рівно через рік ви були призначені старшим викладачем кафедри загальної тактики і оперативного мистецтва Калінінської військової академії тилу і забезпечення. Вірно?

М о м и ш - у л и. Вірно. Згодом мені було навіть присвоєне там звання ординарного професора.

III

А в т о р. Ваше життя, Бауке, складається ніби з двох періодів. Перший — командирський, другий — письменницький. Як ви стали на другий шлях? Що вплинуло на це?

М о м и ш - у л и. Таких впливів було багато, любий мій. По-перше, я з дитинства захоплювався казахським фольклором, підлітком запоем читав Абая, постійно тримав на столі книжки Сакена Сейфулліна, Сабіта Муканова, Беймбета Майліна, Ільєса Джансугурова. Одне слово, чайкою плавав по великому озеру казахської літератури. Потрапивши до Ленінграда, поринув у неосяжне море російської літератури. Звичайно, на той час я і не мріяв стати письменником. Думав, що буду звичайнісіньким банківським працівником. А довелося одягти військову форму і поплисти по всьому океану життя. Потім Велика Вітчизняна війна... Все, що я бачив і пережив, наче невидимий скарб, нагромаджувалося в глибині мого серця. Остаточно наблизило мене до стежки воєнного письменника навчання в Академії Генштабу, читання праць з описом психології людей на війні. Ось, мабуть, чотири фактори, які вплинули на вибір шляху: казахська література, російська література, життя і військова академія.

На природу я не скаржуся. Вона дала мені тверезий розум, сильну волю і гострий, як лезо, язик. Щоправда, часом моя бурхлива воля, виходячи з берегів, приносила неприємності

оточуючим, а язик інколи вражав не яструба-перепелятника, а горобця...

Ось хороший приклад — Мухтар Ауезов. Він не вийшов із свого руслу. Його повновода річка велично текла своїм шляхом. Велич — це мовчазна праця. І зовсім не треба виходити з берегів. Я не зрозумів цього, хоча й доводилося переправлятися не через одну річку Азії і Європи. Думав, що завжди буду молодим, що все ще встигну.

А в т о р. Ви розповіли, що вплинуло на вибір вами письменницького шляху, а тепер скажіть, хто зіграв головну роль у цьому?

М о м и ш - у л и. Насамперед, це Сабіт Муқанов. Саме він перший підштовхнув мене писати про вчорашню війну. «Ніхто з казахів не зможе це зробити краще від тебе. Твій громадянський обов'язок — розповісти про неї своєму народові, сучасникам, майбутньому поколінню». Ці слова окрилили, надихнули мене. І потім усе життя я відчував дружню підтримку, його гаряче зацікавлення моєю творчістю.

А в т о р. Так, Сабе був такий. Усі ми, які прийшли в літературу пізніше, зобов'язані йому, як рідному батькові. Ніхто так не підтримував початківців, як він.

М о м и ш - у л и. Ну ось, тоді я і почав писати книжку «Наша сім'я». А в кінці п'ятдесят п'ятого року я поїхав до Москви в ДУК і попросив генерала Голикова про звільнення мене в запас.

«Що ж ви робитимете?»— здивовано запитав генерал.— Вам зараз сорок п'ять. Це найкращий офіцерський вік. Ви можете ще кілька років чудово прослужити в армії».

«Я не перестану працювати, товаришу генерал. Буду полковником у запасі, але не громадянином у відставці,— сказав я.— Хочу працювати на літературному фронті».

«Але ж, щоб стати письменником, треба принаймні закінчити Літературний інститут, полковнику».

«Я пройшов цілий життєвий університет, товаришу генерал. Думаю, мені вистачить його уроків. Ну, а якщо немає здібностей до писання, то ніякий інститут цьому не навчить».

«Це ваше остаточне рішення, полковнику?»

«Так точно, товаришу генерал».

Між іншим, через п'ять років після розмови з генералом, виступаючи на нараді військових письменників у Москві, той самий Голиков похвалив мої воєнні записки і сказав, що від інших мемуарів вони відрізняються тим, що підняті до рівня художньої літератури. Мені було приємно чути це з його вуст.

Після розмови з Голиковим я проходив головну медичну комісію, потім центральну медичну комісію, яка складалася ще з семи комісій. Мені пропонували тривалу відпустку, лікування, але

я твердо стояв на своєму: звільнення. Нарешті вийшов наказ: «У зв'язку з поганим станом здоров'я звільнити полковника Баурджана Момиш-ули з рядів армії з правом носити військову форму». Призначили мені хорошу пенсію.

Я повернувся до Калініна, зібрав усіх членів нашої кафедри і влаштував прощальний банкет. А в грудні п'ятдесят п'ятого року переїхав до Алма-Ати, назавжди попрощавшись з армією. Розставатися з армією мені було нелегко. Що не кажи — понад двадцять років віддано їй. Найкращі роки...

Звільнення з армії було для мене рівнозначним початку другого життя. В першому я зумів здобути повагу народу. А чи зможу я здобути її в другому?

IV

Момиш-ули. Так от, повертаюся після відставки до Алма-Ати.

«Назовсім приїхав?»— запитує мене Жамал, дивлячись сумним поглядом.

«Усе, що було, тепер позаду»,— відповів я.

Забрав Бахитжана і поїхав до рідного аулу. Адже я тільки від першої дружини Жамал мав дітей. Наша дочка Шолпан померла, залишився один Бахитжан. Тепер він уже виріс, сам став письменником.

Три місяці я пробув із сином у рідних краях у родичів, у друзів. Коли повернувся додому, довідався, що мене розшукує військкомат. Сам міністр оборони маршал Жуков дзвонив до Алма-Ати і велів трудовлаштувати мене, надати хорошу квартиру і про це доповісти йому.

«Повідомте міністрові, що полковнику Момиш-ули робота не потрібна. Він вирішив присвятити себе літературній діяльності. Не треба клопотатися і про квартиру. Житло в нього також є»,— сказав я працівникам військкомату.

Починаючи своє друге життя, я знав, що мені ніколи не бути в ряду генералів казахської літератури, як Мухтар Ауезов, Сабіт Муканов, Габіт Мусрепов. Я почувався прийшлим. Довго вдивлявся в бік багаточисленного аулу казахських письменників, шукав там місце для себе. Нарешті, скраю, з боку гір, де більше необжитих місць, я розкинув на камінні своє військове шатро.

Від тих письменників, які до мене розробляли воєнну тему, я відрізнявся тим, що був безпосереднім учасником війни. І мої удачі в літературі пояснюються лише тим, що я став не просто письменником, а воєнним письменником. Але в армії і в літературі залишився на рівні полковника. Однак я вважаю себе щасливим,

бо зумів друге життя, котре почалося в сорок шість років, піднести до рівня першого. А це було теж не так уже й просто.

А в т о р. Бауке, іноді можна почути, що вам докоряють у надмірній схильності до всього, що стосується казахських звичаїв і традицій. Що ви скажете?

М о м и ш - у л и. Я чверть віку прослужив у армії. Працював під керівництвом багатьох російських генералів, учився в них, виховувався. І сам командував людьми різних національностей, учив і виховував їх. Працюючи з ними, я пройшов особливу школу. Робив для себе якісь висновки: мовляв, чуваші такі, киргизи трохи інші. До білорусів потрібен один підхід, а до грузина зовсім інший. Адже в кожного народу свої звичаї, свої традиції, свій неповторний характер. Думаю, що за двадцять років я зрозумів душу представників багатьох народностей Радянського Союзу в солдатських шинелях. Тому що в моїх долонях були їхні життя, їхні серця. Я посилав їх на сутичку зі смертю. Посилав, щоб вони боролися за життя і свого, й майбутнього покоління, за честь народу, за те, щоб зберегти всмоктані з пелюшок кращій національні риси. На початку війни в «Красной звезде» я писав: «Хто не поважає і не любить свій народ, той зрадник і негідник». Ці слова можу повторити і зараз. Тому що, як казав Енгельс, поважати інші народи можуть лише ті, хто цінує свій народ. Шлях до братерства народів лежить тільки через любов до свого народу. Я — людина, яка поважає інші нації і любить свою. Не шкодуючи життя, я боровся з гітлерівцями, усією душею ненавидячи нацизм і всім серцем люблячи Радянську Батьківщину. І ці самі риси — ненависть до ворога і любов до багатонаціональної Батьківщини — прищеплював усім воїнам і командирам. Не на руки прищеплював, як лікарі,— Баурджан, закасавши рукава, показав сліди щеплення,— а в їхні серця! І нічого більш дурного, ніж підозрити мене в націоналізмі, я не знаю!

Сказавши це, Баурджан сердито запалив, а потім підвівся з тахти і вийшов з кімнати.

Закінчивши писати, я довго сидів один і згадував, як років зо два, зо три тому заїжджав у Ташкент до свого кращого друга, підполковника Мукана Омарбаєва. Разом з ним ми солдатами поряд пройшли всю війну. Мукан був радий зустрічі, довго розпитував про мої справи, про літературні новини.

«Як почуваеться Баурджан? Бачишся з ним?»— спитав він у мене.

«Бачуся. Живий-здоровий».

«Найулюбленіша моя книжка з Баурджанових — «За нами Москва»,— мовив Мукан.— Як тільки засумую за вами, за бать-

ківщиною — Казахстаном, так беруся за неї. Справжня книжка про героїв! Книжка перемоги. Статут чеснот, ширості, людяності, відданості Батьківщині. Цілий звід законів. З цією книжкою можна проводити заняття з молодим поповненням солдат. Міністерству вищої освіти було б слід рекомендувати її для вивчення в інститутах на заняттях з військової теми. Тут усе є: і тактика, і досвід, і битви, й перемоги. Кожен її розділ — воєнна наука. Я серйозно це кажу».

«А ти знаєш, що висловлювання Баурджана в книжці «Волоколамське шосе» допомагали в боях революційній Кубі?— запитав я Мукана.— Книжку Бека роздавали кулеметникам на передових стрілецьких позиціях разом з патронами. А у Фіделя Кастро «Волоколамське шосе» стало настільною книгою».

«От бачиш!— зрадів Мукан.— А уявляєш, як би допомогла їм книжка «За нами Москва». І ти знаєш, коли мені доводиться чути якісь неприємні розмови про Момиш-ули, я завжди кажу: «Ви спочатку зробіть хоч соту частку того, що зробив Баурджан для народу. А тоді матимете право патякати про нього!»

Після цього мені згадалася легенда про перебування Баурджана на Кубі.

V

Поїздка Момиш-ули на Острів Свободи приготувала йому немало приємних несподіванок. Без усяких проводирів, без офіційного запрошення, без огласки, як звичайний радянський турист, він вирушив за океан.

Коли літак приземлився в Гавані і ноги Баурджана торкнулися трапа, він підніс руку над головою і, розсікаючи повітря, мов шаблю, вигукнув по-казахському:

«Привіт тобі, героїчна Кубо!»

Його одяга — пальто й шапка з пухнастої куниці, велетенський зріст і громовий голос одразу привернули увагу людей, які юрмилися в аеропорту. Військові, що перевіряли документи прибулих із Радянського Союзу туристів, захоплено вітали Момиш-ули.

«Компаньєро коронел — товаришу полковник Момиш-ули, ми добре знаємо вас!»

Приїзд Момиш-ули на Кубу одразу став відомий широкому колу населення. Він зустрівся з робітничими колективами і зі студентами. А незабаром Баурджана запросили до Генерального штабу. Там йому переказали, що міністр Збройних Сил Рауль Кастро, відсутній зараз, надіслав телеграму, в якій просить дорогого радянського гостя затриматися до його повернення до Гавани

і відпочивати на Острові Свободи, як у власному домі. За кілька днів на честь Баурджана Рауль Кастро влаштував прийом.

У призначений час Баурджан був у приймальні міністра. З кабінету почувся гучний голос. Перекладач пояснив, що міністр просить його до себе. Баурджан продовжував стояти, ніби й не чув. Бачачи, що гість затримується, міністр вийшов до приймальні, простяг руку радянському полковнику і, широко розчинивши двері, запросив його до кабінету.

Зайшовши в розкішні міністерські апартаменти, Баурджан, як дома, не поспішаючи, розв'язав краватку, розстібнув верхній гудзик сорочки, зняв піджак, акуратно повісив його на спинку крісла і тільки після цього сів.

Міністр, одягнений у парадний мундир, здивовано спостерігав за діями Баурджана.

«Як вам живеться на нашій землі, полковнику?»— нарешті спромігся запитати Рауль Кастро.

«Почуваюся, як удома, але не забуваю, що перебуваю в гостях,— усміхнувся Баурджан.— У казахів є прислів'я: «Гість сидить мало, а помітить багато». Вирішив спробувати, як сприйме міністр, якщо я послухаюся його і поводитимуся по-домашньому».

Рауль Кастро весело розсміявся і, хитро глянувши на двері, розстібнув гудзики кітеля.

«Я чув про ваші виступи перед моїми співвітчизниками,— мовив він.— Особливо мені сподобалися ваші висловлювання про дружбу».

«Ці слова не мої, а мого народу»,— відповів Баурджан.

«У мене є пропозиція. Добре було б запросити до кабінету моїх товаришів. Хай і вони послухають нашу з вами розмову. Якщо, звичайно, не заперечуєте»,— церемонно нахилив голову міністр.

«Не заперечую. Воля ваша»,— кивнув Баурджан.

Коли в кабінеті зібралася досить велика група воєначальників, Рауль Кастро звернувся до Баурджана:

«Може, ви розповісте нам про свою творчість, про Казахстан, про Олександра Бека, поділитися з нами своїм армійським досвідом?»

«Адже я не готувався до такої розмови»,— намагався заперечити Баурджан.

Проте всі так палко почали вмовляти його виступити експромтом, що відмовитися було неможливо.

«Гаразд! Я ніколи не здавався ворогові, а от друзям здаюся!— і Баурджан обидві руки підняв догори.— Моя професія — воєнна справа. У нашій Конституції записано: «Захист Вітчизни є священний обов'язок кожного громадянина СРСР». За націо-

нальністю я казах, я громадянин Радянського Союзу. Зараз мені п'ятдесят. Двадцять років з них я віддав службі в лавах армії. Я як полковник запасу за довголітню службу і воєнні праці міг спокійно, не думаючи ні про що, влаштувати собі повний відпочинок. Партія і уряд призначили мені солідну пенсію. Сиди вдома, відпочивай! Але совість мені не дозволила обрати спокійне життя у ролі громадянина в запасі.

Я передумав, перебрав у пам'яті все, що було зі мною. Багато чи мало, проте прожито. І чого тільки не довелося звідати в житті! Є і знання, і досвід, які могли б прислужитися іншим. На тім світі вони мені не згодяться.

Казахи кажуть: безсмертний тільки чорт, а людина — смертна. Розмірковуючи так, я одного разу взявся за перо і сів писати про те, що бачив, що пережив. Вважав за свій громадянський обов'язок залишити для підростаючого покоління досвід тих чудових людей, з якими мені довелося зустрічатися. Ось так я вирішив стати письменником.

Мої твори ґрунтуються на власних спогадах. В них немає вигаданих подій, вигаданих людей».

Виступ Баурджана слухали уважно. Довелося відповідати на численні запитання військового і житейського характеру. Коли попросили детальніше розповісти про генерала Панфілова, Баурджан на мить зосередився, перебираючи в пам'яті пережите.

«Якось після бою я розповів генералові Панфілову про своє невдало прийняте рішення. «Адже воно базувалося на статті статуту. І не принесло бажаних наслідків...»— дивувався я.

Трохи подумавши, генерал сказав мені: «Петро Перший спочатку написав: «Не надо держаться устава, яко слепой за стени, ибо там порядки писаны, а времен и случаев нет». Але потім Петро, поміркувавши, додав: «Если кто не будет выполнять устав, то его нужно заставить выполнять бичом».

«Добре сказав Петро Перший, товаришу генерал».

«Добре-то добре!— усміхнувся Панфілов.— Безперечно. Він би вас, я гадаю, тим батогом посмугував. А мені цього Радянська влада не дозволяє. Статут ви знаєте, та тільки не завжди доцільно застосовуєте його з урахуванням обстановки, що склалася. Я вам забороняю сліпо йти за кожною буквою статуту. Думайте! Думайте завжди!»

Ці слова генерала Панфілова я запам'ятав на все життя. Навіть зараз, коли я за віком перегнав Панфілова, за важких обставин, я уявляю собі його, подумки раджуся з ним, намагаюся на все глянути його очима. І це завжди мені допомагає!

Про цю поїздку Момиш-ули на Кубу багато говорили і писали у нас, у Казахстані. Все це я згадав у відсутність господаря.

Коли Баурджан повернувся до кімнати, я простяг йому нову збірку нашого поета Какімбека Саликова:

А в т о р. Бауке, тут є вірш про вас.

М о м и ш - у л и. Адже ти все читав мені сам. Прочитай і це. Я послухаю.

Відкашлявшись, я почав:

Хто гордо жив, хто повз на пузі,
Хто йшов, хто падав раз у раз,
Усіх обділить по заслугі
Суворий, добрий батько Час.

Він без уваги не залишить
Нікого, хто б там не грішив,
Навіки в поминки запише,
Щоб у нащадках дух ожив.

Життям втішайтеся, як грою,
Фатальний не чекайте час,
Ми будем славити героїв,
Доки живуть вони між нас.

У світі, де кипіння вирів,
Де вже немає й сліду мли,
Співають пісні про батиря,
Про сокола Момиш-ули.

Співати їх не перестану
Ні свим, ані молодим.
Нехай подібних Баурджану
Все більше буде поряд з ним.

І кожен хай його прославить,
Поки життя у нас горить,
Ще час про нього нас заставить
В минулім часі говорити.

М о м и ш - у л и. Залиш мені цю збірку. Я напишу авторів. Звичайно, якщо говорити відверто, увагою мого народу я не обі-
йдений. І це приємно. Але я жодного разу в житті не використав
цю увагу корисливо. І не використаю. Вона свята для мене. І будь
певен, що нікому не доведеться червоніти за Баурджана, коли
про нього говоритимуть у минулому часі. А ти ще станеш свід-
ком цього. Життя є життя...

А в т о р. А тепер дозвольте поставити вам останнє запитання,
Бауке. Яку б пораду ви дали молодому поколінню? Порівнюючи
вчорашнє й сьогоднішнє, розмірковуючи про майбутнє?

М о м и ш - у л и. Дати пораду? Гм. Я хотів би, щоб уся наша
багатонаціональна молодь знала й пам'ятала про неоціненний
внесок Росії в історію людства. Росія, розгромивши нашестя Зо-

логої Орди, дала волю країнам Східної Європи, Середньої Азії, Кавказу. Вона зберегла міста Західної Європи від участі таких міст, як Отрар, Кумкент, які були стерті з лиця землі татаро-монголами. Через триста років у Полтавській битві Росія розвіяла в порох честолюбні прагнення шведського короля Карла XII завоювати всю Центральну й Східну Європу. Ще через сто років Росія розгромила, здавалося б, непереможного Наполеона, який кинув виклик світові: «З усіх народів Європи я зроблю єдиний народ, а з Парижа — столицю світу». І Гітлера, котрий завоював усю Західну Європу, також знищила Росія. За останні шість віків Росія чотири рази рятувала народи й міста Європи і Азії від знищення. Цього ніколи не можна забувати.

Жодна з держав Європи не зробила стільки для людства, як Російська держава. А росіяни — найстриманіший народ, який нікого не буде чіпати. Але якщо на нього нападають, він виходить переможцем з будь-якої війни. Жити одним життям з героїчним народом — це особливе щастя.

Хочу сказати ще ось про що. Якщо проти Наполеона казахи не могли виставити навіть одного батальйону, то у Великій Вітчизняній брало участь шістнадцять дивізій і дев'ять бригад, сформованих у Казахстані. В міцному бойовому порядку Радянської Армії казахські солдати пліч-о-пліч з іншими радянськими народами пройшли визвольним маршем територію двох материків — Європи і Азії. Це наша вічна національна гордість. На початку двадцятого століття наші батьки воювали за Радянську владу і заповідали нам берегти її, як зіницю ока. Ми з честю виконали заповіді батьків, врятували нашу соціалістичну Вітчизну від фашизму. І тепер заповідаємо нашим синам берегти свою землю, свій народ, соціалістичне суспільство, берегти Батьківщину.

Патріотизм полягає не в словах: «Я люблю Батьківщину і ладен віддати за неї життя». Любов до своєї землі треба доводити справами. Син, який поважає батьків, і в навчанні буде попереду всіх, і виросте дисциплінованим, працелюбним і чесним. А це найнеобхідніші якості.

Я вистраждав переконання, що любов до Батьківщини починається з любові до своїх рідних, братів і сестер, до свого аулу, міста, де народився й виріс, до своєї нації. Той, хто не поважає каменю в рідному аулі, не зможе поважати і гори іншого аулу. Священна дружба народів виростає саме з цих почуттів.

На моєму шляху зустрічалися чудові російські люди: Редін, Панфілов, Чистяков, Серебряков і багато-багато інших. Якби не вони, я навряд чи став би тим, ким є. Якби я не виріс на великій російській літературі, то хто зна, чи вийшов би з мене письменник Момиш-ули.

Ми любимо російський народ за те, що він народ-брат, народ-друг, народ-батько. Ось те, що мені найбільше хотілося б донести до нашої молоді.

Минулого року, коли в Алма-Аті проходила П'ята конференція письменників Азії і Африки, я там сказав, що ми, малі народи Країни Рад, пишаємося своїм старшим братом — великим російським народом. Великим не тому, що це один з найчисленніших народів світу. А тому, що він несе людям свободу, мир, рівноправ'я, братерство. Тому що він безкорисно допомагає малим народам.

Автор. Я пам'ятаю цю конференцію, Бауке, і пам'ятаю, як палко були сприйняті делегатами ваші слова. Дякую вам, Бауке, за ваші побажання молоді. І дякую за все, що ви розповіли мені.

Баурджан підвівся. Розминаючи затерплі ноги, пройшовся кімнатою, зупинився біля вікна. Довго мовчав. Нарешті повільно повернувся до мене.

М о м и ш - у л и. Ну ось... Примусив ти мене ще раз пройти не такий уже короткий і не дуже прямий шлях мого життя. І спасибі тобі за це. Якщо згодиться, все розказане мною — твоє.

Я повертався від Баурджана осінньою Алма-Атою і думав про нього, про його дивну долю. Немає жодної людини в Казахстані, яка б не знала його імені, не пишалася б ним, своїм національним героєм. Не менше сотні акинів, письменників, журналістів, учених присвятили і досі присвячують йому вірші, нариси, статті, дослідження. А скільки легенд — за життя! — склав про нього казахський народ. Хіба не дивна його доля? Так, щасливий повинен бути батир, ім'я якого прославляють у народі, а життя опівають, перетворюючи його в легенду!

З М І С Т

Про Азілхана Нуршаїхова.

Мирзабек Дуйсенов 5

ІСТИНА І ЛЕГЕНДА. *Роман*

Діалог перший 11

Діалог другий 67

Діалог третій 99

Діалог четвертий 133

Діалог п'ятий 181

Діалог шостий 205

Діалог сьомий 221

АЗИЛЬХАН НУРШАИХОВ

ИСТИНА

И

ЛЕГЕНДА

Роман-диалог

С казахского.

Перевод *В. Е. Речмедина*

Серия «Единение»

Киев, издательство художественной
литературы «Днипро», 1984

(На украинском языке)

Редактор *Т. Г. Соломаха*

Художник *М. Г. Богданець*

Художній редактор *В. С. Мітченко*

Технічні редактори *Л. М. Смолянюк,*

О. М. Грищенко

Коректор *Н. І. Прохоренко*

Інформ. бланк № 2537

Здано до складання 31.08.83.

Підписано до друку 27.12.83.

Формат 84×108^{1/2}. Папір друкарський № 1.
Гарнітура літературна. Друк високий. Ум. друк.
арк. 12,6. Ум. фарб. відб. 12,81. Обл.-вид. арк. 15,419.
Тираж 30 000. Зам. 3—245. Ціна 1 крб. 30 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Книжкова фабрика «Жовтень».
252053, Київ, вул. Артема, 25.

Нуршаїхов А.
Н90 Істина і легенда: Роман-діалог / 3 каз. Перекл.
В. Речмедіна; Передм. М. Дуйсенова; Іл. худож.
М. Богданця.— К.: Дніпро, 1984.— 236 с.— (Єднання).

Роман казахського радянського письменника, відзначений Державною премією Казахської РСР імені Абая, написаний у формі діалогу, приваблює цікавими роздумами, спостереженнями, розкриттям духовного світу людини. Його герой — легендарний учасник битви під Москвою, панфіловець, письменник Баурджан Момиш-ули. Автор розповідає про його життєвий шлях, мужність і сміливість у боях і разом з тим про бойові і трудові подвиги казахського народу в роки Великої Вітчизняної війни.

4702230200—145
Н М205(04)—84 145.84

С(Каз)2

АБИМБХАНТИ ПУМАНХОБ

1 крб. 30 к